

СТАТТІ

Методологія та методика історичних досліджень

О. П. РЕЄНТ (Київ)

Деякі проблеми історії України XIX — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки*

На порозі III тисячоліття нової ери природним виглядає прагнення людства поглянути назад, оцінити свої здобутки та прорахунки, щоб упевненіше рухатися вперед. Зрозумілими є і спроби істориків не лише підбити певні підсумки власної роботи, а й по-новому, із сучасних позицій визначити своє ставлення до подій минулого. Як це завжди буває на зламі часу, вчені вдаються до наукових узагальнень, теоретичного осмислення пройденого шляху, полеміки навколо вузлових питань історичного буття та, власне, історичної науки.

Саме цим викликані міркування, якими нам хотілося б поділитися з науковою громадськістю, всіма, хто цікавиться минулим України.

В одній із статей** ми детально зупинялися на проблемах розвитку сучасної історичної науки у нашій державі. Значне місце в ній відведено теоретико-методологічним проблемам. Тому нині обмежимося з цього приводу лише кількома зауваженнями.

Сучасна вітчизняна історична наука нагадує флот без пізнавального прапора. Методологічна невизначеність більшості авторів засвідчує прикрий факт відсутності чітких наукових засад, апробованого методологічного інструментарію. Результатом цього є поява праць, що у кращому разі човгають рейками, прокладеними ідеологами партапарату радянської доби, а в гіршому — линуць у вільне плавання з вітрилами, в які дмуть вітри кон'юнктури.

Долаючи синдром постперебудовної ейфорії, науковці-гуманітарії повинні визнати, що методологічний вакуум, який виник після тотального осуду марксистської спадщини, заповнюється надто повільно. Гарячкове прагнення “вимити руки” й з “чистою совістю” сісти за робочий стіл не принесло відразу бажаних результатів, якщо такими не вважати скороспілі плоди “незалежної” від будь-яких наукових принципів “творчості”. Тому важко не погодитися з висловленою д. і. н. Л. В. Таран думкою: “Зважено оцінити, вписати українську марксистську спадщину в національний історіографічний процес означало б утримати позитивну частину нашої духовної спадщини в XX ст., зробити для українського менталітету те, чого, на жаль, не змогли зробити для України її політики”¹.

* У статті розглядаються питання, пов'язані з минулим етнічних українських територій (земель), що входили до складу Російської імперії.

** Укр. іст. журн. — 1999. — № 3.

Історики марксистської школи багато зробили для вивчення минулого людства, і було б щонайменше необачним відкидати з порога їх здобутки. Водночас це не виключає необхідності постійного переосмислення, критичної оцінки їх праць, полеміки з приводу тих чи інших питань.

Так, марксистська методологія дає збій, коли намагається обґрунтувати жорсткий зв'язок між суспільним буттям та суспільною свідомістю. Досвід постійно спростовує безапеляційно встановлений марксистами примат буття і шоразу дає яскраві приклади того, як ідеї рухають суспільство вперед, а час від часу кидають його у прорив на економічній, соціальній, науковій чи інших ділянках. Стало цілком очевидним, що примітивна конструкція “базис—надбудова” не відбиває всієї складності, динаміки та діалектики процесів у людському суспільстві. Дедалі частіше фіксується думка про те, що, досить глибоко анатуючи механізм одних явищ, ми не помічаємо інших, втрачаючи цілісну картину історичного поступу, блукаючи в лабіринтах випадковостей і закономірностей, підносячи другорядне й ігноруючи головне, визначальне. Мозаїчні фрагменти минулого не завжди корелюються між собою, а також між попередніми й наступними подіями. І якби відповіді на всі питання справді були приховані у надрах “базису”, то нам не доводилося б “ламати” голову над більшістю з них. Проте сьогодні очевидно, що фундаментальна наука зіткнулася з необхідністю вироблення засобів пізнання ірраціональної сфери. Адже особиста й колективна воля, релігійно-етичні системи, усвідомлені інтереси (групові та корпоративні), інші форми психології справляли свій вплив практично на кожну більш-менш помітну історичну подію. Викладені в ідеях, теоріях, програмах вони часто ставали визначальними чинниками того чи іншого явища.

Взагалі ж, напевно, настав час відмовитися від визнання домінантною якоїсь однієї складової — чи то матеріального, чи духовного походження. У найпростіших випадках характер явища спрямовується однією домінантою, а в складних — поєднанням кількох таких домінуючих факторів.

Криза марксистської історіографії породила жваву дискусію довкола формаційного підходу до вивчення нашого минулого. 16—17 листопада 1995 р. у Москві відбулася міжвузівська конференція “Цивілізаційні й формаційні підходи до вивчення вітчизняної історії: теорія і методологія”, в якій взяли участь близько 170 істориків з 29 міст Російської Федерації, України, Білорусі. З приводу цієї конференції відзначалося: “Вчені сперечаються про те, як інтерпретувати нашу історію: у рамках глобальних тенденцій та процесів як один з провідних типів світової загальнолюдської цивілізації чи як певний надунікальний феномен антицивілізації, що розвивалася в геопатогенному просторі й ніби акумулювала всі найбільш негативні риси історії країн Сходу (крайні форми азіатського деспотизму, сервілізму, відсталості) й Заходу (ультрарадикальні форми революційного утопізму й соціальної інженерії, тоталітаризму, крайнього мілітаризму, агресивного експансіонізму)? Чи була Росія особливим типом цивілізації чи якимось цивілізаційним мостом”?²

Стійкий інтерес науковців пострадянського простору до цих проблем викликаний прагненням до самоідентифікації колишніх народів Російської імперії та СРСР. Однак цілком виправдане прагнення повернутися у лоно світових цивілізацій ще не є підставою для модернізації, штучного підтягування нашої історії до всесвітньої й європейської, зокрема. Розмова про характер нашої конвергентності, сумісності із загальнолюдським історичним процесом залишатиметься здебільшого умовною, доки ми не зуміємо адекватно відтворити хоча б основну канву нашого минулого. Звичайно, оптимальним було б паралельне дослідження вітчизняної та за-

гальної історії. Адже ми повинні мати власний, а не запозичений (хай і найавторитетніший!) погляд на світовий історичний процес. Зробити сьогодні це дуже складно, оскільки кваліфіковані спеціалісти з історії зарубіжних країн розпорошені по навчальних закладах та наукових інститутах, а спеціальних підрозділів, які б займалися всесвітньою історією в системі НАН України, нині немає.

Останнім часом стало помітним зростання інтересу науковців і громадськості до завершального періоду існування Російської імперії, окресленого хронологічними межами XIX — початку XX ст. Інколи цей час називають добою капіталізму, а за лєнінською оцінкою, остання третина століття в історії імперії Романових позначена вступом Росії у стадію імперіалізму.

Л. В. Таран ставить питання про важливість та необхідність визначення хронологічних рамок перехідної епохи від феодалізму до капіталізму щодо України для того, щоб органічно вписати наше минуле в загальноісторичний контекст³. Але чи можливо точно визначити хронологічні параметри таких складних явищ, як зародження нових форм організації й оплати праці, власності та т. п.? І чи був у Російській імперії та Україні чистий капіталізм, коли в економіці XIX — початку XX ст. існувало кілька соціально-економічних укладів? Мову можна вести лише про домінуючий, панівний уклад, про час, коли вирішальне значення у господарстві країни почали відігравати капіталістичні відносини.

Відомі й інші спроби періодизації історії України XIX — початку XX ст. І. Лисяк-Рудницький окреслював “українське століття” не за календарними параметрами, а за логічно пов’язаними подіями, що тривали близько 130 років: від кінця козацької держави до I світової війни. На нашу думку, завершуватися “українське століття” має визвольними змаганнями 1917—1921 рр.

Нині ми змушені констатувати ряд недоліків у висвітленні цього періоду вітчизняної історії. В радянські часи вона підганялася під жорсткі шаблони “базису—надбудови”, ідеологічно консервувалась у дихотомії “реакційне—прогресивне” і “мертвою хваткою” увічнювала становий хребет подій, на якому довільно (та, як правило, спотворено) випиналися одні явища й відверто замовчувалися інші. Такі провали, своєрідна дискретність у висвітленні нашого минулого згубно позначилися на історичній науці, наслідки чого ми відчуваємо і нині. Не шануючи належною увагою даний часовий відтинок, ми втрачаємо “нитку Аріадни”, яка веде нас до розуміння єдності історичного потоку, його закономірностей, випадковостей, альтернатив.

Наповнення вказаного періоду не стільки новим змістом, скільки новим рівнем сприйняття того, що він означав для України, — ось завдання професійних істориків.

Оскільки ж ми знаходимося лише на початку цього шляху, дозволимо собі кілька зауважень критичного порядку.

Проголошення України суверенною державою відкрило для науковців-гуманітаріїв справді необмежені можливості, зняло табу на окремі тематичні ніші, вивільнило їх від преси цензури й ідеологічного диктату. Це не могло не позначитися на проблематиці історичних досліджень, серед яких переважають ті, які присвячені визвольному руху, становленню та розвитку національної свідомості українського народу. Пояснення такого “перекосу” лежить на поверхні: воно пов’язане з необхідністю самотвердження нової державної нації на рівні суспільної свідомості всіма засобами, в тому числі й науковою публіцистикою. Проте, як це інколи буває у подібних випадках, спочатку акцент було зроблено на глорифікації укра-

їнського національного руху, його героїзації, некритичному ставленні до неоднозначних сторінок. Тим часом окремі явища залишилися поза увагою дослідників. Так, відомо, що політика царизму спрямовувалася на денационалізацію, розпорошення, знецінення українства. Різними засобами в самосвідомість народу імплантувалися такі почуття, як меншовартість, синдром “меншого брата” тощо. Тривалий період бездержавності спричинив атрофію здатності до самоорганізації, творення власних соціальних інститутів, політичних організацій, волі до самоствердження у формі національно-визвольного руху, відсутність лідерів загальнонаціонального масштабу. На даний час українська історіографія ці питання належним чином не висвітлювала. Ми все ще сором’язливо обходимо те, що не прикрашає нашу історію. Однак рано чи пізно час для змін має настати. І тут мимоволі доводиться звернути погляд на те, як у подібній ситуації діють наші зарубіжні колеги. В даній статті такі екскурси будуть непоодинокими. Тому відразу підкреслимо, що викликані вони не прагненням до “самобичування” чи приниження вітчизняної науки, а, навпаки, пошуком засобів виходу на нові рубежі. Ми у жодному разі не закликаємо до огульної дегероїзації нашої історії, але час усьому дати свої імена, назви й відповідні об’єктивні оцінки. Змогли ж у Росії критично осмислити місце Пушкіна в світовій літературі, хоча від цього він не став менше значити для росіян. Деякі ж наші “священні корови” у формі радянських ідеологем і досі пасуться на царині історичної публіцистики. Прагнення бачити революціонерами-демократами й І. Франка, і Л. Українку, й Т. Шевченка не зробить наше минуле привабливішим. Значення образу Кобзаря та інших прогресивних представників української інтелігенції для нас не зменшилося б, коли зняти з них вікову пилюку міфічних нашарувань.

Значна частина сумлінних учених ставиться до цієї проблеми з усвідомленням свого обов’язку перед наступними поколіннями.

Ще в жовтні 1993 р. у Києві відбулася перша наукова конференція міського осередку Українського історичного товариства, присвячена темі подолання в науці деформацій і фальсифікацій історичного процесу, викликаних тоталітаризмом. Виступи відомих учених — голови УІТ Л. Винара (США), М. Брайчевського, С. Білоконя, А. Перковського — засвідчили високий рівень усвідомлення необхідності викриття існуючих ідеологем та догматів, нав’язаних науці владою.

Слід визнати, що з того часу українськими істориками багато зроблено для відокремлення “зерна від половини”. Однак це більшою мірою торкається радянського періоду. Дещо у затінку залишилися події XIX — початку XX ст. Певний виняток становить хіба що національно-визвольна проблематика. Без перебільшення можна сказати, що найбільшу увагу дослідників (причому не тільки істориків, а й представників інших гуманітарних дисциплін) привернули питання становлення і розвитку української нації, генези та ідейно-політичного оформлення національного руху. Дана тематика в роки однопартійного керівництва наукою стала своєрідним “мінним полем”, яким дозволялося ходити лише тим, хто діставав на це спеціальний дозвіл і вказівки, куди ступати.

Вітчизняні політологи й історики, досліджуючи формування української нації, політичних ідей та організацій, як правило, розглядають ці процеси як дихотомію, на іншому полюсі якої — російська великодержавна політика, російський націоналізм. Однак якщо український націоналізм, хоч і стримано, все ж подається як вияв волі українців до самоствердження, то російський — виключно в негативному ключі. Певна упередженість не дає змоги оцінити російський націоналізм чи історично виправдане прагнення Росії до утвердження та захисту власних позицій у

світі, хоча ніхто не заперечує антиукраїнську спрямованість внутрішньої політики царизму. Нам здається, що глибокий теоретичний аналіз цих взаємопов'язаних явищ, їх впливу на розвиток й українського, і російського народів ще попереду. Це висуває до фахівців не лише суто професійні вимоги, а й необхідність переборення власних симпатій та антипатій.

Зарубіжні вчені, вільні від ідеологічно-цензурних пут, змогли просунутися в цьому напрямі набагато далі. На Заході вийшла велика кількість праць, присвячених теорії й практиці націоналізму, національно-визвольним рухам. За браком місця зупинимось лише на кількох з них. Ще у 1997 р. з'явилася праця німецького вченого Д. Гайєра “Російський імперіалізм. Взаємодія внутрішньої та зовнішньої політики”. Деякі її положення залишаються актуальними й нині. Один з головних висновків Д. Гайєра полягає в тому, що “економікою не можна пояснити природу і поведінку російського імперіалізму” (с. 345). Факторами, які визначали життєві інтереси імперії, він вважає ті, що пов'язані з категорією “історичної відповідальності”, “обов'язком Росії”. Ірраціональні за змістом, породжені не лише небезпекою зовні, а й страхом перед соціальними потрясіннями, вони, на думку Гайєра, підживлювали російський націоналізм. Додамо від себе до цього переліку ще і російський месіанізм, який за допомогою теорії “третього Риму” завоював певні позиції у самосвідомості росіян.

Німецький дослідник вважає націоналізм типовим явищем для країн, що вступають у капіталістичну фазу розвитку. Соціальна та ідеологічна база російського націоналізму, за його твердженням, була досить широкою: це — всі “лояльні течії”, слов'янофіли, М. Погодін, М. Катков, а вершиною його розвитку стали праці М. Данилевського “Біблія панславізму” і “Росія й Європа”.

Д. Гайєр простежує вплив ідеології націоналізму та панславізму на зовнішньополітичну доктрину царизму (Польське повстання 1863 р., “балканське питання”, Прибалтика). Й хоча вчений погоджується на певне коригування тези про “традиційний потяг Російської імперії до гегемонії”, а росіян — до об'єднання слов'янських народів та православних християн, нами вона сприймається як правомірна.

Враховуючи сказане, можна дещо по-іншому поглянути на характер національної політики самодержавства, зокрема, щодо українського народу. Водночас це допоможе виявити нові нюанси в генезі українського націоналізму, що ідейно й організаційно почав формуватися набагато пізніше від російського — на початку XX ст. При цьому слід мати на увазі, що український націоналізм був державницькою, але так і не став державною ідеологією.

Спроба розкрити глибинні тенденції, що характеризували становлення політичної нації у Росії, основні напрями національної політики самодержавства здійснена відомим американським ученим Марком фон Хагеном⁴. Дослідник розставляє хронологічні позначки, які супроводжують усі коливання та зміни векторів російської політики. Фіксуючи появу двох таборів у вищих ешелонах влади, він погоджується з твердженням Г. Роггера⁵, що визначає російський націоналізм як дилему державної бюрократії, оскільки чиновництво сприймало прояви останнього й панславізму як загрозу династичному принципу національної держави і перешкоду стриманій зовнішній політиці в інтересах Російської імперії. М. фон Хаген вважає, що царизм змістив акцент на російські національні інтереси лише з червня 1907 р. під впливом П. Столипіна. Бюрократична та церковна верхівка підтримала російські націоналістичні гасла й організації, зокрема “Союз русского народа”, який мав розгалужену сітку низових осередків і в українських губерніях.

М. фон Хаген слушно ставить під сумнів оцінки П. Бушковича і Д. Брукса, які вважають національну політику Росії більш толерантною та поміркованою, ніж у тогочасних США чи Великобританії.

І світова війна загострила всі суперечності, які існували в імперії, у тому числі й національне питання. Особливістю цього періоду стало те, що українці опинилися по обидві сторони лінії фронту, а по суті між двома воюючими сторонами. Одним з наслідків воєнного стану, за визначенням М. фон Хагена, було “звуження можливих альтернатив для багатьох меншин та збільшення ризику “неправильної” національної самоідентифікації” (с. 124). На нашу думку, для українців, що проживали в Австро-Угорщині й Росії, не існувало рельєфно вираженої проблеми визначення своєї національної та громадянської приналежності: вони усвідомлювали себе представниками одного народу, але громадянами різних держав. То вже є моральна відповідальність ворогуючих урядів, що кинули єдинокровних братів з багнетами один проти одного. Проте як тільки впали імперії, галічани і наддніпрянці спільно виступили в змаганнях за національну державність.

Автор статті висловлює припущення, що І світова війна “відіграла вирішальну роль у знищенні останніх перешкод на шляху до демократизації соціальної та політичної структури суспільства, де вищі класи, хоча і значно ослаблені порівняно з часами скасування кріпацтва, все ж міцно трималися за свою хитку владу” (с. 3). Для України цей висновок можна прийняти із застереженнями. Адже не лише правляча верхівка царської Росії не бажала відпускати від себе Україну, яка вважалася невід’ємною складовою імперії, а й ліворадикальні сили в особі більшовиків продемонстрували повне несприйняття ідеї її незалежності.

Огляд історіографії українського національного руху зроблено С. Єкельчиком⁶. У ньому даються характеристика основних напрямів досліджень цієї теми, а також оцінки праць зарубіжних спеціалістів — М. Гроха, Р. Шпорлюка, О. Субтельного, А. Жуковського, Дж.-П. Химки, Дж. Елі, Б. Кравченка, Е. Сміта, Х. Голдבלата, Дж. Грабовича, П. Грімстед, О. Ільницького, О. Пріцака, Д. Сондерса, П. Могочия.

Як правило, зарубіжні науковці далекі від перебільшення своєї ролі в розробці даної проблематики. Австралійський дослідник Н. Діук у 1984 р. писав, що історія українського національно-визвольного руху XIX — початку XX ст. не може бути відтвореною належним чином, доки за цю справу не візьмуться українські вчені, що мають доступ до різноманітних архівних джерел⁷.

У згаданій статті С. Єкельчик зауважував, що “наша історіографія на сьогодні ще не має ані розробленої методології дослідження українського національного руху, ані монографій з конкретних проблем його історії” (с. 166). З того часу минуло п’ять років, і ми можемо стверджувати, що вітчизняні вчені не гаяли часу даремно. Вони дістали можливість ознайомитися з працями зарубіжних фахівців (в Україні опубліковано монографії та статті П. Могочия, Е. Сміта, Р. Шпорлюка, О. Пріцака й інших), а також самі зробили вагомий внесок у розробку цієї тематики.

Своєрідним “пробним каменем” у даному плані стала колективна монографія “Нариси з історії українського національного руху” (К., 1994), підготовлена в Інституті історії України НАНУ. Знаменуючи собою перехідний період у вітчизняній історіографії, праця містить ряд положень, які підштовхують до наукової полеміки. Як данина дещо застарілим методологічним підходам сприймається таке твердження: “Об’єктивні історичні передумови розвитку української національної самосвідомості породжувалися насамперед інтенсифікацією становлення української нації під

впливом капіталістичних відносин, які йшли на зміну феодальним” (с. 32). У даному разі нібито знаходить підтвердження марксистський постулат про примат матеріального, економічного в суспільних процесах. Однак викладений далі матеріал ілюструє значення психологічних, ідейних, політичних факторів у становленні та розвитку національної самосвідомості.

Відповідальний редактор видання й автор розділу “Розвиток української національної самосвідомості” В. Г. Сарбей виділив два перші його етапи: 1) дворянсько-шляхетський і 2) різночинсько-народницький. У широкому плані цей процес дістав назву “загальноукраїнського національно-культурного відродження” (с. 33). Перший етап (до середини 40-х років XIX ст.) охопив найбільші культурні центри українських земель — Харків, Полтаву, Ніжин, Перемишль, Львів. До провідних загальноукраїнських центрів національної самосвідомості вже на першому етапі дослідник відносить Москву та Санкт-Петербург. При цьому відзначається внесок російської інтелігенції в формування цієї самосвідомості.

Другий етап започаткувала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. З того часу починається відчутна політизація національної самосвідомості.

Характерною ознакою третього (заключного) етапу її формування названого “загальнонародним”, відомий учений вважає “органічне і нерозривне поєднання культурно-освітнього напрямку з радикально-політичним” (с. 40). Однак ми дозволимо собі не погодитися з періодизацією третього етапу (90-ті роки XIX ст. — 1914 р., тобто початок I світової війни й визрівання Української національно-демократичної революції). Слідуючи цій логіці, ми розриваємо цілісний процес, нагромадження потенціалу української революції та, власне, його реалізацію у ході визвольних змагань 1917—1921 рр. Приймаючи запропоновані хронологічні межі третього етапу формування національної самосвідомості, ми тим самим обмежуємо один з найважливіших, кульмінаційних моментів її розвитку і водночас ізолюємо події, що відбувалися в Україні між 1914 та 1921 рр. Діалектика й внутрішній зміст національно-визвольного руху підказують необхідність подовження хронологічних меж третього етапу саме часом закінчення визвольних змагань, тобто 1921 р. Приймаючи таку періодизацію, можна розглядати національний рух українства як цілісний процес, аналізувати його закономірності та внутрішні суперечності, вплив на нього зовнішніх факторів тощо. Ми свідомо акцентуємо увагу на цьому, оскільки вважаємо принциповим питання про необхідність перегляду періодизації історії України в даному проміжку часу *.

У ряді статей названої монографії розглянуто ряд важливих аспектів національного руху в Україні. Це — “Становлення символіки національного руху” (Л. Г. Мельник), “Ідея національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці” (Скакун О. Ф.), “Початок українського національно-культурного відродження” (Іванова Л. Г.), “Український національно-культурний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму” (Шип Н. А.), “Зародження українського національного руху в студентському середовищі” (Лавров Ю. П.), “Селянство в українському національному русі” (Федьков О. М.), “Голос української інтелігенції за свободу мови, освіти й культури українського народу” (Горякіна В. С.), “Виникнення й діяльність українських “просвіт” (Лисенко О. В.).

Неослабний інтерес до цієї проблематики засвідчили наукові конференції, що відбувалися у середині та другій половині 90-х років ⁸. Вони

* Додаткові аргументи на користь цього будуть наведені нижче.

стали лабораторіями апробації нових ідей і підходів у вивченні українського національного руху, місцем, де виголошувалися різні точки зору й концепції істориків.

Те, що вітчизняні науковці вийшли на якісно новий рівень досліджень, засвідчили праці Я. Грицака, О. Голобуцького, В. Кулика, С. Телешука⁹ та ін. Різні за жанровою стилістикою, вони містять ряд цікавих (хоч і небеззаперечних) ідей, інтерпретацій, нових документальних даних з історії національного руху в Україні.

Не можна обійти увагою й джерелознавчі дослідження з даної теми. Помітною подією став вихід 1990 р. збірника документів у 3-х томах під редакцією П. Соханя “Кирило-Мефодіївське товариство”, в якому зібрано унікальні свідчення про членів братства та його діяльність. А 1997 р. побачив світ інший тематичний збірник у 2-х томах, підготовлений до друку І. О. Кресіною, О. В. Кресіним, В. П. Ляхоцьким, В. Ф. Панібудьласкою. Документи, що стосуються даного періоду, згруповані у трьох розділах першого тому “Етнонаціональна ситуація в Україні за імперського режиму”, “Консолідація українства в умовах піднесення національно-визвольного руху” й “Етнополітичні процеси доби національно-визвольних змагань”. Незважаючи на окремі недоліки (відсутність у ряді випадків хоча б мінімального довідкового апарату, датування матеріалів тощо), збірник містить чимало цікавих документів, маловідомих, а то і зовсім невідомих не лише широкому читачькому загалу, а й більшості дослідників. Окрім суто наукової, видання має і практичну цінність, враховуючи складність проблеми міжнаціональних відносин в Україні.

Підсумком багаторічних зусиль у вивченні історії українського народу XIX — початку XX ст. стала ґрунтовна колективна праця, створена вченими Інституту історії України НАНУ¹⁰. Результати наукових зусиль кваліфікованих фахівців заслуговують детальної характеристики. Ми ж спробуємо дати їм загальну оцінку.

Пошук Україною альтернатив свого розвитку (економічного, політичного, військового), власного місця в європейській спільноті держав та народів вимагає прискіпливого вивчення її відносин з усіма сусідами у минулому. Є тенденції, що набули характеру закономірностей. Їх дію можна прогнозувати наперед з досить високим ступенем вірогідності. Без перебільшення можна сказати, що життєво важливими для України є її стосунки з Росією. Однак єдності в поглядах на форми і зміст цих відносин у нашому суспільстві немає. Більше того, вони полярні: від повного згортання співробітництва з північним сусідом до злиття з ним в якийсь новий “союз”. Як часто буває, практика підтверджує оптимальність позиції, що знаходиться ближче до середини. Незважаючи на те, що мова йде про весь спектр зв’язків з іншою країною, у тому числі й політичні, надмірна політизація дискусії лише шкодить справі, а крайні погляди виявляють свою неспроможність при перших спробах їх реалізації.

Дивна річ, але частина наших політиків настійливо намагається ще раз “наступити на граблі”, повністю ігноруючи уроки минулого. Причиною цього синдрому прямо впливає з незнання історії. Саме сподіваючись на те, що “вона може стати для наших сучасників корисним джерелом здобуття повчальних уроків з вивчення історичного минулого”, вчені готували вищезгадану книгу. В праці охоплено широке коло питань, пов’язаних із становленням української нації (В. Г. Сарбей), народонаселенням України (Т. І. Лазанська), політикою царизму у галузі культури, освіти, преси, видавничої справи (В. І. Кізченко, О. В. Лисенко, О. Ф. Овсієнко). Поляризації російської громадськості в ставленні до українських домагань присвячено насичений цікавим та здебільшого новим архівним

матеріалом параграф “Громадські організації великоросійських шовіністів” (В. М. Волковинський). Ю. П. Лавров розглянув процес виникнення і діяльності українських партій, а О. О. Коник дослідив участь селянських депутатів з України в державних думах Росії. У центрі уваги дослідження Н. А. Шип — суспільна роль Російської православної церкви, її ставлення до “українського питання”, а також місце інтелектуальної еліти в українському русі. У цілому праця відзначається не лише широким колом досліджуваних проблем, а й їх кваліфікованим аналізом, що базується на здобутках сучасної науки. Разом з тим після ознайомлення з нею залишається враження, що зроблено лише частину з того, що має бути досліджене для відтворення повноцінної картини існування України в складі Російської імперії. Адже “українське питання” не обмежувалося лише освітою, культурою, мовною проблемою, видавничою справою. Важливою його складовою частиною були проблеми, пов’язані з національними формами громадського самоврядування та господарювання. Для становлення і розвитку української нації не останнє значення мали умови діяльності селянства, промисловців, банкірів, купців корінного походження, а також характер формування й національний склад пролетаріату. Тому вивчення цих аспектів “українського питання” є надзвичайно важливим і може стати сферою прикладання наукових зусиль на майбутнє.

Найбільше праць тих, хто займається дослідженням періоду XIX—XX ст., присвячено культурно-освітньому та духовному життю в Україні. Кілька таких видань вийшли з-під пера науковців Інституту історії України НАНУ ¹¹. В них відтворюються діяльність різних інституцій і соціальних верств у галузі духовного відродження й самоствердження самобутньої української культури, шляхи подолання перешкод, які ставилися шовіністично настроєними представниками правлячих кіл та російської громадськості.

Другу велику групу праць становлять видання з політичної історії України. Серед них домінують ті, в яких досліджується процес становлення українських політичних партій, їх програмних засад, особливостей діяльності ¹². Як позитивне явище в українській історіографії слід сприймати появу проблемних публікацій, автори яких намагаються йти непротореними шляхами, вивчати різні прояви політичного життя в Україні, ламати усталені стереотипи ¹³. Однією з таких праць можна вважати статтю С. І. Світленка в “ЧІЖ” ¹⁴, автор якої висловлює переконання, що термін “українське народолюбство” найбільш вдало узагальнює поняття для ідентифікації національного руху в Україні другої половини XIX ст. Протягом кількох десятиліть воно було однією із самоназв демократичних кіл. Дослідник зіставляє спільні й специфічні риси українського народолюбства та російського народництва і на цій підставі стверджує, що обидва напрями в Україні розвивалися самостійно, перебували у нерозривному зв’язку, залишаючись спорідненими (хоч і нетотожними) історичними явищами, національними (східнослов’янськими) формами європейського демократизму (№ 3. — С. 47). Відкликаючись на пропозицію Л. Винара здійснити об’єктивну переоцінку українського народництва, С. Світленко стверджує, що це можливе лише на підставі розробки його оновленої сучасної концепції. На думку дослідника, її принципова наукова новизна має полягати в трактуванні народництва як типологічної цілісності, в межах якої, з огляду на історичну специфіку становища українських земель, паралельно виникли і набули розвитку основні суспільні потоки — “українське народолюбство” і “російське народництво”. Це були типологічно близькі, споріднені явища, що діяли самостійно і у взаємозв’язку, мали

спільні та особні риси” (№ 4. — С. 37). Автор пропонує свою періодизацію історії народництва в Україні: 1) початковий етап “романтичного” народолюбства (приблизно з початку XIX ст. до 40—50-х років); 2) “дійове”, “реальне” народництво (60—80-ті роки); 3) “неонародництво” (з 90-х років XIX ст. до лютого 1917 р.); 4) “новітнє” народництво доби Української національно-демократичної революції та боротьби за збереження державної незалежності (весна 1917—1920 рр.). За словами С. Світленка, “грунтовна розробка зазначених етапів дасть можливість простежити всі фази виникнення й розвитку історичного явища, без якого не можна уявити українську історію XIX — початку XX ст.” (с. 37).

Якщо народолюбство і народництво вже стали об’єктом очищення від ідеологічних нашарувань, то декабристський рух ще чекає на переосмислення. До речі, російські вчені виявляють на цій магістралі наукового пошуку більшу активність, організовуючи декабристські читання, створюючи різнопланові праці¹⁵. Враховуючи, що діяльність багатьох декабристів була пов’язана з Україною, можна сказати, що перед науковцями відкриваються широкі можливості для відтворення історичної правди.

Сьогодні, коли на всьому пострадянському просторі ще відчуються наслідки більшовицького тоталітаризму, вчені намагаються простежити генезу цього суспільного феномена, вивчити передумови його виникнення та обставини, за яких він може існувати протягом тривалого періоду. Якщо за марксистською схемою для цього було досить вказати кілька соціально-економічних причин, то сучасна наука оперує всією гамою факторів та значно розширює хронологічні межі їх дії. Білоруський історик Б. Клейн вважає, що для еволюції групового (“ембріонального”) тоталітаризму в систему політичного панування “повинні виникнути багатоманітні передумови, коли дане суспільство ніби спрямовується на зустріч диктатурі, виявляє у значній своїй частині готовність сприйняти і підтримати тоталітарні структури”¹⁶. Щоб віднайти ці причини, дослідник пропонує виробити нову періодизацію вітчизняної історії у межах другої половини XIX — початку XX ст. Відмовившись від штучної, ідеологізованої дати 7 листопада 1917 р. як рубіжної в історії країни, Б. Клейн спирається на давній прецедент — працю А. Шестакова “Русская история (1861— 1920 гг.)”, що вийшла 1927 року, — й підтримує саме такі хронологічні рамки пореформеної доби в історії Росії. Деталізуючи цю періодизацію, Б. Клейн виділяє перший етап (1861—1903 рр.) — “Відміна кріпосного права. Вступ Росії на шлях буржуазних реформ”. Даний підхід відкидає збанкрутілу, суто умоглядну схему “капіталізм — імперіалізм” та орієнтується на цілком реальні процеси, що відбувалися у Росії напередодні першої революції. Другий етап — “Падіння абсолютизму і встановлення тоталітарної диктатури” — автор окреслює 1903—1920 роками. На підтримку власної аргументації він наводить висновки, зроблені Ю. Шишковим у праці “Теорія імперіалізму: ретроспективний погляд у кінець століття”. Останній досить переконливо викриває неспроможність ленінської концепції імперіалізму, а також пізніших спроб її модифікації¹⁷.

Можна довго перелічувати обставини, які, зрештою, привели більшовиків на владний Олімп. На нашу думку, головну проблему всього пореформеного періоду визначала боротьба двох тенденцій: з одного боку, прагнення правлячих кіл імперії шляхом реформ, які не зачіпали основ монархічного ладу, зняти наростання революційного потенціалу; з іншого, — небажання царської родини та її наближених поступитися бодай клептиком абсолютизму в ім’я його цілісності й збереження у майбутньому.

Стрибок Росії від монархії з незрілими формами парламентаризму до тоталітаризму досліджувався багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими. Однак і понині вичерпної відповіді на деякі питання ми не маємо. Тому ці проблеми активно дискутуються не лише у науковій літературі, на конференціях фахівців, а й широким громадським загалом, причому за традицією головна увага зосереджується довкола соціально-економічних аспектів проблеми, зокрема урядових реформ другої половини XIX — початку XX ст.¹⁸ В одних працях з'ясовуються передумови та причини реформаторських зусиль уряду, висвітлюється весь комплекс реформ, у тому числі й у невиробничій сфері. Інші цілком присвячені перетворенням в аграрній сфері, які мали справді доленосне значення для подальшого розвитку Росії¹⁹.

В Україні й донині проблеми реформування сільського господарства донедавна залишалися науково-теоретичними. У Російській Федерації вони набули яскраво політичного забарвлення в 1990 р., після виступу голови Ради Міністрів РРФСР І. С. Силаєва на позачерговому з'їзді народних депутатів. Реформи П. Столипіна і сама його постать стали предметом запеклих дискусій на сторінках періодики, наукових видань, у ході політичних форумів та засідань державних органів. Розбіжність у поглядах на цю проблему настільки значна, що нині годі й чекати консенсусу в питанні про використання дореволюційного досвіду у практиці сучасного відродження російського села²⁰.

Щоб з'ясувати, довкола чого ведеться полеміка, звернемося до працювань авторитетних спеціалістів у цій галузі. Розвінчуючи міфи, створені навколо аграрної столипінської реформи, російський академік І. Д. Ковальченко вказує, що радянська історіографія внаслідок своєї занепокоєності виявилася нездатною висвітлити й обґрунтувати ряд питань: по-перше, те, що становлення капіталізму в сільському господарстві відбувалося двома шляхами — буржуазно-поміщицьким та буржуазно-селянським — і столипінська аграрна реформа стала кульмінаційним моментом у боротьбі за утвердження першого з них, у той час як революція 1905—1907 рр. — вищою точкою в ході торування другого шляху; по-друге, ілюструючи прискорюючу дію реформи на розвиток сільськогосподарського виробництва й соціальні зміни на селі, історики не розкривали той конкретний внесок, який вона зробила у цей процес, оскільки прогрес в аграрній сфері мав місце і поза нею; по-третє, не можна визнати досить повно з'ясованими всі причини провалу реформи, зокрема ті об'єктивні фактори в історії розвитку сільського господарства, які взагалі виключали можливість торжества “столипінського варіанту”, а ті причини, що розглядалися, зводилися до того, що реформаторам заважали й їм не вистачило часу. Як наслідок — невивченими виявилися ті глибинні суперечності в аграрній сфері, які обумовили необхідність Жовтневої соціалістичної революції (с. 52—53). Читаючи ці рядки, слід мати на увазі, що вони писалися у той час, коли в СРСР гостро обговорювалися перспективи розвитку сільського господарства. Автор статті зайняв стару, хоча і по-новому аргументовану позицію. Свідченням цього є, зокрема, теза про те, що реформа мала на меті пробити шлях буржуазно-поміщицькому напрямку розвитку сільського господарства, хоча відомо, що Столипін симпатизував хутірській, а значить, швидше фермерській системі господарювання. Спроба надати самостійного значення капіталістичним елементам, що з'являлися на селі поза дією реформ, видається дещо надуманою та непідтвердженою доказами. Крім того, вирок реформі (“провал”, “крах” тощо), а також твердження про її безпосередній зв'язок з більшовицьким переворотом 1917 р. сприймається як данина ідеологічній традиції.

Застарілу формулу про майнову диференціацію селянства як передумову союзу його найбіднішої частини з робітничим класом також не можна оцінити по-іншому, як прагнення продовжити життя однієї з міфологем радянської доби. Те, що поміщицька форма господарювання гальмувала проникнення капіталістичних елементів на село, сумніву не викликає. Однак, звинувачуючи Столипіна і його прибічників у захисті інтересів латифундистів та куркулів, більшовики, а за ними й радянська історіографія спотворювали дійсні факти. Виступаючи в Думі у листопаді 1907 р., Столипін наголошував, що він вважає життєво важливими для держави “збереження недоторканості приватної власності та, як наслідок, що звідси випливає, створення дрібної (! — О. Р.) особистої власності, реальне право виходу з общини і вирішення питань поліпшеного землекористування”²¹. Подібне розуміння необхідності перетворень в аграрному секторі висловлювали й інші представники російського істеблішменту.

Характеризуючи негативні наслідки реформи, І. Ковальченко повторює тезу про руйнування общинного землеволодіння, що спричинило появу значного прошарку зубожілих селян, землі яких скуповували заможні господарі. Але ж слід пам’ятати, що община лише приховувала цей перманентний стан, нездатність багатьох селян так організувати ведення господарства, щоб воно давало належні прибутки. З іншого боку, виникає запитання: чи могла правляча верхівка свідомо йти на злам общини, що виступала певною мірою як гарант соціального спокою на селі, якби не бачила у цьому позитивної перспективи?

Зрозуміло, що в ході радикальних змін такого масштабу та глибини не може бути добре відразу всім (мова у таких випадках має йти лише про мінімальні втрати). І реформатори передбачали певні заходи для пом’якшення окремих їх наслідків (переселення в малоосвоєні регіони, кредити тощо). Інша річ — наскільки ефективними виявилися ці заходи, зокрема в Україні? Це ще потрібно вивчати.

Руйнування общини здебільшого трактується як прелюдія до масового обезземелення селян та зубожіння значної їх частини. Проте майже ніхто не спробував підрахувати, яка кількість селян, що продали землю, була баластом (з економічної, а не соціальної точки зору) в общині, не могла організувати рентабельне господарство. Абстрагуючись від соціальних утопій, якими й донині інфікована значна частина і російського, й українського суспільства, слід визнати, що реформа створювала умови для функціонування економічних законів (а не окреслених юридичними актами схем), стимулювала природний відбір тих, хто був здатний витримувати досить жорсткі вимоги конкуренції, а не паразитувати на соціальних гарантіях держави. Звичайно, без останніх не обійтися. Але це вже не економічна, а моральна сторона проблеми, а принципи першої та другої не в усьому тотожні.

Можна дискутувати з твердженням І. Д. Ковальченка, що при низькій питомій вазі загальної площі земель, які виокремилися у відруби і хутори (11 %), індивідуальне господарство не могло істотно впливати на загальний розвиток сільськогосподарського виробництва країни. Дана теза не враховує тієї обставини, що товарна маса та продуктивність праці в таких господарствах суттєво перевищували общинні показники й тому відносні цифри тут не збігаються з абсолютними.

Викликає сумніви правомірність твердження про те, що зростання продажу поміщицької землі відбувалося під впливом революції, а столипінська реформа помітно на цю тенденцію не вплинула. Але ж щоб продати землю, одного бажання мало — необхідна наявність покупців. Саме за-

вдяки реформі прошарок таких покупців з'явився, причому це були не лише заможні селяни, а й ті, хто мав середні статки. На користь реформи свідчить також зменшення частки орендованих земель та збільшення куплених угідь.

Аналізуючи процеси в аграрній сфері другої половини XIX — початку XX ст., слід брати до уваги, що вони мали свої особливості у різних регіонах країни. Отже, й висновки по кожному аспекту реформ слід робити на підставі детального вивчення ситуації в кожному з них. Очевидно, що вони будуть неоднаковими, коли мова йтиме про українські губернії, Прибалтику, різні райони Росії.

Вважаємо за потрібне відзначити деякі елементи наукового інструментарію, використані І. Д. Ковальченком у ході вивчення аграрної історії Росії. Ним створено та апробовано новий метод імітації можливих змін у соціальній структурі села шляхом побудови альтернативно-імітаційної моделі процесу. Сутність його зводиться до з'ясування ходу розвитку конкретних явищ за умов, відмінних від реально існуючих, але припустимих. Цей спосіб моделювання дозволяє передбачити варіанти розвитку таких явищ і міркувати про сприятливий чи несприятливий хід їх еволюції, а також дає розуміння того, чому реальний процес був саме таким, а не іншим.

Взявши за основу співвідношення селянських дворів, І. Д. Ковальченко за допомогою моделювання показав, що коли б аграрний розвиток країни в 1900—1912 р. тривав на умовах, які існували наприкінці XIX ст., то кількість найбідніших дворів була б меншою, а заможних — більшою, ніж у дійсності. На цій підставі робиться висновок, що адміністративний тиск на село згори дав негативні результати (с. 68—69). При цьому знову не береться до уваги, що мета перетворень полягала саме в формуванні прошарку дрібних власників, а поява міцної заможної верстви — це лише один із супутніх наслідків реформи.

В іншому прогнозі йдеться про можливий розвиток подій у разі, коли реформі б не завадила I світова війна. І цього разу автор доходить висновку, що у 20-ті роки процес “осереднячення” та зубожіння села посилювався б.

Слабкість даної методики вбачається в тому, що береться лише один, вирваний з контексту всього явища параметр, який не можна екстраполювати на всі інші аспекти аграрного питання. З наведених моделей не видно, які зміни відбулися у характері товарного виробництва на селі, капіталізації сільського господарства, його продуктивності, рентабельності, вплив цих процесів на рівень життя селян і забезпечення потреб країни в сировині й продуктах харчування тощо.

У статті іншого російського історика — В. Я. Гросула — аграрне питання розглядається крізь призму першопричин трьох російських революцій²². Кризові явища в сільському господарстві змусили уряд жертвувати тією частиною із 107 тис. дворян — душевласників (у 1858 р.), яка вбачала в кріпосних та латифундіях лише обтяжливу, але постійну статтю доходу і нічого не робила для розвитку й удосконалення аграрного виробництва. Нагальність змін стимулювала диференціацію дворянства за політичною ознакою: ліберальні ідеї швидко знайшли сприятливий ґрунт у його середовищі. Більше того, частина дворянської молоді пішла далі — в народництво та революційний рух. Однак, на думку В. Гросула, це не вплинуло на існування могутнього землевласницького дворянства, яке продовжувало залишатися феодальним класом і зіштовхувалося й з багатомільйонним селянством, і з народжуваною сільською буржуазією, й “новими росіянами” (за О. Герценом) з його власного середовища, які виявили готовність до впровадження нових методів господарювання. Реформа 1861 р. зробила виразнішими вектори протистояння між окремими

групами сільського населення. З одного боку, вони позначалися суперечностями між поміщиками і селянами; з другого, — між колишніми державними селянами, які швидше й охочіше освоювали капіталістичні засоби ведення господарства, та колишніми кріпосними, що сплачували більший викуп і отримували менші земельні наділи; з третього, — між куркульством, лихварями й незаможним селянством. На Україні процес диференціації викликав концентрацію земельних угідь у руках заможних селян та появу куркулів-банкїрів. “Малоросійські” губернії відзначалися наявністю значного прошарку заможного селянства: 491,7 тис. дворів (16,5 %) володіли 7,335.1 тис. дес. (37 % всієї надільної землі) ²³.

Для характеристики ролі заможних господарів у житті села В. Гросул залучає думку Р. Гвоздева — автора однієї з кращих праць про російське куркульство XIX ст. ²⁴ Останній вважав, що куркуль готовий руйнувати все “заради задоволення власних утробних інтересів” (с. 22—23). Це нам видається далеким від справжнього стану речей. Так, сучасник Р. Гвоздева — І. Гурвич — вбачав у російській сільській буржуазії риси, що зближали її із селянством Франції після Великої французької революції й американськими дрібними фермерами-працедавцями.

Виходячи з різних оцінок суспільної ролі заможного селянства, ми повинні об’єктивно з’ясувати місце української його частини в економічному житті Російської імперії. Подолання упереджених, негативістських оцінок соціально-економічної функції куркульства вимагає прискіпливого вивчення джерел, використання математичних і комп’ютерних методів обробки статистичних матеріалів, а найголовніше — вироблення нового концептуального підходу: не нівелюючи гострих суперечностей, аргументовано визначити характер соціальних відносин в українському селі, реальний вплив різних груп його населення на загальну картину сільськогосподарського виробництва, особливості переходу на капіталістичні рейки. Певну пізнавальну цінність може становити вивчення селянського побуту (рівень споживання, частка грошових невиробничих витрат тощо), який опосередковано відбиває зміни на селі. Цікаво було б простежити наслідки російської експортної політики щодо сільськогосподарської продукції для українських сіл та міст. З одного боку, це сприятиме деміфологізації тези про те, що Росія “годувала весь світ” (хоч у 90-х рр. експорт 20 % власного товарного зерна міг задовольнити потреби близько 30 млн чол.), а з іншого, — дасть можливість неупереджено оцінити соціальну політику уряду, рівень забезпечення населення імперії продуктами харчування й іншими видами сільськогосподарського виробництва.

Сталим інтересом до аграрної історії Російської імперії відзначається зарубіжна історіографія. Звичайно, навіть для поверхового знайомства з концепціями іноземних фахівців знадобиться значно більше місця, ніж обсяг однієї статті. І все ж звернемося до напрацювань окремих спеціалістів, щоб мати уявлення про напрями наукових розробок, підходи і засоби розв’язання поставлених ними завдань.

Праці професора Хіросімського університету С. Хінади — автора монографії “Дослідження з аграрної історії Росії. До питання про відробітковий аграрний лад напередодні революції 1905 р.” — викликають інтерес тим, що він зіставляє основні риси японської та російської общини. На відміну від першої, що базувалася на яскраво виражених індивідуалістичних засадах (до общини входили землевласники), друга була насамперед колективістською структурою. Крім того, поряд з обов’язками, що покладалися на неї “згори”, російська община здійснювала ще й демократичні функції “знизу”. На цьому і базувалося очікування її еволюції в справедливий суспільний устрій.

Заслуговує на увагу логічний ланцюжок, за допомогою якого японський учений намагається простежити детермінованість революції 1905—1907 рр. аграрними відносинами, що склалися у Росії після реформи 1861 р. Тенденція до модернізації сільського господарства пореформеного періоду зовсім не була визначальною. Навпаки, дедалі більший відбиток на соціальні відносини в селі накладала відробіткова система, що склалася після особистого звільнення селян від кріпацтва. Внутрішня колізія цієї системи полягала у тому, що орендна плата була високою, а заробітна — занадто низькою. Так виявлялася суперечність між працею й капіталом. На думку С. Хінади, селянський рух під час першої російської революції спрямовувався саме проти відробіткової системи²⁵. Традиційно радянська історіографія вважала, що головна вимога селян у той період торкалася землі. Однак це лише надводна частина айсберга. Центральними для селян питаннями були підвищення оплати праці (в 3 рази) та зменшення орендних тарифів (у 2 рази). Як бачимо, дана концепція кардинально відрізняється від погляду на цю проблему І. Д. Ковальченка.

Крім того, С. Хінада вважає, що об'єктивно для російського капіталізму, що зводився на ноги, боротьба селян стала дестабілізуючим фактором, оскільки низька заробітна плата була однією з умов розвитку капіталістичного виробництва у відсталій країні. За словами японського історика, столипінська аграрна реформа спрямовувалася проти селянського руху за ліквідацію чи трансформацію відробіткової системи.

Власну позицію щодо аграрного питання в Російській імперії виклав американський учений С. Л. Хок²⁶. Спростовуючи тезу про непосильний тягар, скинутий на плечі селян у вигляді викупних платежів за землю після реформи 1861 р., він стверджує, що дійсні виплати колишніх кріпосних у 19 разів перевищували їх недоїмки. “Іншими словами, — пише С. Л. Хок, — якими б обтяжливими для селян не були викупні платежі, документи свідчать про те, що селяни були в змозі виконувати свої зобов'язання і дійсно їх виконували” (с. 33).

Дана стаття є свідченням того, наскільки складною справою є методика визначення рівня матеріального забезпечення населення, зокрема харчовими продуктами, у дореволюційній Росії, його зайнятості, абсолютно-го й відносного показників прибутків (заробітної плати, врожаїв, промислів та т. п.). В 20—30-ті роки провідні економісти, незважаючи на всі спроби, так і не змогли виробити єдиних норм споживання для стандартизації визначення рівня життя, що спричинило до завищення оцінок перенаселення країни. Американський дослідник вказує також на труднощі, які виникають у ході з'ясування демографічних тенденцій (смертності, народжуваності, міграцій).

Торкаючись наслідків реформи 1861 р., С. Л. Хок на підставі архівних джерел, праць інших істориків, зокрема А. Гершенкрона, доводить, що після викупу плата селян за землю стала меншою за середню величину оброку, який кріпаки вносили до реформи. На прикладі здольщини він показує, що в післяреформений період селяни мали додаткові прибутки й отримали можливість виконати всі свої фінансові зобов'язання. С. Л. Хок спростовує ще один аргумент істориків, які вважали зменшення викупних платежів, санкціонованих урядом у 1861 р., свідченням зубожіння селянства. Насправді це було продиктовано реформою фінансової політики, яка змістила акцент з подушних на опосередковані податки.

Все вищенаведене приводить американського науковця до думки, що ортодоксальні погляди на перенаселення Росії, що перебували під впливом мальтузіанської теорії, вимагають перегляду. Іншими словами, аграрне

перенаселення європейської частини імперії об'єктивно не загрожувало нестачею продуктів харчування та падінням життєвого рівня народних мас.

Ряд цікавих поглядів на аграрну проблему в країні викладено у монографії К. Д. Воробеця “Селянська Росія: сім'я й община в пореформений період”, що вийшла англійською мовою у США²⁷. За допомогою міждисциплінарного підходу автор аналізує порядок успадкування землі, який гальмував процес модернізації в країні. Зокрема, К. Воробець вважає, що періодичний переділ землі позбавляв російських селян прав на володіння нею. Розкриваючи особливості патріархальної культури російського селянства, дослідник доводить, що пореформені передільні общини, великі селянські родини і неформальні селянські товариства були важко перетворити на бар'єрами для будь-яких реформ на селі.

Історики-аграрники головну увагу зосереджують на характеристичній політиці уряду, показників товарності, статистики сільського господарства. Заходи ж по залученню капіталів у сільськогосподарську галузь, піднесенню її агротехнічного рівня залишаються в затінку. Російський учений А. П. Корелін наголошує на недоліках однобічного вивчення проблеми розвитку російського аграрного капіталізму, недостатньому розкриттю факторів, які пов'язують усі галузі сільського господарства в цілісну систему²⁸. Одним з найважливіших компонентів останньої він назвав кредит. Цій же проблемі присвячено статті В. С. Дякіна та В. І. Кізченко²⁹. Український учений уперше у вітчизняній історіографії розглянув дане питання на місцевому матеріалі. Хотілося б думати, що це лише вдалий початок. В. І. Кізченко не виявила істотних відмінностей у дрібному кредитуванні в “малоросійських” губерніях порівняно з іншою територією імперії: система діяла на тій же правовій базі й мала ті ж позитивні риси і недоліки. На кінець 1903 р. в Україні налічувалося 811 допоміжних кас із загальним балансом у 14,4 млн крб. та сумою позичок 10 млн крб. Кількість позичальників зростає з 171.159 в 1894 р. до 202.505 у 1901 р. (с. 103—105). Ці й інші статистичні дані, проаналізовані автором, дали змогу дійти висновку, що, “незважаючи на певні недоліки, котрі гальмували розвиток волосних допоміжних ощадно-позичкових кас, їх діяльність розширювалася протягом усієї другої половини XIX ст., задовольняючи потреби в дрібному кредиті досить значної частини селян” (с. 106). Цікавий штрих: у 90-х роках переважна частина позичок використовувалася на непродуктивні витрати. Це є опосередкованим свідченням життєвого рівня селян, для яких дрібні кредити втратили значення останньої соломинки, за яку хапаються доведені до межі господарі.

Важливе значення для розвитку аграрного сектора мала кооперація. Серед останніх праць на дану тему слід назвати статті А. Кореліна, В. Половця і монографію В. Марочка³⁰. За словами останнього, селянська кооперація стала “своєрідною формою самозахисту виробників сільськогосподарської продукції” (с. 3). Її першовитоки сягають початку 60-х років XIX ст. На запитання, чи була кооперативна форма господарювання органічно притаманна українським селянам, а не якоюсь штучно вигаданою чи нав'язаною, автор дає ствердну відповідь.

Дослідник простежує протягом 60-х років XIX ст. — 1917 р. процес формування трьох головних форм селянської кооперації: споживчої, кредитної та сільськогосподарської. За його підрахунками, на 1917 р. в Україні діяло понад 10 тис. кооперативних товариств, до яких входили щонайменше 3 млн селян. Даний часовий проміжок В. Марочко позначає як “всеросійський період” формування української селянської кооперації” (с. 15). На відміну від західноєвропейських країн у Російській імперії кооперація створювалася з ініціативи інтелігенції й самих селян в основ-

ному на державні кошти і пожертви благодійників. На протигагу російським більшовикам українські політичні партії підтримували кооперативний рух.

Важливим засобом подолання аграрного перенаселення в Російській імперії стали заходи уряду по заохоченню міграції селянства європейської частини у віддалені райони країни. До даної проблеми зверталось багато вчених. Це одна з небагатьох тематичних ніш, де українські науковці не поступаються за результатами досліджень своїм зарубіжним колегам³¹. Так, відомий дослідник аграрної історії України М. А. Якименко в своїй докторській дисертації висловив ряд цікавих положень, які суперечать усталеним поглядам на міграційні процеси, викликані економічними перетвореннями. На відміну від П. Д. Верещагіна, який на підставі матеріалів Білорусі заперечує ландшафтну залежність у географії переселень, український учений, навпаки, вказує на існування тісного взаємозв'язку ландшафту місць виходу та районів поселення. Мова йде про міграцію селянських родин одних регіонів у певні райони країни, тобто про виникнення своєрідних “ландшафтних пар”. Російський історик Л. Й. Бородкін відстоює необхідність відтворення такої картини переселень, яка б розумно поєднувала “двочленну” схему міграційних потоків і складний конгломерат міграційних зв'язків регіонів. До речі, саме з ім'ям Л. Й. Бородкіна, який очолює лабораторію історичної інформатики МДУ ім. М. Ломоносова, пов'язаний новий напрям у методології історичних досліджень. Він розробляє й використовує принципи системного підходу та спеціальних методів просторової типології, на підставі яких досліджуються статистичні матеріали. Комп'ютерна обробка об'ємних цифрових даних дає змогу простежити визначальні тенденції селянських міграцій, їх інтенсивність, головні напрямки, особливості й наслідки в різних регіонах країни.

Важливу проблему, навколо якої було зламано чимало списів, розглянуто у публікації О. М. Краснікової. На основі архівних і статистичних матеріалів вона відтворила джерела та обсяги фінансування переселенських акцій, встановила частку вихідців з України в ареалі головних місць міграції й сільськогосподарському виробництві. Автор довела, що українські переселенці виявили більшу порівняно з іншими етносами наполегливість у “домообзаведенні” на нових місцях. Так, при загальній питомій вазі мігрантів у 37,5 % серед зворотних переселенців їх було тільки 23,5 % (с. 144).

Поряд з певними успіхами в дослідженні даної проблеми існує ще ряд питань, які вимагають подальшої наукової розробки. Так, наприклад, необхідно продовжити з'ясування причин конкретних виявів і наслідків аграрного перенаселення (зокрема, у нечорноземних та західних губерніях України), що викликали масову еміграцію українців за океан. Серед них називають низьку прибутковість селянських господарств, повільні темпи урбанізації (В. Гросул) і швидке зростання в містах частки вихідців із сільської місцевості (П. Риндзюньський)³². Вказані й інші причини слід корелювати з конкретними особливостями регіонів. Адже не випадково місцем масового виходу селян став західноукраїнський регіон, де був значний дефіцит орної землі.

Звичайно, у даній статті ми не ставимо за мету висвітлити стан розробки всіх аспектів аграрної історії. З деякими з них можна ознайомитися в публікації Д. А. Селіхова та М. А. Якименка³³.

На закінчення спрогнозуємо подальше зростання уваги науковців до цієї проблематики. Підстави для такого переконання дають дискусії, які ведуться під час наукових конференцій, на шпальтах наукової періодики³⁴.

Історія робітничого класу стала однією з домінуючих тем радянської історіографії внаслідок її ідеологічного потенціалу. Поступово склалися “ударні” проблеми, визначалися певні періоди, вивчення яких вважалося пріоритетним. До таких відносилися періоди “революційних злетів” (1895—1903, 1905—1907, 1910—1914, 1917—1920 рр.). Іншим хронологічним відрізкам приділялося менше уваги, хоч і в них можна знайти відповіді на чимало питань дореволюційної історії пролетаріату й промислового розвитку країни.

Після розпаду СРСР дослідження минулого пролетарських верств суспільства отримало новий імпульс. Воно відбувається під знаком повернення до історичної правди. Можна говорити про справжню інтелектуальну атаку на різні аспекти даної тематики, лідерами якої стали російські вчені³⁵. У Росії проводиться багато конференцій, симпозіумів, круглих столів, на яких обговорюються проблеми історії робітничого класу³⁶. Російські науковці І. Пушкарьова, М. Блінов, В. Желтова, Н. Іванова, Ю. Кир’янов розробили єдину методику вивчення статистики страйків. Творче використання нових методичних прийомів на вітчизняному матеріалі спроможне дати плідні наукові результати, поглибити розуміння процесів, що відбувалися в робітничому середовищі у другій половині XIX — на початку XX ст.

Радянська історіографія перебільшувала рівень політичної свідомості пролетарських верств, намагаючись дистанціювати робітничу платформу від “дрібнобуржуазної, утопічної” позиції народників. Натомість з’являється дедалі більше доказів того, що масові акції протесту робітників мали в основному соціально-економічну спрямованість і лише у роки революції діставали й політичне забарвлення.

Здавалося б, уже все сказано з приводу причин, які штовхали пролетаріат на виступи, що розхитували Російську імперію. Однак фахівці знову та знову звертаються до з’ясування умов, в яких жили робітники, до урядової політики у сфері праці, появи і розвитку пролетарських організацій.

Французький історик Н. Верт вважає однією з головних помилок Століпіна відсутність політики щодо робітництва. Навіть загальне економічне піднесення не позначилося позитивно на життєвому рівні пролетарів. Закони, спрямовані на забезпечення соціальних гарантій, — 10-годинний робочий день, страхування працюючих, що отримали травми на виробництві, не працювали³⁷. Ця байдужість дорого коштувала імперії.

Результатом координації наукових зусиль учених різних країн став вихід колективної праці “Страйки, війни й революції: міжнародний аспект”³⁸. 22 автори з 6 країн з’ясовували взаємозалежність внутрішніх соціальних конфліктів з міжнародними подіями.

Марксистська теза про робітничий клас як гегемон революції потребувала підтвердження, для чого зацікавлені сили йшли на відверті фальсифікації. Штучно підтасовуючи факти та статистичні дані, вождь російських більшовиків у кілька десятків разів завишив кількість робітників, зайнятих у промисловості (1.432 тис. за статистикою 1890 р. і 22 млн, а разом з напівпролетарями — 63,7 млн нібито на підставі перепису 1897 р. — в Леніна)³⁹. Це маніпулювання цифрами стало базою для теоретичного обґрунтування більшовиками власних претензій на владу.

Більшовицька концепція революції наділила один з варіантів історичного розвитку країни рисами фатальності, хоча він мав альтернативу. Й тут на перший план виступають не стільки об’єктивні фактори, скільки суб’єктивні якості тих, у руках яких знаходилася доля мільйонів людей, а також феномен натовпу.

Звертаючись до історичної психології, К. Касьянова визначає російський національний тип як “епілептоїд”, тобто етнокультурний тип, що схильний до уповільненої реакції на зовнішні подразники, конденсує в собі вибухонебезпечний заряд психічної енергії⁴⁰.

Історія містить досить вивчених фактів, щоб засвідчити, з одного боку, нестримність і швидке розростання акцій, породжених феноменом натовпу, а з іншого, — його аномальну готовність до зомбіювання з боку “сильної влади”, до її сакралізації. В. П. Булдаков аргументами на користь ваги психогенних факторів вважає оргаїстичні вияви натовпу, девіантно-епатичну поведінку, “зрив” з традиційної морально-етичної осі, відмову від загальноприйнятої символіки та обрядовості⁴¹.

За останнє десятиріччя марксистська доктрина пролетарської революції на пострадянському просторі втратила апологетів. Від неї залишилася тільки правомірна теза про те, що певна частина робітництва стала найбільш придатним середовищем для вкорінення ідей більшовизму. При цьому виникає ряд запитань, наприклад: чи не були страйки і пролетарські маніфестації, які часто перевищували межу економічної й політичної доцільності, самоціллю? Як психологічно робітництво сприймало те, що після масових акцій мало що змінювалося у його матеріальному становищі? В. П. Булдаков дає таку відповідь на це: “Страйковий рух розхитував психіку народу. Відбувалося прищеплення духу соціальної агресії”⁴². В цьому твердженні є раціональне зерно. Більшовики на амплітуді страйкового руху та масової непокори трудящих бажали піднятися на вершину влади. Російський учений у своїх працях показав, наскільки піддавався соціально-психологічній ерозії пролетаріат. Його маргінальні елементи швидко підхоплювали гасла “грабуї награвоване”, анархії, всюдозволеності. В той же час значна частина робітництва залишилася байдужою до всіх новомодних теорій і прагнула якнайшвидшого наведення порядку й спокійної праці. Саме цим пояснюється вплив поміркованих соціалістів у профспілках, порівняно невелика частка тих, хто хотів “повоювати” в українських містах та робітничих селищах.

Сучасна українська історіографія також намагається йти у фарватері останніх досягнень науки в даній тематичній ніші. Робітничий проблематиці присвячено докторські дисертації В. Кізченко й О. Реєнта⁴³. Вийшли друком монографії цих дослідників⁴⁴, у яких зроблено спроби відійти від попередніх схем і по-новому осмислити місце та роль пролетаріату в житті країни.

Разом з тим існує потреба у подальших наукових пошуках з питань, що залишаються без вичерпної відповіді. Це в першу чергу стосується шляхів і засобів імплантації ззовні руйнівних радикальних ідей у пролетарське середовище України, впровадження деструктивних форм громадянської непокори. Окремим напрямом досліджень мають стати інші форми робітничого руху — профспілковий та кооперативний. Недостатньо вивченим залишається питання про різні течії в українському пролетарському русі, взаємини між ними, а також вплив небільшовицьких партій у робітничому середовищі. Малоосвоєною є царина соціальної психології пролетарських верств. Вимагає чіткої постановки та нового вирішення проблема стосунків робітників з іншими класами й верствами суспільства.

Одним із стрижневих процесів, що визначали поступ Російської імперії у XIX ст., стала промислова революція. Дослідники даного явища в Європі вкладали різний зміст у це поняття. Наприклад, італійський учений К. Чіполла охоплює ним усі соціальні, економічні та культурні процеси, що відбувалися на континенті з 1750 р. до 1900 р.⁴⁵ Відомий російський

фахівець з цієї проблематики А. М. Соловйова виділяє три складові частини промислової революції в Росії — технічну, економічну і соціальну⁴⁶. Останній підхід видається нам продуктивнішим, хоча важко заперечувати взаємовплив промислової революції й соціокультурної сфери.

Особливості цього багатоетапного явища у Росії порівняно із західними країнами полягали в складному переплетенні феодално-кріпосницьких та, власне, капіталістичних елементів. Саме тут найдовше існували підприємства перехідного типу, на яких поряд з машинною широко використовувалася і ручна праця.

Промислова революція мала на території Російської імперії й регіональну специфіку, у тому числі в Україні. Однак наукова розробка цього питання перебуває у початковій стадії, хоча саме на Півдні рельєфно і своєрідно проступала складна динаміка аграрно-промислових процесів, результатом яких стало формування виробничої бази російського капіталізму. Свій відбиток на ці явища накладав також практичний інтерес іноземного капіталу до українських промислових центрів, характер інвестицій та їх вплив на тенденцію становлення капіталістичного виробництва.

Дискусійною залишається періодизація промислової революції, зокрема час її завершення. Якщо А. М. Соловйова доказово аргументує верхній рубіж промислової революції серединою 90-х років, то деякі вчені обмежують його 70—80-ми роками.

Після нетривалого “штилю” українські науковці повертаються обличчям до економічної тематики. Не в останню чергу це викликано асоціаціями, що проступають при порівнянні тогочасних і сучасних процесів у господарстві України.

Структурний аналіз усіх складових елементів капіталістичного ринку, нових форм торгівлі (універмагів, магазинів тощо), показ умов зростання товарообігу, кількості бірж містить монографія О. А. Пиріг⁴⁷. Роль залізничного транспорту в складанні українського ринку простежує С. С. Богатчук⁴⁸.

Значну увагу українських учених привертає процес зародження й становлення вітчизняної буржуазії, купецтва. Так, статтю Б. А. Кругляка присвячено дослідженню соціальних та національних аспектів формування і діяльності в Україні торговельної буржуазії⁴⁹. Автор вказує на час складання її як верстви (кінець XIX ст.), розподіл по українських губерніях, характер прибутків, організацію підприємництва, оплату праці управлінського й допоміжного персоналу. Торговельна буржуазія України формувалася на багатонаціональній основі (11 % українців, 64 % євреїв і т. п.). Дослідник з'ясовує місце українського купецтва в торговельному обміні, подає стислу інформацію про кількох його представників. Торкаючись питання про спроби царизму підтримувати національні суперечності, автор, однак, не окреслив позицію української торговельної буржуазії у цьому питанні. Також не розкриті, а лише позначені напрями впровадження в практику тогочасного підприємництва ідей соціального партнерства.

Генеza національної буржуазії знаходиться у дослідницькому фокусі Т. І. Лазанської. Аналіз соціального стану та походження вітчизняної промислової буржуазії дає змогу простежити шляхи залучення представників різних станів у сферу виробничого підприємництва. Як свідчить автор, наявність стартового капіталу дозволила успішно займатися цією справою поміщикам (41,7 % підприємців із списку в 652 особи) й купцям (27,6 %) ⁵⁰. Заслугою дослідниці слід вважати аналіз соціального складу промислової буржуазії України по 12 галузевих групах, огляд нових організаційних форм капіталістичного виробництва та управління, характе-

ристика пріоритетних напрямків розвитку промисловості, в які інвестувалися кошти українських підприємців. Вказуючи на пік активності промисловців України — 80—90-ті роки (тобто час завершення індустріалізації й аграрної кризи), автор, на жаль, обходить питання про взаємозв'язок аграрної та промислової сфер.

У центрі іншої публікації Т. І. Лазанської — родина найвідоміших підприємців дореволюційної України — Терещенків⁵¹. Табу на висвітлення даної тематики свого часу збіднило радянську історіографію. І тому вказана стаття додає впевненості в тому, що галерея історичних портретів України поповниться іменами (які донині перебувають у затінку) діячів культури, політиків, науковців — тих, хто, можливо, менш помітно, але діяльно творив історію держави й народу.

Питання торговельного обміну між Україною та Білорусією розглянуто в статті К. В. Завальнюка⁵². Автор простежує його географію, асортимент, динаміку товарообміну, акцентує увагу на “цукровій” домінанті у торгівлі, а також підкреслює значну питому вагу в обміні виробів з металу. Хоча поданий матеріал має в основному фактографічний характер, усе ж він дає змогу виявити основні українські центри, які орієнтувалися на збут промислової продукції до інших регіонів імперії, тобто на “внутрішній експорт”.

Як відомо, одним з напрямів протидії фронтальній русифікації стала організація українських національних форм економічного життя. З відомих причин ця проблема у радянські часи не вивчалася, і лише нині дослідницький інтерес повертає її в зону пошукових зусиль. У розвідці О. В. Лисенка⁵³ зроблено спробу позначити коло питань, які вимагають серйозного вивчення й аналізу. Йдеться про “створення промислово-фінансової інфраструктури українського національного руху на Наддніпрянщині” та протидію цьому з боку правлячих кіл імперії й російського капіталу. Однією з ланок цього процесу став український кооперативний рух.

Вільний простір для наукового пошуку і роздумів дає проблема співвідношення між кінцевою фазою промислової революції та початком індустріалізації. На нашу думку, це дослідницьке завдання є перспективним з точки зору його результатів на українському матеріалі. Багатообіцяючим видається ще один напрям історико-економічних досліджень, пов'язаний з інтеграційними процесами, визначенням місця і ролі “малоросійських” губерній у загальноросійському господарському організмі. Не лише наукову, а й чисто практичну цінність може становити з'ясування наслідків змін у кон'юктурі енергоносіїв (різке збільшення темпів використання продуктів нафтопереробної промисловості як альтернативи кам'яному вугіллю).

Як бачимо, серед тих проблем, яких ми торкнулися, є чимало таких, що потребують подальшої розробки. Серед тих аспектів, які ми не вказали, потребує неупередженого осмислення сукупність та дія факторів, що сприяли усуненню України на периферію суспільних процесів, формуванню і закріпленню в її народі рис провінціалізму, вторинності. З іншого боку, це вимагає подолання історичного нарцисизму, оскільки він є одним із симптомів комплексу неповноцінності, так довго й уперто прищеплюваного українцям.

Наступний етап дослідження історії України XIX — початку XX ст., на нашу думку, має базуватися: по-перше, на теоретичному осмисленні доленосних явищ на значних часових відрізках, пошуку та аргументації асоціативних рядів у тих процесах, яким притаманна фрагментарність і дискретність; а по-друге, на вивченні конкретних явищ побутового, пси-

хологічного, релігійно-етичного порядку, що в кінцевому підсумку є рушіями й мотиваційними чинниками людської діяльності та самоорганізації. Тільки повернення до людини, з її тогочасними турботами й інтересами, уявленнями про Бога і навколишній світ, спроба поглянути на останній її очима може наблизити нас до розуміння великої таємниці минулого, якою оповиті кожен день та кожна година існування людського суспільства. У цьому сенсі можна погодитися з послідовниками школи “Анналів”, які вважають вивчення ментальності людей необхідною умовою досягнення й минулого, і сучасного.

¹ Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн. — 1999. — № 1. — С. 87.

² Белоусова Г. А., Уткин А. И. Межвузовская конференция по проблемам методологии истории // Отечественная история. — 1996. — № 6. — С. 206.

³ Таран Л. В. Назв. праця. — С. 89.

⁴ Фон Хаген Марк. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини у першій половині XX ст. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 1. — С. 122—131.

⁵ Rogger Hans. Nationalism and the State: A Russian Dilemma // Comparative Studies in Society and History. — 1961/1962. — № 4. — P. 253—264.

⁶ Єкельчик С. О. Український національний рух: здобутки та перспективи досліджень // Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія. — К., 1994. — С. 159—167. До речі, в тому ж році вийшла монографія С. Єкельчика “Пробудження нації. До концепції історії української нації XIX—XX століття (Навчальний посібник). — Мельбурн, 1994, 167 с.

⁷ Там же.

⁸ Міжнародна наукова конф., присвячена 183-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка та 150-річчю від дня заснування Кирило-Мефодіївського товариства // Тези доповідей та повідомлень (27—28 березня 1997 р.). — К., 1997; Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї, традиції: До 150-річчя створення та діяльності // Матеріали Всеукр. наук.-освіт. конф. (Травень 1996 р., Переяслав-Хмельницький). — К., 1996.

⁹ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX—XX століття (Навчальний посібник). — К., 1996; Голубуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX ст.: Дослідження. — К., 1966; Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX — на початку XX ст. — К., 1996.

¹⁰ “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах (Відп. ред. — док. іст. наук, проф. В. Г. Сарбей). — К., 1999.

¹¹ Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 1993; Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). У 3-х книгах. Книга 1. — К., 1994; Лисенко О. В. “Просвіти” Наддніпрянської України у дожовтневий період. — К., 1990; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX — XX століть: соціально-політичний портрет. — К., 1993; Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. — К., 1991; Шип Н. А. Церковно-православный рух в Україні (поч. XX ст.). — К., 1995.

¹² Наукові праці з питань політичної історії // Міжвід. наук. збірник. — К., Вип. 172: Політичні партії на Україні (1905—1925 рр.). — 1992; Вип. 173: Партії і соціальні групи в першій російській революції. — 1992; Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX століття. — Тернопіль, 1991; Лавров Ю. П. Виникнення і діяльність українських політичних партій (кінець XIX — початок XX ст.) // Історія України. — 1999. — Червень. — № 21—24; Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали (Упоряд. Шевченко В. Ф. та ін.). — К., 1993; Королєв В. И. Бунт на коленах: Политические партии в Таврической губернии. 1905—1907 гг. — Симферополь, 1993; Королєв В. И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. — Симферополь, 1993.

¹³ Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. — Львів, 1996; Лебеденко А. М. История анархизма в Украине. — К., 1995; Сергієнко Ю. Г. Політична етика лівого радикалізму в суспільному житті України (початок XX ст. — 60-ті роки): Історичний аспект. — Луганськ, 1995.

¹⁴ Світленко С. І. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3, 4.

- ¹⁵ Б л у д о в а М. Д. Разнотечения в книге о декабристах // Вопросы истории. — 1992. — № 11. — С. 235—237; Декабристские чтения // Отечественная история. — 1999. — № 4; К а з ь м и р ч у к Г. Д. Декабристоведение: итоги и проблемы. 1917—1993 // Отечественная история. — 1996. — № 2.
- ¹⁶ К л е й н Б. С. Россия между реформой и диктатурой (1861—1920 гг.) // Вопросы истории. — 1991. — № 9/10. — С. 5.
- ¹⁷ Див.: Наука и жизнь. — 1990. — № 9. — С. 35.
- ¹⁸ Реформы в России XVI—XIX вв. // Сборник науч. трудов. — М., 1994; Д я к и н В. С. Деньги для сельского хозяйства (выбор пути экономического развития России. 1892—1914 гг.) // История СССР. — 1991. — № 3. — С. 64—82; М и р о н е н к о С. В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. — М., 1989; К о в а л ь ч е н к о И. Д., М о и с е е н к о Т. Л., С е л у н с к а я Н. Б. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма. — М., 1988; П о ш к и н а И. В. Индустриальное развитие дореволюционной России: концепции, проблемы, дискуссии в американской и английской историографии. — М., 1994; Кризис власти и реформы в России на рубеже XIX—XX вв. в исследованиях американских историков // Вопросы истории. — 1994. — № 2; Проблемы социально-экономической истории России. — СПб., 1991; М е д у ш е в с к и й А. Н. Реформы в России XIX—XX веков: Западные модели и русский опыт. Конференция во Франкфурте-на-Майне // Отечественная история. — 1996. — № 2. — С. 202—207.
- ¹⁹ М е й с е н Д. Правительство и крестьянство в России. 1861—1906: предпосылки столыпинской реформы // Отечественная история. — 1992. — № 6. — С. 198—200; С е л у н с к а я Н. Б., Ш а ш и н а Е. Б. Страницы аграрной истории России в прочтении западных ученых // Отечественная история. — 1992. — № 4; К о в а л ь ч е н к о И. Д. Столыпинская аграрная реформа (Мифы и реальность) // Отечественная история. — 1992. — № 2. — С. 73—84; К о в а л ь ч е н к о И. Д. Консерватизм, либерализм и радикализм в России в период подготовки крестьянской реформы 1861 г. // Вопросы истории. — 1994. — № 2; Столыпинская реформа и российская агротехническая революция // Вопросы истории. — 1992. — № 6. — С. 194—200; З а й ч е в а И. Л. Аграрная реформа П. А. Столыпина в документах и публикациях конца XIX — начала XX века. — М., 1995; Я к и м е н к о М. А. Становления селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861—1918 рр.) // Укр. іст. журн. — 1996. — № 1. — С. 3—14; Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 149—150.
- ²⁰ Див.: А н ф і м о в А. М. Тень Столыпина над Россией // История СССР. — 1991. — № 4. — С. 112—121.
- ²¹ С т о л ы п и н П. А. Сборник речей. — СПб., 1912. — С. 75.
- ²² Г р о с у л В. Я. Истоки трех революций // Отечественная история. — 1997. — № 2. — С. 34—54.
- ²³ Історія селянства Української РСР. — К., 1967. — Т. 1. — С. 387.
- ²⁴ Г в о з д е в Р. Кулачество — ростовщичество. Его общественно-экономическое значение. — СПб., 1898.
- ²⁵ Див.: История СССР. — 1991. — № 4. — С. 219—221.
- ²⁶ Х о к С. Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861—1914 годы // Отечественная история. — 1996. — № 2. — С. 28—54.
- ²⁷ W o g o b e c C. D. Peasant Russia: Family and Community in the Post-Emancipation Period. Princeton University Press. — Princeton, 1991.
- ²⁸ К о р е л и н А. П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX — начале XX в. // История СССР. — 1989. — № 4. — С. 3.
- ²⁹ Д я к и н В. С. Деньги для сельского хозяйства (выбор пути экономического развития России. 1892—1914 гг.) // История СССР. — 1991. — № 3. — С. 64—82; К і з ч е н к о В. І. Дрібний кредит в Україні у другій половині XIX ст.: волосні допоміжні ощадно-позичкові каси // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 1999. — Вип. 9. — С. 97—107.
- ³⁰ К о р е л и н А. П. Кооперативное законодательство в России и западный опыт // Отечественная история. — 1996. — № 2. — С. 180—189; П о л о в е ц ь В. М. Домарксистські концепції кооперативного руху (історико-теоретичний аспект) // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 9. — С. 253—266; М а р о ч к о В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861—1929 рр.). — К., 1995.
- ³¹ Я к и м е н к о Н. А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861—1917 гг.) // Автореф. дис. ... док. ист. наук. — К., 1989; Б о р о д к и н Л. И., М а к с и м о в С. В. Крестьянские миграции в России. СССР в первой четверти XX века (Макроанализ структуры миграционных потоков) // Отечественная история. — 1993. — № 5. — С. 124—143; Л и т в и н о в П. П. Переселення українців-сектантів до Середньої Азії наприкінці XIX — на початку XX ст. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 2. — С. 47—55; П е т р е н к о Є. Д. Переселенчій рух з України на Кубань (друга пол. XIX — поч. XX ст.). — К., 1997; К р а с н і к о в а О. М. Фінансове забезпечення переселення селян з

України в Сибір і на Далекий Схід після скасування кріпосного права (1861—1917) // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 9. — С. 133—148.

³² Рындзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX в. — М., 1983.

³³ Селіхов Д. А., Якименко М. А. Проблема реформування аграрного сектору економіки України після соціальних потрясінь 1905 року в історичній літературі // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 9. — С. 294—308.

³⁴ Див.: Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 149—150; Реформы России XIX—XX веков: западные модели и русский опыт // Отечественная история. — 1996. — № 2. — С. 202—207.

³⁵ Гаврилов Д. В., Микитюк В. П. О ходе работы над хроникой рабочего движения в России в 1895—1917 гг. Поиски новых подходов // Вопросы истории. — 1991. — № 2; 1995. — № 5; Пушкарева И. Н. Рабочее движение в России в период реакции. 1907—1910. — М., 1989; Винн Ч. Рабочие забастовки, погромы в Донбасско-Днепровском регионе императорской России. 1870—1905. — Гринстон, 1992; Хроника рабочего движения в России: Апрель—декабрь 1912 г. — Ч. 2. — М., 1995. — Кн. 1, 2; Рабочие и российское общество. Вторая половина XIX — начало XX века. Сб. ст. и материалов, посвященный памяти О. Н. Знаменского. — М., 1996; Бойко Т. В. Рабочие России и культура. Poleмика на страницах консервативной и либеральной периодики начала XX ст. — М., 1997; Кирьянов Ю. И. Рабочие России на рубеже XIX—XX веков // Отечественная история. — 1997. — № 4. — С. 40—53 та ін.

³⁶ Див.: Колоницкий Б. И. Международный коллоквиум «Рабочий класс и революционная ситуация в начале XX века» // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 212—215; Балашов Е. М. Третий международный научный коллоквиум по истории рабочего класса России // История СССР. — 1966. — № 3. — С. 197—204; Болдина К. Е., Пушкарева И. М. Конференция по истории буржуазии и пролетариата в России // Отечественная история. — 1994. — № 6. — С. 267—270; Реформы начала XX в. — забастовки конца XIX — начала XX века // Вопросы истории. — 1991. — № 4—5.

³⁷ Верт Николла. История советского государства. 1900—1991. — М., 1992.

³⁸ Strikes, Wars and Revolutions in International Perspective: Strike Waves in the late 19th and early 20th centuries // Ed. by L. Hainson and Ch. Tilly. Cambridge etc. — 1989. XIV.

³⁹ Див.: Клейн Б. Назв. праця. — С. 6.

⁴⁰ Касьянова К. О русском национальном характере. — М., 1994. — С. 125—131, 222, 260.

⁴¹ Булдаков В. П. Имперство и российская революционность (Критические заметки) // Отечественная история. — 1997. — № 2. — С. 42—60.

⁴² Там же. — С. 59.

⁴³ Кізченко В. І. Культурне обличчя пролетаріату України XIX — початку XX ст. // Дис. ... док. іст. наук. — К., 1992; Реєнт О. П. Робітництво України в 1917—1920 рр. (Соціально-політичні та економічні зміни) // Дис. ... док. іст. наук. — К., 1994.

⁴⁴ Кізченко В. І. Культурний облик пролетариата Украины в период империализма. — К., 1990; Реєнт О. П. Робітництво України і Центральна Рада. Історичні зошити. — К., 1993; Реєнт О. П. Українська революція і робітництво (Соціально-політичні та економічні зміни 1917—1920 рр.). — К., 1996; Олександр Реєнт. У робітнях історичної науки. — К., 1999.

⁴⁵ Europäische Wirtschaftsgeschichte // Hg. v. C. M. Cipolla. Bd. 3. Die industrielle Revolution. — Stuttgart; N.Y. — 1985. — S. 211.

⁴⁶ Соловьева А. М. Промышленная революция в России в XIX в. — М., 1990.

⁴⁷ Пиріг О. А. Ринок і торгівля України (Історичний аспект). — К., 1996.

⁴⁸ Богатчук С. С. Роль залізничного транспорту у формуванні національного ринку України (др. пол. XIX — поч. XX ст.) // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 9. — С. 41—54.

⁴⁹ Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. — 1914 р.) // Укр. іст. журн. — 1994. — № 6. — С. 72—81.

⁵⁰ Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії в XIX ст. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 2. — С. 65—73.

⁵¹ Лазанська Т. І. «Прагнути до громадських справ» — девіз підприємницької родини Терещенків // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 9. — С. 167—181.

⁵² Завальнюк К. В. Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 4. — С. 43—55.

⁵³ Лисенко О. В. Взаємозв'язок національно-культурних, економічних та соціально-політичних процесів у Наддніпрянській Україні на початку XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 9. — С. 182—191.

* * *

В. А. ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ)

Українська та світова історична наука*

Якщо порівнювати політичні і культурні відносини, які склалися між домінуючими і “малими” націями Східної Європи¹, то відносини в трикутнику Росія — Україна — Німеччина на час інтеграції Малоросії до складу Російської імперії зумовлювалися тією обставиною, що Україна, котра до кінця XVIII ст. характеризувалася культурною домінацією по відношенню до Росії, в XIX ст. набула статусу селянської культури і “неісторичного народу”. Відповісти на питання, чому це сталося, неможливо, якщо не брати до уваги загальний контекст, в котрому розвивалася наука і культура в Україні в новий час взагалі, а також ті обставини, у яких цей розвиток відбувався, зокрема.

Впливи домінуючих націй на розвиток української історичної науки в XIX—XX ст.

Формуючи концептуальну конструкцію для пошуку відповідей на ці питання, і взагалі для дослідження проблеми, яка порушена в цьому розділі, застосуємо елементи морфологічної теорії і методології²: порядки (Ordo) — класи (Classis) — дихотомії (Dichotomus), зокрема трипорядкову формулу: персоналії — світобачення — домінації.

Порядок перший — персоналії. При визначенні в нашому дослідженні персоналії тих вчених, котрих можна віднести до представників української історичної науки і в творчості яких були яскраво виражені впливи домінуючих націй, автор керується ступенем зв'язку тієї чи іншої особи з Україною через територію і національну свідомість, оскільки мова для XIX ст. особливо не важила. В Наддніпрянській Україні майже все писалось тоді російською мовою. Натомість ряд представників української історичної науки — М. Максимович, О. Рославський-Петровський, М. Драгоманов, М. Ковалевський, В. Піскорський та ін., — були нащадками козацької малоросійської старшини або польської правобережної шляхти руської (української) і носіями відповідної етнічної свідомості. Другий фактор — це українська етнічна територія. Згідно з ним представники російської національності (М. Лунін, М. Петров, А. Авсєнев) і німецької (Й. Шад, І. Кроненберг), котрі творили на українській етнічній території, вважаються представниками історичної науки в Україні. Третій фактор — засвоєння українською культурою продукції того чи іншого діяча завдяки тематичній спрямованості його праць, оцінці його творчості наступним поколінням, які до певної міри пов'язують його з Україною³.

Порядок другий — світобачення. Концептуальне теоретичне і методологічне бачення світу на Заході часто називають парадигмою. Вибір між конкуруючими парадигмами виявлявся вибором між несумісними моделями життя співтовариства⁴. Тут ми виходимо з того, що загальна течія будь-якої національної історіографії завжди зумовлювалася певними теоріями і системами і знаходилася в більшому чи меншому зв'язку з розвитком загального світогляду⁵. Це твердження російського історика Мілюкова стосовно російської історіографії ми уточнили тим фактом, що в умовах, коли нація і держава розходяться, вибір теорії для певної національ-

* П р о д о в ж е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2000. — № 1.

ної історіографії залежить також від сприяння чи несприяння зі сторони політичного проводу домінуючої нації, яка може методологічно скеровувати проблеми дослідження певних національних історій, змінюючи акценти з дослідження певних націй на потреби унітарно-централістських принципів державної політики⁶. Це уможлиблює для національної історіографії існування саме на тій території, де вона може існувати⁷. Ця філософська основа — свого роду теорія чи філософія історії — скеровує рух історичної науки у зміні певних систем світобачень, які проходять етапи виникнення — обґрунтування, закріплення — інституалізації, завоювання ключових позицій — набуття привабливості і появи нової теорії, котра підриває попередню. Взагалі ж світоглядні основи визначають вибір вченим і певної теорії, і методів для своєї історичної концепції.

Порядок третій — домінації. Під впливами домінуючих націй, які винесені в заголовок цього дослідження, ми розуміємо таке розмежування впливів: а) політично домінуючих націй (націй, які владарюють) і б) культурно домінуючих націй; а також диференціюємо впливи прямі (читати документи, знати мови, мати відповідний вплив) і впливи паралельні. Останні розвиваються під впливом подібних суспільних умов, можуть мати спільне соціальне походження, спільного попередника⁸. Впливи домінуючих націй на розвиток української історичної науки ми будемо досліджувати, головним чином, по університетах, відзначаючи не лише різний характер викладання і дослідження вітчизняної і всесвітньої історії в кожному з них, але й еволюцію зазначених процесів, яка відбувалася в університетах під впливом зміни філософських основ історичної науки, методів дослідження, конкретно-історичних концепцій і політики домінуючих націй. Ми зупинимося на трьох університетах, які не лише змінювали один одного в плані переміщень основних світобачень української і всесвітньої історії, але й мали поліперспективний характер основних поглядів і теорій історичної науки. Це Харківський, Київський і Львівський університети, які саме і характеризувалися зазначеними особливостями, на відміну, скажімо, від Одеського або Чернівецького університетів, що відразу повстали як відповідно російський і німецький і мали більш регіональний характер.

Трьома виведеними в попередніх працях автора порядками: персоналії-світобачення-домінації ми будемо оперувати в даному дослідженні за принципом дихотомії (*dichotomus* — двороздільний) — розходження ознак зміни у двох напрямках за різними класами (*Classis*)⁹: 1) напрямок перший по лінії концептуально-ідеологічного класу: теорія — методологія — історична концепція; 2) напрямок другий по лінії предметного класу: вітчизняна історія-всесвітня історія.

§ 1. Німецький вплив на розвиток історичної науки в Харкові і Києві в першій половині XIX ст.

У першій половині XIX ст. історична наука в Україні розвивалася в обрамленні інтеграційної політики Російської імперії і поширення в контексті цієї політики західних, переважно німецьких, інтелектуальних впливів на Україну, зокрема німецької ідеалістичної філософії Фіхте, Гегеля, Шеллінга та ін. Якщо в першій третині XIX ст. при сприянні малоросійського генерал-губернатора князя Репніна-Волконського (1778—1845) історію пишуть представники української аристократії Д. Бантиш-Каменський, Я. Маркович та ін., творчість яких розвивалася під впливом філософських основ європейської історіографії доби Просвітництва, зокрема ідей Йоханна Гердера (1744—1803) та ін.¹⁰ (які, як відомо, вважали “країну козаків” — Україну, самодостатньою і відводили їй в історії роль майбутньої Греції), справа істотно змінюється в 1830—1840 рр. Репнін з

його концепцією бачення минулого і майбутнього Малоросії взагалі, і козаків зокрема, після тривалої боротьби з надзвичайно впливовою Петербурзькою опозицією програв ¹¹.

Складовими частинами загального контексту розвитку науки і культури в Україні стають в цей час, звичайно, і польське питання, а також утвердження в українській історичній науці в 40-х рр. XIX ст. поряд з концепцією малоросійською (державно-автономістичною, яку втілювали на той час Репнін і його однодумці) концепції української (сільського недиференційованого народу). Останнє пояснювалось тією обставиною, що, крім інтеграції малоросійської козацької старшини в дворянство і інтеграції соціальної, економічної і культурної, сама російська еліта не бажала вважати козацьку старшину, як і інші регіональні еліти ¹², відмінною від себе, з відмінним власним соціальним статусом, а з іншого боку, в західній політичній і соціальній суспільній думці запанувала думка Гегеля про неісторичні та історичні народи (до перших була віднесена і країна козаків — Україна), що виключило Україну з інтересів західноєвропейської науки і політики. Сам процес інтеграції супроводжувався тією обставиною, що освітні установи у Правобережній Україні, такі як Київська Академія, колегіум в Харкові, котрі були трансформаторами передових просвітницьких ідей і принципів філософського раціоналізму, стають разом з новопосталими університетами засобом формування служилої бюрократії і одночасно поширювачами ірраціональної тотальності методу Гегеля та інших ідей романтичного ірраціоналізму ¹³. Одночасно процес інтеграції в дворянство викликав інтерес зі сторони самої малоросійської шляхти до старих дипломів, хартії і т. ін. Тут мета довести своє походження викликала зрозумілий інтерес і до історії. Разом з тим в контексті інтеграції соціальної, економічної і культурної відбувається процес (на основі німецьких інтелектуальних і російських політичних впливів) інтеграції загальноросійської філософії та історії. Засоби цієї інтеграції на території України — Харківський і Київський університети — переживають інтелектуальний диморфізм: з однієї сторони — процес соціальної русифікації еліт; з іншої — прийняття німецької філософії ідеалізму і романтизму, котра стала визнаною передумовою сучасного націоналізму.

Еволюція, що настала в процесі розвитку української історичної науки в XIX ст., пояснювалася, головним чином, такими явищами: 1) зародження філософської національної свідомості в Харківському і Київському університетах, коли міністром освіти Російської імперії перебував граф Уваров і коли здебільшого під впливом натурфілософії Шеллінга вчені цих університетів — Кроненберг, Максимович тощо — вирішили зайнятися історією в її психологічному, антропологічному та інших аспектах; 2) заборона наступником графа Уварова — князем Ширинським-Шахматовим у 1849 р. викладання державного права європейських народів, а з 1850 р. — ліквідація ним же кафедри філософії в університетах Росії — “ограждение от мудрствований новейших философских систем” ¹⁴, що пояснювалось насамперед революційними подіями 1848—1850 рр. у Європі; 3) еволюція західноєвропейської історичної науки, зокрема німецької, від її історіософсько-ідеалістичного напрямку в герменевтику і історизм, що пояснювалось утвердженням унітарно-централістських принципів в державній політиці Німеччини; 4) існування в Правобережній Україні польського питання, яке змушувало імперських політиків весь час коригувати своє ставлення до українських еліт; 5) розвиток українського національного руху, зокрема висунення українцями перших політичних вимог, діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, що захитало ступінь довіри уряду до всього українського.

Знайомство з німецькою ідеалістичною філософією в Україні (як і в цілому в Російській імперії), відбувалося в тісному зв'язку з вищою освітою і наукою у вищій школі¹⁵. В Харківському університеті відразу після його відкриття в 1804 р. кафедру філософії очолив послідовник Фіхте професор Й. Шад (1758—1834), котрий вже у своїх перших лекціях розвивав думки про філософське бачення історії всього людства і філософське дослідження загальних законів історичного процесу¹⁶. Перебуваючи під сильним впливом ідеї і духу “філософії свободи” Фіхте¹⁷, які розвивались останнім особливо інтенсивно за часів Наполеона і на противагу його планам і завоюванням¹⁸, Шад, у свою чергу, також вже в 1805 р. виступив проти гегемонії імператора в Європі. Свої думки з цього приводу він розвинув також у промові “Повернення Європи свободи”, яку прочитав у 1814 р. Шад вважав, що необмежений розподіл благ, встановлений Творцем природи на земній кулі, і особливо серед людського роду, створює таким же чином різномірні джерела життя утворень, вчинків і устремлінь. У людському роді ця протилежність виявляє себе у відмінності націй — в такій мірі, у якій кожна з них у стані і силі розвиватися самотужки і у відповідності з своїм кліматом, тілесними і духовними особливостями, фізичними і духовними потребами. Ця природа і необхідна протилежність є причиною того, що релятивне вдосконалення однієї людини, однієї сім'ї, однієї держави, однієї нації виявляє недосконалість і недоліки іншої. Тому людина має потребу в іншій людині, сім'я — в іншій сім'ї, народ — в іншому народі, і весь рід людський, пов'язаний тісними узами, становить одну сім'ю¹⁹. Ця теорія, котра, як і у Фіхте з Гегелем, покликана була відокремити німецьку націю від французької гегемонії, допомагала, з однієї сторони, ще більше зміцнити існуючу відмінність українців від поляків, а з другої — зблизити дві гілки одного народу — малоросів і великоросів в одну міцну довершену сім'ю. Вона найкраще вписувалась у зазначені політичні завдання Російської імперії.

В 1812 р. Шад видав у Харкові “Логіку”²⁰, а в 1814 р. — курс природного права, які всіляко сприяли поширенню його думок в Україні. Багато з молодших університетських товаришів Шада виявляли живий інтерес до філософії історії і володіли певною підготовкою — і у напрямі, спорідненому з Шадом, і у напрямі, протилежному йому. Так, професором політичної економії з 1809 р. був запрошений з Галле кантіанець Якоб, автор ряду творів з філософії німецькою мовою, і декількотомного підручника філософії для гімназій, який він випустив у Росії російською мовою²¹. Мав Шад опонентів і на інших факультетах, про що свідчить публічний виступ на урочистих засіданнях університету професорів Коритарі, Громова і Осиповського, з котрих перші двоє виявили себе послідовниками натурфілософії Шеллінга²². Величезний вплив принесена Шадом і Якобом німецька філософія мала і на викладачів інших наукових дисциплін. Серед них в першу чергу слід назвати вчителів відомого українського історика Миколи Костомарова — професорів Івана Кроненберга (1788—1838) і Михайла Луніна (1807—1844)²³.

І. Кроненберг, виражаючи погляди Шеллінга на науку і літературу, мав великий вплив на студентів і на широку публіку, перед якою часто виступав з публічними лекціями, в тому числі і про німецьку філософію історії²⁴. Свою освіту Кроненберг завершив у німецьких університетах Галле і Йени (1800—1807), де і захопився пануючим там філософським і романтичним духом. Розмірковуючи про історію, Кроненберг особливу роль відводив концентрації історичного розуміння під фокусом національного характеру і національного духу, зводив у методичний принцип аналіз будь-якого явища культури, як вираження єдиного духу народу²⁵. У трак-

туванні історії як науки Кроненберг бачив чітку відмінність між розповідною описовою історією і теорією, або філософією історії. “Історію можна розглядати емпірично, — писав він, — тоді вона має справу з буквою, і це — історія побутовоописова і прагматична, або ідеально, і тоді вона розуміється або по-філософському, або по-релігійному. По-філософському ми розуміємо історію в її цілості, як одкровення Бога, по-релігійному — як витвір Провидіння. Історія засновується на синтезі ідеального і дійсного”²⁶.

Ще більший вплив на Костомарова мав професор Харківського університету Михайло Лунін, вихованець німецького університету в Дерпті²⁷. Відразу після закінчення Дерптського університету Лунін отримав місце в Харкові на кафедрі всесвітньої історії. За статутом Харківського університету 1804 р., історична наука розподілялася на два основних блоки: всесвітня і вітчизняна історія. Зокрема, на словесному факультеті, куди входила й історична проблематика, існували дві окремі кафедри: 1) Всесвітньої історії, статистики і географії; 2) Історії, статистики і географії Російської держави²⁸. Кафедри ставили завданням інтегрувати історію Російської держави, яка істотно на той час розширилася, зокрема її нових територіальних надбань, з всесвітньою історією. Для цього практикувалося не лише залучення іноземних професорів, але й відрядження університетських викладачів за кордон. Свої філософсько-історичні погляди Лунін оформив під впливом Гегеля і у своїх лекціях пояснював історичний процес у дусі гегелівської філософії історії з її думками про зміни національних гегемоній по періодах всесвітньої історії і поділом народів на “історичні” і “неісторичні”²⁹. Лунін навчався історії з 1833 по 1835 р. у Берлінському університеті. Одним з головних завдань історика Лунін вважав пошук історичної своєрідності кожного народу, відділення “племені від племені, покоління від покоління, народу від народу... тоді народи приберуться в свій відмітний одяг, в свої відмітні форми, заговорять своєю мовою; століття наберуть своє індивідуальне обличчя; і дух часу, ідеї і поняття кожного народу забринять під прозорою оболонкою, і тоді-то відбудеться велике воскресіння”³⁰.

Професор Харківського, а з 1834 р. Київського університету В. Цих (1805—1837), який перебував під світоглядним впливом німецьких істориків Бартольда Нібура (1776—1831)³¹ та Арнольда Геерена (1760—1842)³², також розглядав історію кожного народу в залежності від його власної моралі, вважаючи, що коли народ об’єднаний почуттям єдності і невибагливості, держава здобуває могутність і розквіт, і, відповідно, навпаки³³. За принципом Геерена (про особливе місце історії у вихованні державних діячів) Цих відносив до предмета вітчизняної, або, за його назвою, “внутрішньої історії”, саме політичну історію, в той час як всесвітню історію він вважав історією подій, що має описувати події всього людства³⁴. Окремо від предметів всесвітньої і вітчизняної історії Цих розташував історію дипломатичну, предмет котрої становлять події, що не відбуваються окремо в якій-небудь державі³⁵.

Наступник Луніна на кафедрі всесвітньої історії чернігівець Олександр Рославський-Петровський (1816—1870) також був гегельянцем. Журнали того часу в своїх відгуках на наукові праці Рославського-Петровського підкреслювали в них “яскраві сліди німецької науки”. Як і Лунін, Рославський-Петровський стверджував, що історик насамперед слід “намагатися проникнути в ідею, виражену певним народом або державою, і спостерігати за її розвитком в різні періоди, не зупиняючись на одних лише політичних змінах, але беручи до уваги стан всього суспільства”³⁶. В основу свого історичного світогляду Рославський-Петровський також по-

клав тезу Гегеля: “Всесвітня історія є успіхом в свідомості свободи”, до якої зі своєї сторони додав: “і втілення цієї свідомості в практичному житті народів”³⁷.

Учень і послідовник Рославського-Петровського, майбутній професор кафедри всесвітньої історії Михайло Петров (1826—1887) після закінчення Харківського університету вивчав історію в Берліні, Гайдельберзі та Мюнхені, куди був відряджений на два роки в період з 1858 по 1860 рік³⁸. Розуміння історії Михайлом Петровим також було близьке до поглядів Гегеля³⁹. В своїх історичних творах, відстоюючи, зокрема, положення про необхідність розвитку національної історичної думки, Петров писав: “Якщо взагалі в літературі відображаються пануючі настрої віку і нації, то це особливо можна сказати і про історіографію: дух, який творить історію і пояснює нею створені явища, — один і той же; в поглядах на ці явища і в їх оцінці більше, ніж де-небудь, помітний напрям суспільства, його бажання, цілі і ідеали”⁴⁰. Як і Гегель, Петров дотримувався поділу народів на “історичні-неісторичні”, але включав до розряду “історичних народів” і слов’ян, зокрема росіян⁴¹, до котрих він відносив і українців, вважаючи слов’янську цивілізацію наймолодшою у всесвітній історії, і тому таку, яка здатна, за Гегелем, справляти в майбутньому найбільший вплив на інших⁴².

Концепція Петрова була першою всесвітньою історією, написаною українським вченим, в якій він спробував подивитися на процес всесвітньої історії з російської точки зору і вписати російську історію у світову, побудувавши останню на “російському погляді на хід всесвітньої історії і відповідною цьому російському поглядом класифікації, відбору, плануванні і оцінці подій”⁴³.

Другим після Харкова центром історичної науки в Україні в XIX ст. став Київ зі своїми двома вищими школами — академією і університетом. Якщо в історії українського національного відродження XIX ст. визначений “Харківський період” 1810—1830-х рр., то справедливо можна говорити про “Київський період” 1840-х рр., а від 1860-х рр. за Києвом остаточно закріплюється місце головного центра українського духовного життя, що вповні відповідало його історичним традиціям. У Київському університеті була створена кафедра філософії, і таким чином філософія взагалі, а філософія історії зокрема, почали культивуватися у цьому закладі і в Духовній академії. Тут знову, як в Харкові, історична наука стала виразником західноєвропейських інтелектуальних впливів на українське суспільство.

Започаткував нову інтелектуальну епоху в українській національній історії перший ректор Київського університету Михайло Максимович (1804—1873). Саме він вперше здійснив спробу визначити відмінність між психікою українців і росіян, довести автохтонність українців, кладучи в основу ідею історичної самобутності кожного народу. Знаходячись під сильним впливом теорій Фрідріха Шеллінга і Франца Баадера, Максимович розглядав історію як провідну науку в системі філософського мислення⁴⁴. На його думку, кожна наука повинна мати систематичний характер, і тому можна говорити про обов’язкову наявність філософських елементів у кожній окремій науці і що кожна наука має бути до певної міри філософською. Тому в межі філософії входять всі науки — теологія, психологія, математика, фізика, а “в наш час найбільш важливі її питання пов’язані з наукою історії”⁴⁵. Тому в новому статуті університету Св. Володимира від 1842 р. було ліквідоване спершу заведене поєднання в одну дисципліну всесвітньої і російської історій⁴⁶. Згідно з статутом університету Св. Володимира 1842 р. на філософському факультеті відкрилися дві

окремі кафедри: кафедра загальної історії та кафедра російської історії та старожитностей ⁴⁷.

Подальші наукові пошуки Максимовича привели його до висновку про передчасність, якщо не хибність ставити аргіогітн всесвітню і російську історію у їх діалектиці (як це робили Лунін і Петров). Натомість дослідження спонукали його закласти деякі важливі теоретичні основи національної історії України, такі, зокрема, як необхідність окремого цілісного розгляду малоросійської історії і особливої ментальності українців, насамперед у порівнянні з росіянами. Серйозне вивчення природознавства, ботаніки і біології, фольклору, а також значний вплив філософії Шеллінга і Гегеля дали можливість вченому персоніфікувати “дух” українців і здійснити першу спробу охарактеризувати різницю між психологією українців і росіян ⁴⁸. Незважаючи на прихильність Максимовича до ідеї спільного походження українського, російського та білоруського народів, які вийшли зі спільної держави Київська Русь, на відсутність окремого розгляду Галицько-Волинського періоду і т. п., можна стверджувати, що в працях київського вченого українська історія узгляднювалась як окрема і як така, що має свій самостійний шлях і природне право на існування ⁴⁹.

Значний вплив на розвиток науки історії в Україні здійснив викладач філософії історії Київської Духовної академії Петро Авсєнєв (1810—1852), який на початку 1840-х рр. викладав також і в університеті, читаючи курс філософії історії з використанням твору німецького романтика Ф. Шлегеля “Філософія історії”. Як стверджує біограф Авсєнєва, “з найновіших психологічних теорій Авсєнєв найбільш співчував тим, що виникли під впливом ідей філософії Шеллінга, головним чином теорії Шуберта” ⁵⁰. Г. Шпет назвав Авсєнєва “чистим шеллінгіанцем” ⁵¹. Значне місце у Авсєнєва, як і у інших шеллінгіанців, посідає “історія душі”, зокрема душі народу. Досліджуючи національний характер, Авсєнєв характеризував росіян таким чином: тоді як у західних народів переважає начало особистості, індивідуальності, в Росії ми бачимо злиття племен, — характер російський є характер універсальний, відносини зі Сходом внесли в наш характер східний елемент, але ми відчуваємо співчуття і до Заходу ⁵². Авсєнєв мав також значний вплив і на членів Кирило-Мефодіївського братства — Куліша, Білозерського і Шевченка. Останній саме під впливом Авсєнєва обрав для свого бачення термін “Україна” ⁵³.

Учнем і послідовником Авсєнєва був випускник Київської академії Сильвестр Гогоцький (1813—1889), син священика з Подільської України, який з 1841 р. викладав філософію в академії, а з 1843 р. також і в університеті. Добре знайомий з німецькою філософією історії і сам її послідовник, Гогоцький, однак, викладав її критично, вказуючи на те, що в ній було позитивним, а що необхідно відкинути. В своїх лекціях і працях він подав ясний виклад філософії Гегеля ⁵⁴. Коли в 1860-х рр. у Росії стали панувати філософський матеріалізм і позитивізм, Гогоцький, як і Петров, залишився вірним ідеалізму і “в епоху панування матеріалізму і позитивізму продовжував культивувати і вдосконалювати історіософію Гегеля” ⁵⁵.

Таким чином, у змодельованому концептуально-політичному контексті на український ґрунт в першій пол. XIX ст., як і в попередню добу, були перенесені основні дискусії світової історичної науки, в тому числі і дискусія про “історичні” — “неісторичні” народи. Як відомо, Гегель, який був найвидатнішою постаттю філософії романтизму, в своїй теорії історії прийшов до такого твердження, що існують два типи народів — народи історичні і народи неісторичні. До неісторичних народів він зарахував всі слов’янські та інші народи. Невеликий виняток серед слов’ян він зробив для поляків і також не знав, що робити з Московською імперією. Справа

полягала в тому, що філософія Гегеля, для якого в центрі уваги була саме політична історія, мала надзвичайно великий вплив на Маркса, в центрі уваги якого була історія економічна, і взагалі на марксизм. Маркс сприйняв цю концепцію, і включно до Леніна всі послідовники Маркса тієї концепції дотримувалися. За допомогою привнесеної в Харківський і Київський університети ірраціональної філософії історії Гегеля і відповідних методів дослідження українська історична наука зуміла не лише сформулювати нову, народницьку ірраціональну концепцію власної історії, яка відділила українців від поляків, але й закласти підвалини концепції всесвітньої історії з врахуванням історії російської, частиною котрої була українська історія як історія одного руського народу. Розвиток німецької, російської та української історичної думки (останньої — в галузі всесвітньої історії) до кінця 1860-х рр. йшов в одному напрямку і розвивався на спільних засадах романтичної історіософії. Обидві історії — вітчизняна і всесвітня — на українському ґрунті постали, проте у діалектиці поставлені не були, оскільки ті вчені, які працювали в галузі вітчизняної історії (з одного боку, Максимович, з іншого — Костомаров), відсепаровували українців не лише від поляків, але й від самих росіян. Такий стан речей не задовольняв ані уряд, ані самих учених.

§ 2. Західноєвропейський вплив на розвиток досліджень з проблем української і всесвітньої історії в Україні в другій половині XIX ст.

Якщо в першій половині XIX ст. українська історична наука, яка виникла в Харкові і Києві під впливом і на основі німецьких наукових ідей, дістала значний розвиток і заклала основу для ідей окремішності українського народу, відмінного від поляків і росіян (цю основу заклали, з одного боку Костомаров, а з іншого — Максимович)⁵⁶, то справа змінюється докорінним чином у другій половині XIX ст., особливо після польського повстання 1863 р. і Валуєвського указу. На відміну від політики кабінету імператора Миколи I, котрому особливо після польського повстання 1830—1831 рр. було необхідно мати наукові установи, які могли б довести безпідставність польських претензій на Київ і Правобережну Україну взагалі⁵⁷ і документально підтвердити автохтонність юридичних основ Правобережної України з Києвом⁵⁸, стан справи істотним чином змінюється в другій половині XIX ст. Тепер вже навіть українська романтично-народницька історична думка (яка порівняно з реставраційним напрямом Капніста, Репніна та їх однодумців вважалася “найменшим злом”), стала вже небезпечною в очах російського уряду. Якщо автономістичний напрямок Репніна, а згодом Тарновського і Галагана, був у першу чергу державницьким, і тому прикував до себе увагу всіх найкращих умів з табору російських централістів і противників українства, бо носив у собі більш солідні претензії на державність, то народницький напрямок, дозволений Уваровим тому, що насамперед перебував на рівні екзотики, гри в етнографію і т. ін. і тим самим ще й відділяв від поляків (що було потрібно, оскільки служило протидією проти останніх), до пори, до часу не викликав небезпеки. Ця романтично-народницька історико-етнографічна концепція, яка “легально”, при сприянні Російської держави, дістала свій розвиток у першій половині XIX ст. в формі німецької, насамперед гегельянської філософії історії, поступово стає ідеологічною основою для виникнення Кирило-Мефодіївського братства, культурно-просвітницьких об’єднань “Громад”, а також так званого хлопоманського руху серед польської шляхти у Правобережній Україні, котрі безпідставно розглядаються царським урядом як можливі союзники поляків⁵⁹. Про небезпідставність цих побоювань свідчить, наприклад, факт, що лідер консервативного крила польської еміграції князь Адам Чарторийський ще в 1840-х рр. мріяв

про відтворення української козацької держави під польським суверенітетом⁶⁰, або той факт, що поляки здійснювали спроби схилити українських жителів Правобережної України до участі в повстанні 1863 р.⁶¹

Українська романтично-народницька історична наука, побудована на німецькій філософії історії, котра цілком вписувалась у відому уваровську формулу “народності” і котру в першій половині XIX ст. навіть було вигідно розвивати, оскільки вона пробуджувала народний дух “руськості”, у новій політиці імперії, коли українське питання мало стати невід’ємною складовою частиною російського національного будівництва і національної ідентифікації⁶², вже також не мала права на існування. Унітарно-централістські принципи державної політики Росії і Німеччини поставили під іншим кутом зору і розуміння наукових зв’язків між Російською імперією та Німеччиною. Якщо у XVIII та в першій чверті XIX ст. в Німеччині навчалось лише декілька студентів і наукових працівників з Малоросії⁶³, а у другій чверті XIX ст. в німецьких університетах проходили стажування такі вчені, як І. Кроненберг, М. Лунін та ін., котрі розвивали в своїх працях питання філософії історії, що прямим чином сприяло утвердженню концепції національного відродження України і певному витісненню нею небезпечної елітної автономістично-реставраційної концепції, то після 1863 р. стажування вчених з російських університетів в Німеччині хоча і стає більш інтенсивним у якісному вираженні, але взагалі кардинально змінюється як за тематикою досліджень, так і за методологічною сутністю і спрямованістю робіт. Викладання філософії історії практично припиняється в провідних університетах. Вчені, котрі працювали в цій галузі, були змушені або взагалі залишати університет, як, наприклад, Михайло Драгоманов, або займатися археографією і археологією, як Володимир Антонович. На місце філософії історії приходить описова емпірична історія, методологія історії і права. Вони вже не розглядаються урядом як філософські небезпечні прояви вільнодумства, а навпаки, всіляко підтримуються. Вже 29 грудня 1860 р. виходить таємне повідомлення міністра народної освіти попечителю Київського навчального округу про розпорядження російського імператора відправляти за кордон для вдосконалення в науках лише політично благонадійних осіб⁶⁴. Молоді вчені Харківського і Київського університетів посилаються за кордон на стажування або навчання до тих німецьких вчених, які вже не заглиблювалися у філософію “національного духу” в стилі Гегеля і Савінії, а розвивали нові напрями в “герменевтичній” історії (Ранке, Дройзен), позитивізмі (Вутке, Лампрехт), ідеї правової федеративної держави в контексті теорії федералізму (Вайтц, Паулі, Блюнчлі), котрі розглядали історіософію своїх попередників як застарілу і неактуальну (зрозуміло, для Німеччини, яка цей етап, необхідний для органічного розвитку кожної національної науки, вже пройшла). Так, якщо німецькі ідеалісти розвивали теорію унікальності як індивідуальності, так і нації в історії (і Гегель, і Савінії сходились у думці, що кожна нація є індивідуальністю і керується своїми особистими принципами), то, наприклад, Ранке вже вважав, що маючи на меті власний державно-національний інтерес, держава діє у відповідності з вищим завданням, котре керує світом. Представники “пруської школи” істориків (Дройзен, Вайтц, Зібель, Дільтей), як і їх попередник Ранке, взагалі вважали, що історичний метод несумісний з філософським підходом, доводили, що в історії існує план, згідно з яким людські спільноти постійно рухаються у напрямі до державності, і що в цьому процесі національності будуть відігравати важливу роль, як організовані політичні групи⁶⁵.

Взагалі зміна політики Міністерства освіти Російської імперії по відношенню до стажування вчених за кордоном пояснювалася рядом обста-

вин. У 1843 р. ще міністр С. Уваров писав: “Наукові поїздки молодих людей є безперервним і живим зв’язком між освіченістю вітчизняною і розвитком наук в Європі, і постійно підтримують російський вчений стан і російські університети на висоті знань народів, які випередили нас колись в галузі освіти”⁶⁶. Проте революційні події в Європі 1848 р. відразу і надовго призупинили закордонні відрядження. Включно до 1862—1863 рр. вчених імперії вже майже не відряджали до закордонних університетів, щоб відокремити їх від небезпечних політичних ідей. З цією ж метою було заборонено в 1852 р. запрошувати в російські університети на вакантні кафедри іноземних вчених⁶⁷. Ті вчені, котрі встигли побувати за кордоном у 1840-х рр., коли основна увага уряду зверталася на наукову підготовку, виховали нове покоління вчених вже на суто російському ґрунті. Відомий російський вчений-хімік Дмитро Менделєєв, який належав до цього нового покоління, головною заслугою вчених, які побували у відрядженнях в період 1840-х рр., вважав той факт, що вони виховали покоління наукових “дітей”, “більш самостійних, ніж їх “батьки”, оскільки вони вже дихали лише повітрям російської науки і російського духу”⁶⁸. Саме ці вчені вже нового покоління потрапили у другу, значно більш широку хвилю закордонних відряджень, яка була розпочата в зв’язку з реформою університетів 1863 р. і яка поклала в основу рішення викладацької проблеми.

В 1862—1866 рр. в європейські університети, головним чином французькі і німецькі, були направлені з Російської імперії 100 молодих вчених: в 1862 р. — 2, в 1863—57, в 1864—8, в 1865—24, в 1866—9 чоловік⁶⁹. Імперія потребувала осмислення пройденого шляху і теоретичного обґрунтування реформ, які здійснювались і які планувалися до здійснення. Тому на підготовку вчених як в гуманітарній, так і в природничій сфері була виділена величезна за тими часами сума — 800 тис. карбованців⁷⁰. Поряд з істориками Петербурзького і Московського університетів в Німеччину і Францію в період 1860—1898 рр. були відряджені вчені з Київського і Харківського університетів: історики Ф. Фортинський, І. Лучицький, М. Драгоманов, М. Ковалевський, В. Піскорський. Відряджалися вони в той час, коли в Україні політична реакція заглушила і ті скромні починання, які виявлялися, наприклад, в Харкові в першій чверті ХІХ ст. В той час як Москва і Петербург концентрували навколо себе, окрім університетів, ще і наукові установи, товариства, наукові і літературні журнали, у Києві професор Максимович не міг заснувати навіть наукового товариства. Створена в 1843 р. Археографічна комісія мала офіційну мету — довести, що Правобережна Україна є “истинно-русским краем”. Перший науковий журнал, присвячений українознавству в широкому розумінні цього слова, — місячник “Киевская старина”, почав видаватися, зрозуміло, російською мовою, лише в 1882 р. Засновані в 1867 р. при Харківському університеті історико-філологічне товариство, а в 1878 р. при Київському “Историческое общество Нестора-Летописца”, спочатку мали також офіційний характер і лише згодом стали друкувати матеріали і дослідження з української історії та етнографії⁷¹. За таких умов величезного значення набувала роль університетів, які при всьому їх офіційному російському характері були центрами наукового життя, будили думку, сприяли самостійній науковій праці і служили з’єднувальною ланкою з західноєвропейським науковим світом.

У 1870-х рр. в Німеччині і Франції проходили стажування майбутні професори кафедри всесвітньої історії І. В. Лучицький і Ф. Я. Фортинський. Професор кафедри всесвітньої історії Київського університету медієвіст Лучицький (1845—1918) за своїми загальноісторичними поглядами був прихильником нової теорії і методу — позитивізму⁷², досліджував еко-

номічну і суспільно-релігійну історію Західної Європи XVI—XVIII ст., присвятив ряд праць французькій соціальній історії, а також історії Лівобережної України⁷³. Зміст позитивістської парадигми історії (теорії позитивізму як світоглядної основи історичної науки), яка прийшла в Україну на зміну німецькій романтичній філософії історії, можна звести до таких елементів: 1) раціоналізм, віра в можливість засобами науки пізнати і перетворити світ; 2) визнання того факту, що суспільство розвивається за певними власними законами; 3) визнання наявності прогресу в історії людства; 4) обстоювання єдності і всезагальності наукового знання; 5) намагання підняти історію до рівня природничих наук за рахунок реалізації в ній основних ідеалів і норм природничо-наукового дослідження. Теорія позитивізму, як і кожна світоглядна основа науки, принесла і власні методи дослідження. Це насамперед: 1) об'єктивізм; 2) трактування суспільства як організму; 3) теорія факторів та інші.

Лучицький навчався і працював за кордоном у Франції і Німеччині більше двох років — в 1871 і в 1872—1873. У Франції він багато часу проводив в середовищі членів російської паризької емігрантської колонії — П. Лаврова, Г. Вирубова, Є. де Роберти та ін., товаришував з І. Тургенєвим, друкувався в емігрантській пресі⁷⁴. Підтримував він стосунки і з французькими істориками — Ф. Гізо, Е. Літтре, А. Морі. До речі, останній написав об'ємну рецензію на його дисертацію “Феодална аристократія і кальвіністи у Франції”⁷⁵. Проте теорії і методології історії Лучицький навчався у німецького професора Г. Вуттке в його історичному семінарі в Лейпцізькому університеті. Його методи він найбільш активно використовував у своїй подальшій творчості⁷⁶. Генріх Вуттке (1818—1876) — історик ліберального напрямку, який активно цікавився парламентаризмом і партійною політикою того часу, характеризувався антипольськими пронімецькими поглядами і настроєм і взагалі вороже ставився до слов'ян, був переконаний, що німецька справа знаходиться на східному кордоні. Походячи із Шлезії і демонструючи полонофобські настрої і в своїх наукових працях, Вуттке цікавився економічною, соціальною і культурною історією. Також, як і його учень Лампрехт, Вуттке найближче з сучасних йому істориків стояв до позитивізму⁷⁷. З цим та іншим видатним німецьким істориком, майбутнім автором 16-томного компендіуму “*Deutsche Geschichte*” (1891—1909) Карлом Лампрехтом (1856—1915)⁷⁸ Лучицький в один час стажувався у Вуттке і перейняв, як і Лампрехт, історико-порівняльний метод свого вчителя і його метод ведення семінарів⁷⁹. У запозиченому і творчо використаному ним методі Вуттке Лучицький особливо відзначав три позитивні моменти: по-перше, цей метод зменшує долю помилки при вивченні проблем всесвітньої історії, оскільки класифікує всі теорії і розкриває зв'язки з відповідними рухами і відносинами кожної групи з іншими в її історичному розвитку; по-друге, він виявляє рух вгору або вниз, якому слідували ці теорії; по-третє, студент не лише обговорює історичний факт і критикує джерело, а розбирає декілька джерел, порівнюючи їх, що дає можливість згрупувати різноманітні джерела і випрацювати теорію⁸⁰. Разом з тим, перейнявши німецьку програму роботи над джерелами, Лучицький, зрівнюючи Францію і Німеччину, залишився на позиціях своїх духовних колег — російських паризьких емігрантів і був стійким франкофілом і германофобом⁸¹.

Як і його вчитель Вуттке, Лучицький не лише був прихильником порівняльного методу в історичних науках, але і мав антипольську орієнтацію. Як згадує Євген Чикаленко, Лучицький був постійним суперником Антоновича в керівництві “Київською громадою”, роботою якої особливо не цікавився, а самого Антоновича називав “хитрим ляхом”⁸². Хоча Лу-

чицький і вважав історію України органічною і складовою частиною російської історії, і саме в такому трактуванні сприяв інтегруванню мало-російської історії у всесвітню, проте деякі його роботи з застосуванням порівняльного методу, особливо порівняння сільської общини в Лівобережній Україні з сільською общиною в Піренеях, викликають особливий інтерес⁸³. Будучи прихильником позитивізму, Лучицький не лише критикував філософію історії Гегеля, але вважав її такою, що від початку є метафізичною та індоктринізованою, не відокремлює особисті погляди й інтереси від наукових і не сприяє розв'язанню питання про історію як науку⁸⁴. Саме Лучицький став першим з українських вчених, роботи котрого почали в результаті поступової інтеграції української історії в її російському варіанті в історію світову впливати в “зворотному порядку” вже на саму світову історіографію, зокрема на подальше осмислення французами власної історії⁸⁵.

Професор кафедри всесвітньої історії Київського університету Ф. Я. Фортинський (1846—1902) був відряджений за кордон з 1874 по 1876 р., де стажувався в історико-правничому семінарі професора Г. Вайтца в Гайдельберзькому університеті⁸⁶. У той час в німецькій історико-правничій науці на зміну ідеям Савінії прийшли ідеї Вайтца, який створив концепцію федералізму з розподілом повноважень в контексті суверенності між державою—центром і державами—членами союзу⁸⁷. Фортинський був не лише істориком, але й університетським політиком, спрямовував дослідження молодих вчених і давав оцінку як їхнім поїздкам за кордон, так і їхнім звітам про методологію і проблематику німецьких і французьких професорів⁸⁸.

Особливе місце у розвитку наук “Українська історія” і “Історія всесвітня” в Україні займає Михайло Драгоманов (1841—1895). Восени 1870 р. Драгоманов отримав від Київського університету трирічне наукове відрядження за кордон і тоді ж виїхав до Німеччини. На той час Драгоманов вже захистив з всесвітньої історії магістерську дисертацію “Об историческом значении Римской империи и Тацит”. Пробувши вісім місяців в Берліні, де він слухав лекції Теодора Моммзена (це було якраз у розпалі франко-пруської війни), Драгоманов через Відень і Гайдельберг (там він слухав лекції Георга Вайтца), прибув у середині листопада 1871 р. до Флоренції, тоді столиці Італії. Там він почав збирати матеріали для своєї праці про культ Мітри, для чого виїжджав з Флоренції до Рима і Неаполя⁸⁹. Робота у Моммзена і Вайтца справила значний вплив на формування наукового світогляду Драгоманова, і в ряді своїх наукових творів він посиляється на їхні праці⁹⁰. Хоча Драгоманов і був в Німеччині трохи більше року, а потім вже на протязі всього відрядження до неї не повертався, оскільки після Італії весь наступний відведений час перед поверненням до Києва провів у Франції, однак саме під впливом контактів з німецькими професорами у нього визріли плани написання ряду майбутніх наукових праць⁹¹. Рішення Драгоманова не повертатися до Німеччини пояснювалося тим, що поряд з високою оцінкою наукових ідей і методологічних позицій своїх вчителів Моммзена і Вайтца Драгоманов взагалі не приймав тодішньої німецької політики. Перебувши в Німеччині з 1870—1871 рр. у Берліні, Драгоманов виніс сумні враження від нової німецької імперії, яка, як йому тоді здавалося, загрожувала одночасно і Франції, і слов'янському світові, оскільки останні мали свою, відмінну від німців, точку зору на всесвітню історію⁹².

Критично ставиться Драгоманов і до “Філософії історії” Гегеля з її зміною національних гегемоній по періодах всесвітньої історії⁹³. Він спростовує цей висновок Гегеля, порівнюючи історію євреїв й інших на-

родів світу, і, зокрема, зазначаючи, що боротьба пророків і священників з царями у древніх євреїв після Соломона аналогічним чином відбувалася в так званий “вік жерців” і у інших народів, у яких також вік жерців не був ані найстародавнішим, ані сила жерців не була постійною⁹⁴. Натомість Драгоманов пропонує послідовне проведення систематики історичних фактів за соціальними групами, а в них — за ступенями розвитку. Це, на його думку, має руйнівним чином подіяти на традиційний розподіл всесвітньої історії на давню, середню і нову, оскільки рух розвитку різних станів одного й того ж самого народу завжди нерівномірний⁹⁵. Драгоманов був переконаний, що подолання суб’єктивізму в історичній науці настане з відмовою від спекулятивної, за його виразом, філософсько-історичної системи Гегеля, де “народи групуються відповідно до абстрактної ідеї як ступені загальнолюдського розвитку, історія власного розвитку кожного народу залишається на задньому плані і народне життя зображується тільки з певного боку — того, який більше може підходити до встановлених апріорно моментів загальнолюдського життя”⁹⁶. Найбільш яскраво значення діалектики теорії і методу, або ж її відсутності, у висвітленні проблем історії України і всесвітньої історії Драгоманов, на нашу думку, показав при характеристиці ним історичної концепції Пантелеймона Куліша. Драгоманов пише, що “Куліш (як звичайно історики Русі) судить пригоди нашої країни окремо од всесвітньої історії і без порівняння з історією других народів”⁹⁷. Пояснює це Драгоманов тим, що Куліш відійшов від “строого наукового методу із-за кількох “хиб” в його філософії історії України”⁹⁸. Справді, в історичній концепції Куліша переплелися ірраціональний романтизм і раціональний позитивізм з виразною домінантою романтизму. Якщо філософія історії Куліша була переважно романтичною, то методологія — в основному позитивістичною. Це призвело до того, що практично вся історична концепція Куліша була романтично-ірраціональною, і лише виникнення козацтва і його оцінка були позитивістичними⁹⁹. Згодом в подібній діалектиці побудовано й ряд інших ірраціональних концепцій української історії, в тому числі і концепція Грушевського, Лисяка-Рудницького та ін.¹⁰⁰ Праці Драгоманова також істотно вплинули не лише на формування рядом французьких¹⁰¹, австрійських¹⁰² та російських вчених їх уявлень про Росію і Україну, але й на розробку ними своїх науково-теоретичних концепцій¹⁰³. Особливий вплив вони мали на французьких істориків-регіоналістів, провансальських і аквітанських патріотів, які стояли на засадах федерального вселатинства¹⁰⁴.

Наступне за позитивістами Драгомановим, Лучицьким і Фортинським покоління київських і харківських істориків представлене, окрім Грушевського, який з 1894 р. працював у Львові, такими спеціалістами з всесвітньої історії, як М. Ковалевський та В. Піскорський. Обидва вони, як і Драгоманов, були представниками шляхетських українських родів і виявляли виразну прихильність до консерватизму, принаймні в предметах своїх наукових пошуків, а також рішуче заперечували основні постулати німецької філософії історії, зокрема положення Гегеля і Маркса про “історичні” та “неісторичні народи”. Як і Драгоманов, вони намагалися в своїх творах підвести читача до розуміння федеративно-демократичних ідей, протилежних унітарно-централістським принципам державної політики Росії і Німеччини того часу. І Ковалевський, і Піскорський, котрі починали як позитивісти, згодом перейшли на позиції неопозитивізму, або “критичного позитивізму”, який сформувався в лоні позитивістської історіософії кінця XIX — початку XX ст. Його становлення визначалося критичним поглядом на провідні світоглядні основи історичної науки того часу: неокантіанство і позитивізм. Історіософію (теорію) неопозитивізм-

му характеризували такі елементи: 1) відмова від теорії історичного прогресу і зосередження уваги на порівняльному соціологічному вивченні окремих культур і народів; 2) домінуюча увага до соціально-економічної історії, аж до визнання соціально-економічного фактора системоутворюючим, відмова від монізму і економічного детермінізму в історії; 3) визнання повторювальності основних елементів і стадій в суспільно-історичному процесі; 4) відстоювання єдності наукового знання з врахуванням специфіки історії як суспільної за своєю природою науки. Методи, породжені теорією неопозитивізму, також відрізнялися від позитивістичних. Їх можна зрозуміти таким чином: 1) переконання у відносному характері історичних істин, їх залежності від соціальної практики сучасності; 2) висування суб'єкта пізнання як чинника, що детермінується історичним світом і є активним творчим елементом в процесі пізнання; 3) захист ролі загальних понять в історії; 4) модернізація стародавньої історії.

Максим Ковалевський (1851—1916) закінчив в 1872 р. юридичний факультет Харківського університету і на протязі 1872—1877 рр. навчався за кордоном, переважно займаючись проблемами соціології і всесвітньої історії¹⁰⁵. Спочатку Ковалевський навчався в Берлінському університеті в Німеччині у історика державних і суспільних установ Західної Європи професора Г.-Р. Гнейста й історика права професора Бруннера, а також історика Німеччини професора Нітча. Про лекції останнього Ковалевський відзначав, що саме вони зародили в ньому “бажання внести з часом в моє викладання історії якщо не стародавніх, то середньовічних державних порядків”¹⁰⁶. Проте незабаром Ковалевський залишає Німеччину і переїжджає до Франції. Причиною переїзду була реакція Ковалевського, подібна до такої ж негативної реакції Лучицького і Драгоманова, на німецьке тогочасне суспільство взагалі і на прусський шовінізм в академічному середовищі зокрема¹⁰⁷. В Школі хартій в Парижі Ковалевський слухав курс середньовічної історії професора Альфреда Морі, товариша І. Лучицького і його рецензента. В 1877 р. Ковалевський після п'яти з половиною років навчання і наукової роботи з проблем всесвітньої історії за кордоном повертається в Росію і працює доцентом та професором Московського університету, з якого був звільнений у 1887 р. за “негативне ставлення до російського державного ладу”¹⁰⁸. На відміну від Гегеля, котрий, як ми вже зазначали, вважав, що прапор історії несуть лише історичні народи, які передають його як естафету після певної дистанції і сходять з історичної арени, виконавши своє призначення, Ковалевський вважав, що всі народи беруть участь у суспільному прогресі і проходять одні й ті ж ступені, хоч і не одночасно. За Ковалевським, згідно з теорією прогресу, всі народи є історичними, оскільки таким чином беруть участь у підготовці і наступних стадій розвитку. Хоча випадкові причини внутрішнього або зовнішнього порядку на певному етапі призвели до нерівномірності прогресивного розвитку окремих країн і народів, але лише взаємодія і взаєморозуміння різних народів приводить до спільних змін історичного процесу, і вся історія людства являє собою єдиний взаємозв'язаний поступальний процес¹⁰⁹. Ковалевський обґрунтував положення про неодноразовість подібних явищ в історії різних її періодів, різних епох і перехідних моментів шляхом порівняльного аналізу¹¹⁰. Наукові розробки Ковалевського з історії західноєвропейських країн, зокрема історії англійської монархії і її відносин з іншими суб'єктами федерації — Шотландією, Уельсом і т. ін. (простежуються паралелі з історією Росії і України. — В. П.), дістала широкий резонанс серед вчених світу. Взагалі ж у своєму підході до дослідження проблем всесвітньої історії Ковалевський найширше використовував історико-порівняльний метод, суть якого, за його визначен-

ням, полягала в “паралельному вивченні різних форм співжиття у різних давніх і сучасних народів, вивченні, яке має дати нам спільну формулу соціальної еволюції”¹¹¹. Основним завданням у дослідженні предмета все-світньої історії, як історії різних країн і народів, він вважав знаходження законів і фактів істотної подібності між ними, оскільки лише такі закони дадуть можливість вивчити явища як індивідуальні, так і випадкові¹¹². Перебуваючи в Парижі, де він по 1905 р. керував заснованою ним же Російською Вищою школою суспільних наук, яка вивчала історію за позитивістською соціологією Конта¹¹³, М. Ковалевський виробив на ґрунті неопозитивізму і соціології деякі підвалини майбутньої філософсько-історичної концепції, яка вже з руки Шпенглера і Тойнбі отримала назву гомології та морфології історії¹¹⁴. Після звільнення з Московського університету найбільш плідний період своєї наукової діяльності (з 1887 по 1905 р.) Ковалевський перебував за кордоном¹¹⁵.

Історик-медієвіст В. К. Піскорський (1867—1910), котрий, як і його старші товариші Лучицький, Драгоманов і Ковалевський, належав до української шляхти¹¹⁶ і дотримувався консервативних поглядів, закінчив історико-філологічний факультет Київського університету в 1890 р. і в період з січня 1896 по січень 1898 р. навчався і працював за кордоном — у Франції і Іспанії. Перебуваючи у Франції, Піскорський слухав лекції професорів Сорбонни: теоретика історіософії Ланглуа та істориків Олара, Лаккомба і Шательєна¹¹⁷. Як і Лучицький, Ковалевський та Драгоманов, Піскорський був прихильником історико-порівняльного методу, приділяв у своїх дослідженнях багато уваги Каталонії, яка в своїй залежності від Мадрида нагадувала йому становище України в Російській імперії¹¹⁸. Будучи видатним вченим-іспанологом, він проводив дослідження з середньовічної історії Іспанії, які давали можливість йому не лише простежити закономірності історичного розвитку на терені однієї країни, але й доповнити панораму розвитку історії Європи в цілому, в тому числі Росії та України¹¹⁹. Говорячи про порівняльний метод, він ставив його в зв'язок з проблемами вивчення всесвітньої історії взагалі, завдання якої визначав таким чином: “Але загальна історія, як синтетична форма історичної побудови, яка іноді ототожнюється з філософією історії, пред'являє історикам ще і свої особливі вимоги. З метою уникнення нагромадження маси конкретних фактів або механічного поєднання ряду окремих історичних процесів, всесвітній історик має широко користуватись порівняльним методом вивчення, зупиняючись переважно на основних типах суспільного розвитку, на тих началах його, які спільні для всіх народів”¹²⁰. Як і Ковалевський, Піскорський заперечував точку зору Гегеля і Маркса відносно поділу народів на “історичні-неісторичні” і вважав, що дотримуватися подібної точки зору означало би підкорити історію етнографії, знищити ту лінію, яка відділяє цивілізовані народи від нецивілізованих, заперечити значення культурних факторів розвитку, сповіщати про дії всіх людей у всі епохи без винятку, не упускати жодного факту, а це є неможливим¹²¹. Праці Піскорського з історії Іспанії мають не лише важливе наукове значення, але, за свідченнями самих іспанських істориків, допомагають їм краще пізнати значення своєї історії¹²². Однак доктору всесвітньої історії Піскорському, котрий, як і Ковалевський, був відомим в європейському науковому світі, місця в провідному науковому закладі в Україні не знайшлося. Майже все своє життя він працював в провінційному Ніжинському історико-філологічному інституті, впливаючи своїми дослідженнями на європейський, але аж ніяк не на вітчизняний науково-історичний процес. Таким чином, наприкінці XIX — на початку XX ст., українська історична наука в галузі всесвітньої історії завдяки працям Лучицького, Драгоманова

ва, Ковалевського і Піскорського не лише стала врівень зі світовою історичною наукою, але з цілого ряду її проблем (а у Ковалевського навіть і теоретичних основ), домінувала.

Іншим шляхом пішов розвиток досліджень з дисципліни “Історія України”, яка, окрім Драгоманова і меншою мірою Лучицького та Ковалевського, також розвивалася прихильниками народницької конкретно-історичної концепції, зокрема Антоновичем та Грушевським.

(Далі буде)

¹ Під термінами домінуючі і “малі” нації автор має на увазі ті визначення, які вживали Мірослав Грох й інші історики європейських національних рухів. Див.: Н г о с h М. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. — Cambridge, 1985; Idem.: Die Vorkämpfer der Nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas // Acta universitatis Carolinae. Philosophica et historica. Monographia XXIV. — Prague, 1968.

² Вперше в історичній науці теорія морфології історії і відповідна систематика була запроваджена німецьким істориком Освальдом Шпенглером. Саме він обґрунтував морфологію світової історії як нову філософію (див.: Ш п е н г л е р О. Закат Європи. Очерки морфологии мировой истории. — Минск, 1998. — Т. 1. — С. 3—85) і порівняльну морфологію як новий метод історичних досліджень (див.: й о г о ж. Назв. праця. — Минск, 1999. — Т. 2. — С. 51—107). Дальшою спробою творити морфологію культурного розвитку була теорія Арнольда Тойнбі. Після встановлення в СРСР “залізної завіси” теоретичні проблеми морфології науки в радянській науці все ж розроблялися, хоча і були обмежені сферою природничих наук. Вперше такі дослідження були проведені спеціалістами з історії і теорії біології київським українським вченим П. Потульницьким в 1963 і російським вченим С. Мікулінським в 1964 р. (див.: П о т у л ь н и ц ь к и й П. М. Основы морфологии и экологии з елементами систематики // Польовий практикум з ботаніки. — К., 1963. — Розд. 2. — С. 18—131; М и к у л и н с к и й С. Р. Методологические проблемы истории биологии // Вопросы философии. — 1964. — № 12. — С. 35—36). Мікулінський згодом став першим редактором видань книг Томаса Куна в СРСР (див.: М и к у л и н с к и й С. Р. Чем интересна книга Т. Куна? // К у н Т. Структура научных революций. — М., 1975. — С. 270—286).

³ Цей порядок нами виведений ще в 1993 р. Див.: П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Теорія української політології. — К., 1993. — С. 6. Дихотомічні таблиці до класифікації впливів домінуючих націй на українську інтелектуальну історію і політичну думку див.: там же. — С. 170—176.

⁴ T h o m a s S. K u n. Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen. — Frankfurt a. Main, 1967. — S. 29, 142, 165.

⁵ Ще в 1913 р. російський історик П. Н. Мілюков, говорячи про те, що російські історики завжди керувалися принесенням користі, а німецькі — пошуком істини, писав, що, однак, спеціальна робота будь-якого історика “сознательно или бессознательно всегда направлялась какой-нибудь теорией”. Див.: М и л ю к о в П. Н. Главные течения русской исторической мысли. — СПб., 1913. — С. 1, 143.

⁶ Зокрема, таке явище було притаманне в другій пол. XIX ст. для Росії і Німеччини. Див.: P o t u l ʼn y c ʼk y j V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19 Jahrhundert // Zeitschrift für Ostmitteleuropa — Forschung, 1997, 46 (4). — S. 475—499.

⁷ P o t u l ʼn y c ʼk y j V. Das ukrainische historische Denken im. 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 45 (1997) H. 1. — S. 2—30.

⁸ Така диференціація вже була обґрунтована нами в попередніх дослідженнях. Див., наприклад: P o t u l ʼn y c ʼk y j V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine. — S. 496—499.

⁹ Такі моделі називаються дихотомічними. Кожна дихотомічна таблиця складається з так званих тез і антитез, тобто ряду послідовних стислих описів, які можуть збігатися і не збігатися. В радянській науці застосування подібних таблиць на українському матеріалі вперше здійснив у 1963 р. професор Київського університету Павло Потульницький. Див.: П о т у л ь н и ц ь к и й П. М. Польовий практикум з ботаніки. — К., 1963. — С. 3, 15, 238—287; й о г о ж. Пристосовний характер морфологічних структур // Ботаніка: Анатомія і морфологія рослин. — К., 1971. — С. 319—344.

¹⁰ Про впливи німецьких і французьких просвітителів на українську історичну науку див.: К р а в ч е н к о В. В. Нариси з української історіографії епохи національного

Відродження (друга пол. XVIII — середина XIX століття). Харків, 1996. — С. 89—91. Взагалі ж європейська історіографія доби Просвітництва і гуманізму досліджена в: M ü h l a s k U l r i c h. Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung. Die Vorgeschichte des Historismus. — München, 1991.

¹¹ Очолювали цю опозицію два російських царедворці — українського і єврейського походження — голова Ради міністрів, нащадок малоросійської козацької старшини князь В. Кочубей, і міністр фінансів, син хрещеного єврея граф М. Канкрін. Про полеміку між Репніним та Кочубеем щодо козацького стану та їх статусу в Малоросії див.: Н. С. К истории Малорос. козаков // Киевская старина. — 1897. — № XI. Полеміку між Репніним і Канкріним, зокрема, і щодо становища та ролі євреїв в Малоросії, доцільності чи недоцільності їх проживання в українських селах див.: Извлечение из записки на французском языке, поданой М. Ф. Канкриным, и Возражения на оную малороссийским Военным губернатором князем Репниным // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских. — М., 1864. — Кн. 2. — С. 131—142.

¹² S a u n d e r s D a v i d. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750—1850. — Edmonton, 1985; K o h u t Z e n o n E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorbtion of the Hetmanate. 1760—1830 S. — Cambridge, Mass, 1988.

¹³ M e y e r K l a u s. Die Entstehung der “Universitätsfrage” in Russland. Zum Verhältnis von Universität, Staat und Gesellschaft zu Beginn des 19. Jahrhunderts // Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte, 1978. — No. 25. — S. 229—238.

¹⁴ Див.: Введенский А. И., Лосев А. Ф., Радлов Э. Л., Шпет Г. Г. Очерки истории русской философии. — Свердловск, 1991. — Т. 1. — С. 479—483.

¹⁵ H ö s c h E d g a r. An Episode from German-Ukrainian Scholarly Contacts: Dietrich Christoph von Rommel // German — Ukrainian Relations in historical Perspective (ed. by Hans — Joachim Torke and John — Paul Himka). — Edmonton — Toronto, 1994. — P. 1—9.

¹⁶ Філософська концепція Шада в її еволюції досліджена в праці: P o t u l ' n y c ' k y j V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine. — S. 477—481.

¹⁷ S t ä d l e r P. über die Beziehungen Fichtes und seiner Schule zur Universität Charkov // Archiv für Geschichte der Philosophie. — 1915. — S. 28.

¹⁸ D a n n O t t o. Deutsche Nationbildung im Zeichen französischer Herausforderung // D a n n O t t o (Hrsg). Die deutsche Nation. Geschichte. Probleme. Perspektiven. — Kūln, 1994. — S. 15, 19—20.

¹⁹ Свої думки про сутність історичного розвитку Шад виклав ще на початку 1800-х рр. у своєму творі, присвяченому розгляду вчення Фіхте. Див.: S c h a d I. Gemeinfaßliche Darstellung des Fichtischen Systems und der daraus hervorgehenden Religionstheorie. — Erfurt, 1800. — Band 1—2; 1802. — Band 3.

²⁰ Schad I. Institutiones Philo Sophiae Universae. Tomus primus, logicam puram et applicatam complexus. — Charkov, 1812.

²¹ Дослідники, спираючись на джерела, вважають, що під іменем цього Якоба (Ludwig Heinrich) була видана книга: “Essais philosophiques sur l’homme, ses principaux rapports et sa destinée publiés par L. H. de Jacob” (Petersburg, 1822), дійсним автором котрої був український дворянин Михайло Полетика, представник відомого українського шляхетського роду Полетик. Див.: Очерки истории русской философии. Указ. соч. — С. 339.

²² Там же. — С. 339—340.

²³ Про впливи Кроненберга і Луніна на Костомарова див.: П o t u l ' n y c ' k y j B. A. Історія української політології. — К., 1992. — С. 8—10.

²⁴ Х а л а н с к и й М. Историко-филологический факультет Харьковского университета. — Харьков, 1908. — С. 263.

²⁵ Очерки истории русской философии. — С. 559.

²⁶ К р о н е н б е р г И. О. О изучении словесности // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб., 1835. — № 11. — С. 282—283.

²⁷ Про історичну школу Дерптського університету див.: W i t t r a m R. Die Universität Dorpat im 19. Jahrhundert // Deutsche Universitäre und Hochschulen im Osten. Wissenschaft Abhandlungen der Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein — Westfalen — Kūln, 1964. — Band 30. — S. 59—86; A m b u r g e r E r i c. Geschichtsschreibung an der Universität Dorpat in der ersten Hälfte des 19 Jhr // Georg von Rauch (Hrsg). Geschichte des Deutschbaltischen Geschichtsschreibung. — Kūln, 1986. — S. 89—103.

²⁸ Див.: Ф о й г т К. Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете и его заведениях до 1859 года. — Харьков, 1859. — С. 4.

²⁹ Х а л а н с к и й М. Указ соч. — С. 263; H e s k e r H a n s. Russische Universal Geschichtsschreibung von den “Vierziger Jahren” des 19 — Jhrs bis zur sowjetischen “Weltgeschichte” (1955—1965). — Mьnchen, 1983. — S. 89—92. Характеристику історіософських по-

- глядів Луніна див.: Ш п е т Г. Очерк развития русской философии. — Петроград, 1922. — С. 324—333.
- ³⁰ Биографический словарь профессоров и преподавателей Харьковского университета. — С. 264.
- ³¹ Нібур ідеалізував Римську імперію та її героїв і обґрунтовував законом освячену свободу, застосовував так званий критично-моральний підхід до історії. Див.: C h r i s t K. Barthold Georg Niebuhr // Deutsche Historiker (Hrsg. H. U. Wehler). — Göttingen, 1972. — S. 23—28.
- ³² Геєрен поставив проблему достовірності джерел у залежність від методу, яким користувалися автори пізніших модифікацій, намагався комбінувати історію і політику. Див.: M ü h l a c k U l r i c h. — Op. cit. — S. 49, 126—130.
- ³³ Ц ы х В. Взгляд на историческую жизнь народа эллино-македонского // Журнал Министерства народного просвещения. — 1835. — Май. — С. 159.
- ³⁴ С т е л ь м а х С. Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. — К., 1997. — С. 23.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Рославский-Петровский А. Об истинном значении прагматической истории. — Харьков, 1839. — С. 30.
- ³⁷ Біографічний словник. — С. 286.
- ³⁸ Про Петрова див.: P o t u l ' n y c ' k y j V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine. — S. 483—484.
- ³⁹ В е б е р Б. Т. Историографические проблемы. — М., 1974. — С. 99—107. — Н е с к е р. Н а н с. — Op. cit. — S. 92—98.
- ⁴⁰ Біографічний словник. — С. 279.
- ⁴¹ Якщо Гегель просто не знав, що робити в своєму поділі народів на “історичні — неісторичні” з Московською імперією, то Лунін вже однозначно записує росіян в історичні народи, а Петров іде ще далі, приписуючи росіянам (у тому числі і українцям, як частині росіян), знову ж таки за Гегелем, футуристичну функцію.
- ⁴² Петров М. Н. Лекции из всемирной истории. — Харьков, 1888. — Т. 1. — С. 18.
- ⁴³ Там же. — С. 24.
- ⁴⁴ П р і ц а к О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ — Кембрідж, 1991. — С. 6; C h i z e v s k y D. The Influence of the Philosophy of Schelling (1775—1854) in the Ukraine // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. — New York, 1956. — No. 2—3. — P. 1128—1139.
- ⁴⁵ Ч и ж е в с ь к и й Д. Нариси з історії філософії на Україні. — К., 1992. — С. 97.
- ⁴⁶ Див.: Б і л е н ь к и й С. Інституційна генеза та історичні об’єкти дискурсу гуманітарних дисциплін у Київському університеті між 1834—1850 роками // Просемінарії Медієвістика, Історія церкви, науки і культури. Київський університет. — К., 1999. — Вип. 3. — С. 239—242.
- ⁴⁷ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. — СПб., 1864. — Т. 2. — Отд. 2. — С. 230.
- ⁴⁸ Ч и ж е в с ь к и й Д. Нариси з історії філософії. — С. 98.
- ⁴⁹ Максимович був першим з українських вчених, який подав окрему періодизацію історії України. Див.: М а к с и м о в и ч М. Нечто о земле Киевской // Украинец. — К., 1864. — С. 5.
- ⁵⁰ И к о н н и к о в В. Биографический словарь профессоров Киевского университета. — К., 1884. — С. 11.
- ⁵¹ Ш п е т Г. Очерк Русской философии. — С. 188.
- ⁵² Очерки истории русской философии. — С. 418. Тут деякі судження Авсенєва збігаються з судженнями Шуберта, зокрема про душу народу. Див.: S c h u b e r t V. Die Geschichte der Seele. Stuttgart und Tübingen 1833. 2 Aufl. § 1—2.
- ⁵³ T s c h y z e w s k y j D m i t r o. Schewtschenko und David Straub // Zeitschrift für Slavische Philologie 1931. Band. VIII. Heft. 1/2. — S. 381.
- ⁵⁴ Див.: Г о г о ц к и й С. О характере философии средних веков. — К., 1849; е г о ж е. Обзорение системы философии Гегеля. — К., 1860: Философский лексикон. — К., 1857—1873. — Т. 1—4.
- ⁵⁵ Я к о в е н к о В. Очерк русской философии. — Берлин, 1922. — С. 80.
- ⁵⁶ Остаточні крапки в справі цього відділення романтично-народницька історіографія поставила в працях її подальших епігонів — В. Антоновича і М. Грушевського, перший з яких відсепакував українську історію від польської, а другий — від російської.
- ⁵⁷ Див.: Ш у л ь г и н В. История университета святого Владимира. — СПб., 1860; У в а р о в С. С. Десятилетие Министерства народного просвещения. — 1833—1843. — СПб., 1864; В л а д и м и р с к и й — Б у д а н о в М. Ф. Указ. соч.; W h i t t a k e r C. H. The Origins of Modern Russia Education: an Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov. 1786—1855. Northern Illinois University Press, 1984; В е а u v o i s D. Le Noble, le serf, et le revisor. — Paris, 1985.

- ⁵⁸ Див.: П р і ц а к О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ — Кембридж, 1991. — С. 6—7.
- ⁵⁹ Див.: Щ е г о л е в С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — С. 67—70; С а в ч е н к о Ф. Заборона українства 1876 року. — К., 1930.
- ⁶⁰ H a n d e l s m a n M a r c e l i. Ukrainska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojna Krymska. — Warszawa, 1937. — S. 98—107; Р у д н и ц ь к и й Е. До історії польського козакофільства // За сто літ. — К., 1927. — № 1. — С. 62—64.
- ⁶¹ М а р а х о в Г. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. — К., 1967. — С. 178—192.
- ⁶² K a p p e l e r A n d r e a s. Kleine Geschichte der Ukraine. — Мюнхен, 1994. — S. 131—134; Idem.: Russland als Vielvölkerreich. — Мюнхен, 1992. — S. 207—215; L u c k y G e o r g e. Between Gogol and Shevchenko. — Мюнхен, 1971. — P. 70—74.
- ⁶³ W i s c h n i t s e r M a r k u s. Historische Studien die Universität Cöttingen und die Entwicklung der Liberalen ideen in Russland im Ersten Viertel des 19 Jhs. — Berlin, 1907. — Heft. LXIII.
- ⁶⁴ Див.: З історії міжнародних зв'язків України (XIX — 30 роки XX століття). Документи і матеріали. Видання Інституту історії України Національної Академії наук України. — К., 1999. — С. 45—46.
- ⁶⁵ I g g e r s G. New Directions in European Historiography. Middletown. Connecticut, 1966. — P. 19—24; Idem.: The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present. Middletown Connecticut, 1968. — P. 40—42.
- ⁶⁶ Р о ж д е с т в е н с к и й С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. — 1802—1902. — СПб., 1902. — С. 251.
- ⁶⁷ Там же. — С. 264.
- ⁶⁸ М е н д е л е е в Д. И. Сочинения. — М., 1952. — Т. XXIII. — С. 150.
- ⁶⁹ Див.: Извлечения из отчетов лиц, отправленных Министерством народного просвещения за границу для приготовления к профессорскому званию. СПб. 1863—1866. — СПб., 1866. — Часть 7. — С. 10.
- ⁷⁰ Э й м о н т о в а Р. Г. Русские университеты на путях реформы. Шестидесятые годы XIX века. — М., 1993. — С. 199.
- ⁷¹ Див.: П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Нариси з української політології. — С. 30—41.
- ⁷² Ще в 1873 р. він відзначав, що кожен, хто “бере на себе працю вивчати явища соціального життя, змушений так чи інакше ознайомитись з тим умовим рухом, який породила позитивістська філософія”. Див.: Л у ч и ц к и й И. В. Обзор литературы по философии истории за 1872 г. // Знание. — 1873. — № 9. — С. 68.
- ⁷³ Про роботи Лучицького див.: Очерки истории исторической науки в СССР. — М., 1960. — Т. 2. — С. 426—445; т. 3. — С. 463—474; Н е с к е р H a n s. Op. cit. — S. 123—131.
- ⁷⁴ П о г о д и н С. Н. “Русская школа” историков: Н. И. Кареев, И. В. Лучицкий, М. М. Ковалевский. — СПб., 1997. — С. 223—224.
- ⁷⁵ Journal des savants 1873. — No. 7, 8.
- ⁷⁶ Р о т у л ь н у с ь к у й V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19 Jahrhundert. — S. 492—493.
- ⁷⁷ Ratmann Luthar (Hrsg). Alma mater Lipsiensis. — Leipzig, 1984. — S. 173, 177, 179, 182, 184.
- ⁷⁸ Лампрехт виступав проти спадщини ідеалізму в німецькій історіографії, і для істориків наступного покоління Ф. Майнеке і Г. фон Бюлова уособлював атаку західного позитивізму проти традиції німецького ідеалізму. Див.: G. I g g e r s. The German Conception... P. 130—131; 197—198; 329—330.
- ⁷⁹ Див.: Историческая семинария Вуттке в Лейпциге. Отчет магистра И. В. Лучицкого // Университетские известия. — 1874. — № 2. — С. 56.
- ⁸⁰ Л у ч и ц к и й И. В. Отношение истории к науке об обществе // Знание. — 1875. — № 1. — С. 13; е г о ж е. Историческая семинария Вуттке. — С. 65. За повідомленням доцента Фортинського у відгуку на звіт Лучицького про семінар Вуттке, Лучицький з особливою увагою стежив, як обходиться Вуттке з таким заплутаним питанням, як оцінка Варфоломійської ночі, і до яких висновків приходять після оцінки всіх груп джерел. Див.: З історії міжнародних зв'язків України. Назв. праця. — С. 54—55.
- ⁸¹ Див.: Очерки истории исторической науки в СССР. — М., 1960. — Т. 2. — С. 441.
- ⁸² Ч и к а л е н к о Є. Спогади (1861—1907). — Нью-Йорк, 1955. — 2-е вид. — С. 301.
- ⁸³ Див.: П о г о д и н С. Н. Указ. соч. — С. 248—258.
- ⁸⁴ Л у ч и ц к и й И. Обзор литературы по философии истории за 1872 год // Знание. — 1873. — № IX. — С. 73.
- ⁸⁵ П о г о д и н С. Н. Указ. соч. — С. 227—228, 233—235, 236—239.

⁸⁶ Науково-історичну діяльність професора Вайтца Фортинський схаактеризував у праці “Научно-историческая деятельность профессора Вайтца по поводу выхода последних томов его “Deutsche Verfassungsgeschichte” // Университетские известия. — К., 1879. — № 3—4.

⁸⁷ M a i e r H. — Op. cit. — S. 130—133; Die Deutschen Universitäten. — Berlin, 1893. — S. 551.

⁸⁸ Див.: З історії міжнародних зв'язків України. Назв. праця. — С. 54—55.

⁸⁹ Б о р щ а к І. Драгоманов у Франції. — Мюнхен, 1957. — С. 3—4.

⁹⁰ Д р а г о м а н о в М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 67, 70.

⁹¹ Це, зокрема, такі праці, як: Положение и задачи науки древней истории // Журнал Министерства народного просвещения. — 1874. — № 10. — С. 152—181; Борьба за духовную власть и свободу совести в 16—17 столетии // Отечественные записки. — 1875. — № 2. — С. 445—494; № 3. — С. 175—234.

⁹² Такі думки Драгоманов виклав у 1871 р. в своєму листі з Парижа до діяча Київської громади Миколи Шульженка. Див.: Записки історико-філологічного відділу УАН. — К., 1926. — Кн. 7—8. — С. 385—398.

⁹³ Див.: Д р а г о м а н о в М. Положение и задачи науки древней истории // Д р а г о м а н о в М. П. Вибране. — С. 73; й о г о ж. Чудацькі думки про українську національну справу. — Там же. — С. 482.

⁹⁴ Д р а г о м а н о в М. Положение и задачи науки древней истории. — С. 73—74.

⁹⁵ Саме це, на думку Драгоманова, дасть змогу остаточно відмовитися від розповідно — синхроністичного викладу історії. Див.: там же. — С. 70, 82.

⁹⁶ Д р а г о м а н о в М. Программа по истории Древнего Востока // Университетские Известия. — 1865. — № 10. — С. 3. Пізніше Драгоманов також відкидав цю концепцію Гегеля. Див., наприклад.: П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Ідея прогресу в політичній спадщині М. Драгоманова // Михайло Драгоманов і українське національне відродження. — К., 1991. — С. 121—128.

⁹⁷ (Драгоманов М.) Погляд М. Драгоманова на українську історію (його стаття з приводу переписки д. Куліша з Крашевським і Павликом) // Народ. — 1895. — № 17. — С. 264.

⁹⁸ Там же. — С. 263—264. Див. більш широко: П о х и л а Л. С. П. Куліш очима М. Драгоманова // Записки історичного факультету — Одеса, 1997. — Вип. 5. — С. 150—155.

⁹⁹ Слід зазначити, що проблему “історичних-неісторичних” народів Куліш також вирішував раціональним шляхом, зазначаючи, що український народ не є “малим” з двох причин: 1) лише його участь у війнах на чиемусь боці давала можливість Польщі перемагати Москву, і навпаки; 2) він породжував такі великі особистості, які самі по собі спростовують віднесення його до “малих” народів. Див.: К у л і ш П. Зазивний лист до української інтелігенції // К у л і ш П. Твори: В 2-х т. Гол. ред. Є. Нахлік. — К., 1994. — Т. 1. — С. 409.

¹⁰⁰ Див. про ці концепції, відповідно в контексті впливів домінуючих націй, у наступних параграфах цієї статті.

¹⁰¹ До таких вчених можна віднести, наприклад, француза Луї Легера, який досліджував панславизм і російську політичну домінацію в ньому. Див. про ці погляди Лegera: H e l m s C o o l e y M a r t h a. Nineteenth Century French Historical Research on Russia — Louis Leger, Alfred Rambaud, Anatole Leroy — Beaulieu. Ph. D. Dissertation, Indiana University 1971. — P. 157—180.

¹⁰² Відомий вплив Драгоманова на видатного австрійського економіста єврейського походження, теоретика неолібералізму Людвіга фон Мізеса. Див. працю останнього.: Die Entwicklung des gutsherrlich — bäuerlichen Verhältnisses in Galizien (1772—1848). — Wien, 1902.

¹⁰³ Особливо погляди Драгоманова вплинули на двох російських істориків: засновника теорії регіоналізму Щапова і сибірського автономіста Ядрінцева. Останні, зокрема, були засновниками концепції регіоналізму в російській історіографії. Див.: W a c h e n d o r f J o z e f. Regionalismus, Raskol und Volk als Hauptprobleme der Russischen Geschichte bei A. P. Scapov. Inaugural — Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln. — Köln, 1964. — S. 130—138. Також нами досліджений і вплив думок Драгоманова на погляди російських євразійців, зокрема князя М. Трубецького. Див.: P o t u l ʹ n y t s ʹ k y j V. The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860—1945). — P. 28—29.

¹⁰⁴ Див.: К о ш у л ь М і ш е л ь. Від України до Окситації: Михайло Драгоманов і французький регіоналізм // Всесвіт. — 1991. — № 7.

¹⁰⁵ Про основні ідеї творчості М. Ковалевського як історика і соціолога див.: П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Теорія української політології: Курс лекцій. — К., 1993. — С. 53—55.

¹⁰⁶ К о в а л е в с к и й М. Мое научное и литературное скитальчество // Русская мысль. — 1895. — № 1. — С. 67.

¹⁰⁷ Там же. — С. 68.

¹⁰⁸ К о в а л е в с к и й М. Две жизни // Вестник Европы. — 1909. — № 7. — С. 27.

- ¹⁰⁹ К о в а л е в с к и й М. М. Социология. — СПб., 1910. — Т. 1. — С. 66.
- ¹¹⁰ Ця теза Ковалевського дістала найширшого розвитку у теоретиків морфології історії — Освальда Шпенглера і Арнольда Тойнбі.
- ¹¹¹ К о в а л е в с к и й М. М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности. — СПб., 1895. — С. 13.
- ¹¹² Див.: К о в а л е в с к и й М. М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории русского права. — М., 1880. — С. 20—21.
- ¹¹³ Див. про цю школу.: К о в а л е в с к и й М. и др. Русская Высшая школа общественных наук в Париже. Лекции профессоров. — СПб., 1905. В 1903 р. на запрошення Ковалевського в цій школі стажував М. Грушевський.
- ¹¹⁴ Від грецького “аналогія” — відповідність, “гомологія” — згода. Характеристику концепції гомології та морфології див. далі.
- ¹¹⁵ Див.: К о в а л е в с к и й М. М. Закон и обычай на Кавказе. — М., 1890. — Т. 1. — С. VII.
- ¹¹⁶ Див.: Н о в і к о в а О. О. Піскорський В. К. Біографічний нарис // В. К. П і с к о р с ь к и й. Вибрані твори і епістолярна спадщина. — К., 1997. — С. 17—18.
- ¹¹⁷ Там же. — С. 23.
- ¹¹⁸ Там же. — С. 24.
- ¹¹⁹ Див.: С о х а н ь П. С. Українець, який творив духовну спадщину Європи. — Там же. — С. 9—10.
- ¹²⁰ П и с к о р с к и й В. К. О предмете, методе и задачах науки всеобщей истории. Вступительная лекция, произнесенная в Казанском университете 3 октября 1906 года // Там же. — С. 48—49.
- ¹²¹ Див.: там же. — С. 46.
- ¹²² Див. рецензії на праці Піскорського: La servidumbre rural en Cataluna // Revista critica de historia y Literatura Espanolas, Portuguesae, Hispano-americanas 1898. — Т. 7. — No. 11—12. — P. 423—431.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

80-річчя української революції

Б. М. ГОНЧАР (Київ), Н. Д. ГОРОДНЯ (Київ)

Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 — квітень 1919 рр.)

Завершення світової війни підписанням Комп'єнського перемир'я між країнами Антанти і Німеччиною 11 листопада 1918 р. не стало кінцем воєнних дій на терені колишньої Російської імперії. Покінчивши з німецьким мілітаризмом, західні держави зіткнулися з загрозою російського більшовизму. Екстремізм і експансіонізм більшовиків, їх курс на світову революцію, зокрема підтримка листопадової революції в Німеччині, не могли не турбувати західних політичних діячів.

Для посилення опору антибільшовицьких сил країни Антанти стали на шлях збройної інтервенції. Одним з напрямів її був південь України, окупований в кінці листопада 1918 р. переважно французькими військами. Вибір для інтервенції саме в Україну визначався такими чинниками: по-перше, в зв'язку з виведенням німецьких військ і відсутністю в українського уряду своєї армії Україна ставала найбільш вразливою з точки зору поширення на неї більшовизму; по-друге, вона була економічно розвинутим регіоном, життєво необхідним для існування більшовицької влади в Росії; по-третє, інтервенція проводилася Францією відповідно до угоди про сфери впливу, досягнутої з Англією 23 грудня 1917 р., яка відносила Україну до французької зони; по-четверте, ідея використання французь-

ких військ в Україні була зумовлена їх військовими успіхами на Балканах, в результаті яких виникла можливість досягти України через Румунію і Чорне море.

Здійснюючи інтервенцію, уряд Франції намагався досягти кількох цілей: по-перше, ліквідувати німецький вплив в Росії; по-друге, блокувати більшовицький наступ на захід і південь, тобто створити (“санітарний”) кордон навколо більшовицької Росії; по-третє, сприяти процесу відновлення Росії, що пов’язувався з падінням влади більшовиків та реставрацією її єдності; по-четверте, захистити свої економічні інтереси на цій території.

Деякі дослідники вважають, що інтервенція на півдні Росії планувалася як широкомасштабна операція і лише недостатність союзницьких військ штовхнула Францію до зміни тактики і використання опору місцевих антибільшовицьких сил¹. На нашу думку, французький уряд не планував широкомасштабних дій. З самого початку інтервенція передбачала орієнтацію на внутрішні сили півдня Росії. Направляючи свої війська в Україну, французьке командування виходило з головного принципу — “ні краплі французької крові”. Війська розглядалися керівництвом Франції як захисний щит для надання можливості “здоровим елементам” у даній зоні організуватися і здійснити свою боротьбу з більшовиками.

Під час дебатів у палаті депутатів з приводу зовнішньої політики Франції 29 грудня 1918 р. міністр закордонних справ Франції С. Пішон заявив, що згідно з телеграмою прем’єра Ж. Клемансо від 13 грудня “міжсоюзницький план дій не має наступального характеру, а просто повинен утримати більшовиків від виходу до таких територій, як Україна, Кавказ, Західний Сибір, які є економічно необхідними для їх виживання, і де організуються російські елементи порядку. Тому першочерговим питанням є створення і утримання захисного кордону перед цими регіонами. Необхідно, щоб російські сили зрозуміли, що наша короточасна підтримка має єдину мету — дозволити їм організуватися і отримати матеріальну перевагу над своїми противниками”².

Отже, постає питання — на які місцеві елементи розраховували французи, розпочинаючи інтервенцію? Це були, як вже відзначалося, “російські елементи”, передусім очолювана А. Денікіним Добровольча армія, що базувалася на півдні Росії. Адже ця армія проголошувала принципи вірності союзникам, відновлення “єдиної і неділимої” Росії, боротьби з більшовиками.

Однак стосунки між союзниками та Добровольчою армією не були простими. 29 грудня 1918 р. під час дебатів в палаті депутатів С. Пішон заявив: “У мене немає ілюзій щодо сучасної цінності російських контингентів, які російські генерали намагаються організувати в різних частинах Росії”³. Аналіз можливостей антибільшовицького руху відбувався протягом всієї роботи Паризької мирної конференції. Так, на засіданні керівного органу конференції Ради Чотирьох 25 березня 1919 р. маршал Фош заявив, що він не надає великого значення армії Денікіна, “бо армії не існують самі по собі. За ними повинен бути уряд, система законів, організована країна. Краще дайте мені уряд без армії, ніж армію без уряду”⁴.

Беззастережна підтримка Добровольчої армії ускладнювалася двома обставинами. По-перше, інтервенція мала відбуватися в національному регіоні, де більшість населення була українською. По-друге, місцем розташування Добровольчої армії була Донська область, яка не входила в сферу Франції, а належала до англійської сфери впливу. 13 листопада 1918 р. угоду про розподіл сфер впливу між Францією і Англією було відновлено, однак це не усувало суперечностей між ними.

Іншою силою, крім добровольців, на яку могла спертися інтервенція, були місцеві українські сили. Союзники знали, по численним звертанням українських представників, що Україна не мала своєї армії, яку їй перешкодили створити німці. Однак виведення німецьких військ поставило цю проблему безпосередньо на порядок денний.

Головний експерт французького міністерства закордонних справ з російського питання Камерер у своєму меморандумі до Пішона від 16 листопада 1918 р. відзначав, що в зв'язку з виведенням німецьких військ союзники змушені сприяти організації української армії⁵. Ця точка зору дістала своє відображення в меморандумі Пішона до Клемансо від 26 листопада (до речі, цей документ був складений для Пішона Камерером). В документі відзначалося, що “невелика кількість кадрів може реконструювати українську армію для боротьби з більшовиками; а прибуття наших дивізій буде зустрінуте з ентузіазмом і заохочуватиме Україну мати справу з Росією (так само, як і з Польщею)”⁶.

Союзники загалом з підозрою ставилися до українців. Вони не могли забути їм Брест-Литовського миру. Так, у листопаді 1918 р. Пішон, посиляючись на співробітництво між незалежною Україною і Німеччиною, підкреслював, що “необхідно чинити опір сепаратизму, бо він є засобом німецького проникнення”⁷.

Однак вимоги часу та потреби інтервенції зумовлювали необхідність розвитку відносин з Україною.

Гетьман Скоропадський, який очолював Українську державу, починаючи з квітня 1918 р., справедливо розглядався країнами Антанти як ставленик Німеччини. Проте поразка Німеччини у війні, що означилася в кінці літа, примусила гетьманський уряд шукати шляхи до налагодження відносин з державами Антанти. Ці заходи найбільше активізувалися в жовтні—листопаді. У зв'язку з цим перед державами Антанти постала необхідність мати більш точну інформацію про Україну. Про погану обізнаність західних держав з ситуацією в Україні повідомляв президента США В. Вільсона полковник Хауз телеграмою від 8 листопада: “Ми одержуємо масу хибної інформації відносно нинішньої ситуації на Україні, причому все це надходить до нас від англійців, французів і італійців. Інформація, що надходить, часто переробляється в особистих інтересах людей, що її поставляють”⁸.

Сприятлива політична ситуація для інтервенції створювалася проголошенням гетьманського Маніфесту від 14 листопада і зміною ним політичного курсу від самостійності до федерації в складі Росії. Того ж дня був призначений новий уряд на чолі з колишнім царським міністром С. Гербелем, до якого не було включено жодного представника лівих чи національних партій, а лише особи проросійської орієнтації.

Зміна гетьманом політичного курсу створювала реальне підґрунтя для українсько-російського співробітництва. Одночасно гетьман намагався налагодити зв'язки з генералом Денікіним, генералом Красновим та іншими керівниками російських збройних сил, які виступали за “єдину і неділиму Росію”.

16 листопада новий міністр закордонних справ України Т. Є. Афанасьєв надіслав генералу Денікіну телеграму, в якій заявив, що “українські сили в порозумінні з Доном і паралельно з Добровольчою армією направляються на боротьбу з більшовиками і на відновлення єдності Росії”⁹. Денікін відразу ж 17 листопада дав відповідь: “Оскільки Україна стала на шлях російської державності, вважається необхідним досягти згоди з питань єдиного фронту, єдиного командування — для боротьби з більшовиками і єдиного російського представництва на міжнародному конгресі”¹⁰.

16 листопада Т. Є. Афанасьєв передав звернення до іноземних держав, в якому повідомлялося про новий український уряд та його мету — відновлення єдиної Росії на федеративних засадах, зі збереженням за Україною всіх правових гарантій її державної і національно-культурної самобутності, а головним чином, зі збереженням і зміцненням державного правопорядку в Україні ¹¹.

В цей час міністр закордонних справ Франції Пішон отримав сприятливі повідомлення про реорганізацію українського уряду від лідера російської політичної конференції в Парижі, колишнього посла В. Маклакова і погодився з тим, що це створює реальне підґрунтя для співробітництва ¹².

Повідомлення про антигетьманське повстання в Україні викликало занепокоєність західних держав. А перемога Директорії стала несподіванкою. Директорія прийшла до влади в результаті перемоги всенародного повстання, організованого Українським Національним Союзом на чолі з В. Винниченком. Розпочавшись 14 листопада, повстання завершилося того ж дня відреченням гетьмана від влади. Директорія відновила Українську Народну Республіку і закони УНР. Будучи правонаступницею української влади, очолюваної в березні 1917 — квітні 1918 р. Центральною Радою, вона продовжила її соціальну і національну політику.

Міністр закордонних справ Франції Пішон бачив Директорію “пробільшовицькою” і “сепаратистською”. Він вважав, що її прагнення до влади не буде мати успіху, а тому її не треба брати до уваги ¹³. Газета “Ле Тамп” писала: “Німці, здається, сприяють сепаратистському руху Винниченка і Петлюри, який загрожує більшовизації південного заходу Росії” ¹⁴.

Англійський прем’єр-міністр Д. Лойд Джордж на засіданні Великої п’ятірки 16 січня 1919 р. охарактеризував повстання в Україні проти гетьмана як більшовицьке, Петлюру — як авантюриста, Україну — як державу, на котру марно покладати надії, бо вона зовсім не була оплотом антибільшовизму, яким її уявляли ¹⁵.

Отже, у лідерів держав Антанти склалося таке перше враження від Директорії: по-перше, вона є пробільшовицькою; по-друге, вона опозиційна стабільній владі в країні, владі гетьмана, який виявив свою лояльність до союзників, а значить, вона опозиційна союзникам; по-третє, вона сепаратистська, тобто руйнує російсько-український антибільшовицький блок, що означився. Така інформація про Директорію надходила не лише з російських кіл, але й від представників гетьмана Скоропадського, які розвинули активну пропаганду в Яссах. Врешті представники Антанти дійшли до думки, що лише прибуття військ союзників може запобігти підйому “антисупільних і обмежених націоналістичних елементів, що штовхнуть країну в хаос анархії” ¹⁶.

Таким чином, французька інтервенція розпочалася як ворожа до Директорії та очолюваного нею руху. Виразником цього ставлення був “консул” Е. Енно. В нарисі взаємовідносин Добровольчої армії і французького командування в Одесі, що був складений представниками російських антибільшовицьких сил, відзначалося: “Енно займав по відношенню до українського питання позицію визначену і твердо: українці в усіх напрямках визнавалися ним елементом, шкідливим для створення єдиної Росії, а Добровольча армія вважалася єдиним здоровим державним началом на півдні Росії” ¹⁷.

Необхідно зазначити, що консульські повноваження Е. Енно були досить непевними. Рішенням Яської конференції, яка відбулася 16—23 листопада за участю представників держав Антанти в Румунії та російських антибільшовицьких сил, він був призначений консулом Франції в Україні та “повноважним представником держав Антанти в південній Ро-

сії”, тобто йому були надані повноваження виступати від імені усіх союзних держав. Тож по прибутті в Одесу Енно став для українських державних та політичних діячів головним представником союзних держав в Україні. Всі його розпорядження сприймалися як такі, що виражали точку зору урядів Антанти. І сам Енно сприйняв своє призначення з усією відповідальністю, про що свідчать його декларації, заяви, в яких він претендує на проведення офіційної політики урядів Згоди.

Однак це призначення не було офіційно визнане французьким урядом та урядами інших держав Антанти. На засіданні французького парламенту в кінці березня 1919 р. Пішон заявив, що Енно ніколи не був призначений урядом, ніколи не був консулом Франції і ніколи не мав ніяких дипломатичних доручень.

Прибувши до Одеси (лінія Одеса—Київ вже була окупована військами Директорії), Енно надіслав ряд телеграм гетьманському уряду, в яких повідомлялося, що держави Згоди визнають український уряд, очолюваний гетьманом, і будь-який замах проти існуючої влади буде суворо придушений¹⁸.

10 грудня керівник Українського Національного Союзу В. Винниченко отримав телеграму від Енно, в якій проголошувалося, що Добровольча армія Денікіна і прогетьманські російські загони в Києві мають повну моральну і матеріальну підтримку Антанти¹⁹.

18 грудня 1918 р. до Одеси прибув перший французький десант на чолі з генералом Боріусом, який напередодні звернувся до Бертело з питанням, чи повинен він приступити до висадки, незважаючи на присутність українців, які 11 грудня зайняли майже всю Одесу, чи спочатку вступити з ними в стосунки. На це генерал Бертело відповів, що висадку треба здійснити негайно, і Боріус не повинен вступати в стосунки з Петлюрою, за винятком того, щоб попередити його про персональну відповідальність за будь-які безпорядки, вчинені його військами²⁰. На підтримку цієї лінії 16 грудня Бертело виступив з заявою, яка проголошувала “главарів більшовиків”, а також Петлюру і Винниченка “особисто відповідальними за будь-який ворожий виступ і будь-яке прагнення порушити спокій в країні”²¹. Ця телеграма, яку Енно надіслав 18 грудня в Київ, зрівнювала більшовиків і Директорію з точки зору ставлення Антанти до них.

Треба відзначити, що напередодні інтервенції Пішон попереджав військового міністра: якщо французьке командування увійде в стосунки з повстанцями з метою роз’єднання більшовиків, воно повинне дотримуватися особливої обережності. Попередження Пішона про обережність не означало повної відмови від контактів з українцями. Військовий міністр направив ці інструкції головнокомандуючому Східної групи військ Ф. д’Еспере, але вони не дійшли до Боріуса перед висадкою²².

Командування французькими військами в Одесі на початку інтервенції було більш категоричне і непохитне в питаннях орієнтації на ті чи інші сили. З прибуттям до Одеси генерал Боріус відкрито став на сторону російського офіцерства, яке під прикриттям союзницького десанту наступного дня знову зайняло все місто. А українські війська, маючи наказ не вступати в конфлікт з військами Антанти, не чинили опору і залишили Одесу. Генерал Боріус призначив військовим губернатором Одеси денікінського генерала О. Грішина-Алмазова, а українську Директорію спеціальною декларацією повідомив про її відповідальність за всі ворожі дії, спрямовані проти французько-російських сил в районі Одеси.

Враховуючи вороже ставлення до Директорії з боку французького командування і прагнучи змінити його, 27 грудня Голова Ради Міністрів України В. Чехівський направив представнику УНР в Швейцарії Лукасе-

вичу вказівки під грифом “цілком таємно” для керування місією в міжнародних питаннях. У листі зазначалося, що в Одесі проводиться провокаційна робота з метою викликати загострення відносин між Директорією і Антантою і тим самим скомпрометувати всю українську справу. Ця “провокація”, відзначав В. Чехівський, має “щирого прихильника в певній особі Е. Енно, який іменує себе консулом Франції і уповноваженим дипломатичним представником Антанти”²³.

З метою поліпшити відносини з Антантою Лукасевичу доручалося “дипломатичним порядком, безумовно минаючи пресу”, повідомити уряди Антанти, передусім Франції, що УНР готова ліквідувати або взяти на себе ту матеріальну відповідальність або борги, що припадають на неї з усієї суми колишньої Росії, перед Францією і взагалі Антантою шляхом мирного дипломатичного обговорення всіх фінансово-економічних справ; Антанта не має ніякої рації вступати з Україною в конфлікт через свої капітали, оскільки це доцільно врегулювати шляхом згоди, бо кожний конфлікт “може кинути Україну в обійми російського більшовизму”²⁵.

Однак вже незабаром французькому командуванню в Одесі стало очевидно, що саме Директорії належить політична влада в країні, що вона є не пробільшовицькою, а навпаки, опозиційною більшовикам силою. Це створювало можливості для залучення її до боротьби з більшовизмом.

Найбільш негативним пунктом політичної програми Директорії, з точки зору союзників, був пункт про будівництво незалежної української держави. Це прагнення до незалежності, по-перше, відповідало стратегічним інтересам союзників в Росії, по-друге, підривало можливий російсько-український антибільшовицький блок. Тож союзна інтервенція в Україні, яку передбачалося здійснити в умовах союзу між двома основними місцевими силами — українською владою та Добровольчою армією — мала розвиватися в умовах боротьби між ними.

Разом з розумінням значення Директорії як можливого союзника в боротьбі з більшовиками французьке командування робить окремі кроки до пом'якшення тієї різко негативної позиції, яку виробили Бертело та Енно щодо Директорії. Вже Боріус почав позбавляти Енно його повноважень, а з прибуттям до Одеси головнокомандуючого союзними силами на півдні Росії генерала д'Ансельма Енно повністю був позбавлений консульських і дипломатичних функцій і врешті був змушений виїхати до Парижа. За свідченням голови української дипломатичної місії на Паризькій мирній конференції Г. Сидоренка, одразу по прибутті до Парижа 20 січня 1919 р. він зустрівся з Пішоном і “розкрив йому ганебність поведінки” французького консула в Одесі Енно. Пішон “цілком погодився” з ним і при цьому написав телеграму “з наказом про увільнення Генно (Енно. — Авт.) з посади”²⁶.

Стосунки з українцями активізувалися саме після приїзду до Одеси 14 січня 1919 р. командуючого союзними силами на півдні Росії генерала д'Ансельма та начальника штабу полковника Фрейденберга. Перше запитання, поставлене генералом д'Ансельмом до Енно по приїзді було таке: чи бачив вже Енно генерала Грекова?²⁷. Прибулі вважали, що треба не відкидати прагнення Директорії до співробітництва, а намагатися створити союз двох місцевих антибільшовицьких сил — українців та Добровольчої армії. Тому з середини січня французьке командування підтримувало відносини паралельно з обома сторонами.

Деякі зарубіжні дослідники вважають, що дії д'Ансельма щодо переговорів з українцями не означали змін у французькій урядовій політиці, а лише виправляли помилки, припущені Енно, який, як вже відзначалося, не мав прямих контактів зі своїм урядом. Останній нічого не знав про

його діяльність до того часу, поки її результати не почали досягати Парижа²⁸.

Причин для започаткування переговорів нового французького командування з українцями було кілька. По-перше, суперечності між французьким командуванням і Добровольчою армією. Загони добровольців на півдні України виявилися нечисленними і не досить боєздатними. Вже вступ в Одесу українських повстанських сил напередодні висадки французького десанту без опору з боку добровольців справив на французів негативне враження щодо їх бойових та моральних якостей. Невдовзі виявилось, що російські офіцери нездатні організувати великі збройні сили. Мобілізація в Добровольчу армію на цій території була зірвана. Це залишало французькі війська перед загрозою більшовицького наступу.

Крім того, призначення Грішина-Алмазова військовим губернатором Одеси створило для французів значну проблему. Грішин-Алмазов вважав себе офіцером, підлеглим Денікіну і тому звертався до нього за схваленням своїх дій. Але Денікін оперував в англійській зоні і з французької точки зору не мав повноважень в Одесі. Втручання Денікіна у французьку зону викликало велике незадоволення французького командування. З його точки зору, добровольці на цій території були не для того, щоб адмініструвати, а для того, щоб воювати з більшовиками. Верховенство добровольців на цій території могло бути розцінене так, що французька зона начебто передається Англії, а це було неприйнятним для французів.

По-друге, дуже гострою стала проблема забезпечення міста продовольством у зв'язку з блокадою його українськими військами. Російський військовий губернатор не міг постачати продукти Одесі, що поставило людей перед загрозою голоду. У зв'язку з цим генерал д'Ансельм був змушений розпочати переговори з українцями, які контролювали зернові припаси. А це, в свою чергу, призвело до відкритого конфлікту з добровольцями.

По-третє, війська Директорії здавалися досить значною і боєздатною силою у порівнянні з добровольчими загонами, а критерій реальної сили мав під час інтервенції вирішальне значення. Близький до французького командування в Одесі Маргулієс писав: "Розмовляючи кожного дня з французами, я знаю, що їх завдання — допомагати нам у боротьбі з більшовиками, не жертвуючи жодним французьким солдатом. Але оскільки перемогти більшовиків без жертв неможливо, то жертви потрібно десь шукати. Добровольчої армії в Одесі немає, якщо не рахувати декількох сотень недисциплінованих офіцерів. Тобто треба брати дещо більш реальне — сили Петлюри, якщо вони існують"²⁹.

По-четверте, певну роль відіграло прагнення Директорії до переговорів та до налагодження відносин з Антантою. Вже наприкінці грудня 1918 р. Директорія звернулася з нотою до урядів держав світу, і в першу чергу до держав Згоди, в якій підкреслювалося, що "всі міжнародні зобов'язання, всі вимоги міжнародного права є обов'язковими для України і спадщина колишньої Росії в міжнародних відносинах пропорційно силам України переходить до останньої"³⁰.

Українські політичні діячі періоду Директорії в своїх мемуарах зазначали, що прагнення Директорії до переговорів з союзниками зумовлювалося виключно наступом більшовиків, до якого додавалися вороже налаштовані війська на півдні³¹. Однак це прагнення не пояснюється лише зазначеними факторами. Досить пригадати, що ще до початку антигетьманського повстання Український Національний Союз намагався встановити зв'язки з державами Антанти. Орієнтація на зовнішні сили в боротьбі за державність України стала однією з основних ідеологічних засад С. Пет-

люри, якої він дотримувався увесь наступний період своєї боротьби за незалежну Україну. З цього приводу український політичний діяч, соратник Петлюри А. Потоцький писав: “С. Петлюра рішуче заперечував так популярну в деяких політичних колах “орієнтацію на власні сили”, що звичайно розуміється як нехтування і відкидання будь-яких закордонних чинників. Він визнає необхідність “допомоги політичної, технічної, економічної — у визвольній боротьбі, у відбудуванні зруйнованого революцією і війнами краю. Ця необхідна допомога здобувається мотивами не ідеалістичними, а надто реальними, матеріальними розрахунками заінтересованих сторін”³².

Французьке командування, започатковуючи переговори з Директорією, не відмовлялося від цілей інтервенції, а лише змінювало тактику. Формулу нової тактики визначив полковник Фрейнберг: “Франція є непорушно вірною принципу єдиної Росії. Але зараз справа полягає не в вирішенні тих чи інших політичних питань, а виключно в тому, щоб використати для боротьби з більшовиками всі антибільшовицькі сили, в тому числі і сили українців”³³.

Генерал д’Ансельм заявив ідеологу добровольчого руху В. Шульгину: “Ми повинні підтримувати у вас всі елементи порядку, а щодо партійних відмінностей — щодо того, хто стоїть за монархію, хто за єдність Росії, хто проти Росії, — це не наша справа”³⁴. Як відзначав американський дослідник Дж. Брінклі, мета інтервенції не полягала у вирішенні національної проблеми в Росії. Роль Франції була в тому, щоб “допомогти в спільній боротьбі проти більшовиків, після якої росіяни і неросіяни мали самі влаштувати свої відносини”³⁵.

До встановлення відносин Франції з Директорією підштовхував і французький парламент. Так, під час дебатів у палаті депутатів з питань зовнішньої політики 29 грудня 1918 р. переважна більшість депутатів, а саме центристи і праві центристи, висловилися за підтримку українського національного руху. Голова комісії з закордонних справ французького парламенту Франклін Буйон, виступаючи від цього переважачого в палаті блоку, зазначив необхідність діяти у згоді як з російськими елементами, так і з прикордонними національностями, констатує факт, що Польща і Україна вже на той час знаходилися під серйозною небезпекою і тому “завтра може бути надто пізно”³⁶.

Підтримка французькими депутатами українського національного руху не означала, що вони прагнули розчленувати Росію. Навпаки, вони йшли на це вимушено з метою відновлення своєї союзниці. Французький уряд не прийняв до уваги пропозиції депутатів, бо урядова політика щодо інтервенції в Україну стала предметом гострої критики з боку тих же депутатів на дебатах в парламенті в березні 1919 р.

Після приходу до влади Директорії вона видала “Декларацію” від 26 грудня, в якій проголошувалося, що “в сфері міжнародних відносин Директорія стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав”³⁷. Однак дотримання нейтралітету не відповідало політичним умовам того часу. Стало очевидним, що війна з більшовицькою Росією неминуча. За цих умов українські державники-самостійники були змушені відмовитися від нейтралітету і прийняти лінію військово-політичного союзу України з Антантою з метою спільної боротьби проти більшовиків. Вони сподівалися на матеріальну допомогу з боку союзницьких держав у цій боротьбі та моральну підтримку в справі будівництва української держави. Після невдалих спроб повстанців Директорії вступити в контакт з представниками Антанти в Яссах в листопаді 1918 р. ці спроби були відновлені в Одесі.

5 січня 1919 р. в Одесу був направлений повноважний представник Директорії військовий міністр генерал Греков для ведення переговорів з французами. 15 січня відбулася його перша зустріч з генералом д'Ансельмом, який напередодні прибув в Одесу. Під час цієї зустрічі генерал Греков попросив підтримки для опору більшовикам, зокрема технічної допомоги з боку Антанти. Місія Грекова не досягла будь-яких результатів, і сам він не був визнаний офіційним представником України. Однак вже те, що д'Ансельм пішов на переговори з українцями, викликало велике обурення російських кіл і звинувачення французького командування в зраді. Під час переговорів д'Ансельм зажадав підтвердження прагнень Директорії до співробітництва. Таким підтвердженням стало зняття блокади Одеси українськими військами.

Після місії Грекова до Одеси була направлена друга місія в складі міністра преси О. Назарчука і міністра народного господарства С. Остапенка. В цей час більшовицький наступ на Україну успішно розвивався і створив безпосередню загрозу Києву. Перед від'їздом членам місії були дані інструкції погоджуватися на будь-які компроміси для отримання допомоги, крім двох пунктів: в справі незалежності Української держави і аграрної реформи³⁸. Делегація повернулася до Києва 24 січня.

Хід переговорів був докладно висвітлений в споминах їх учасників, а також в численній дослідницькій та мемуарній літературі⁴⁰. Основні вимоги, які висунув полковник Фрейденберг, котрий представляв французьку сторону на переговорах, були такими:

- виведення В. Винниченка із складу Директорії і В. Чехівського із складу уряду за їх “збільшовичення”;
- тимчасовий вихід з Директорії Петлюри як “командира бандитів”;
- Україна повинна виставити проти більшовиків армію в 300 тис. чоловік під верховним французьким командуванням;
- залучення до української армії російських офіцерів з Добровольчої армії;
- на час боротьби з більшовиками фінанси і залізниці України мають бути під контролем Франції;
- війну з Польщею припинити;
- справу державної незалежності України та її західних кордонів вирішити на Паризькій мирній конференції;
- Директорії звернутися до Франції з проханням прийняти Україну під французький протекторат⁴¹.

На вимогу Назарука про попереднє визнання Української держави Фрейденберг заспокоював його і твердив, що кращого “визнання як підписання цієї угоди, яка тут запропонована, і бути не може... з добровольцями ви, певне, і самі прийдете до угоди з питання вашої автономії — ви надто маленька держава, щоб існувати самостійно”⁴².

Після повернення місії Назарука і Остапенка переговори в Одесі продовжувала місія віце-міністра зовнішніх справ А. Галіпа, а наприкінці січня туди виїхав А. Марголін, делегат УНР на Паризьку мирну конференцію.

Хід переговорів французького командування з українськими представниками демонстрував, загалом, позицію Франції щодо державності України. Всі українські делегації, котрі відстоювали ідею незалежності, не дістали підтримки французького керівництва, яке стверджувало, що справа незалежності України вирішуватиметься на мирній конференції в Парижі⁴³. Переговори активізувалися після прибуття до Одеси А. Марголіна, який запропонував принцип “федералізації знизу”, “побудованої на добровільній угоді, як рівних з рівними, державних ланок, які утворились на

руїнах старої Росії”. Марголін вважав, що “питання державного влаштування цих... одиниць може мати швидке і відповідне розв’язання лише шляхом здійснення засад державності і порядку в кожній з них” ⁴⁴.

Ця програма була прийнята на спільному засіданні представників України, Білорусії, Дону і Кубані і передана французькому командуванню вже 5 лютого 1919 р. Програму схвалила французька сторона, бо французи теж бачили вирішення національного питання в Росії в створенні демократичної федерації. До того часу, поки виникнуть необхідні умови для об’єднання, можна було допустити тимчасове визнання незалежних державних одиниць на території Росії. Тобто федерація чи інша форма об’єднання колишньої Російської імперії мала втілюватися в життя лише після повалення більшовицької влади. До того часу необхідні були кооперація Франції з існуючими антибільшовицькими урядами і створення “санітарного кордону” проти більшовизму, а вже потім за допомогою блокади і воєнних акцій — повалення більшовицького режиму. Франція та інші країни Антанти мали надавати цій боротьбі “технічну допомогу”.

Хоча французький уряд відмовився визнати незалежну Україну під час перемир’я як “витвір німців”, це не було остаточним і безумовним рішенням. Як відзначав Пішон, створення незалежної Української держави буде можливим за умов, коли цей національний рух матиме сильну підтримку населення. “Безумовно, ніхто не буде пропонувати Україні відновити союз з Росією до того часу, поки не закінчиться більшовицька криза” ⁴⁵, — заявив міністр закордонних справ Франції. Таким чином, затягування “більшовицької кризи” збільшувало шанси УНР на тимчасове визнання, за умов її майбутнього федеративного союзу з Росією.

Полковник Фрейденберг прихильно поставився до ідеї “федерації знизу”, запропонованої А. Марголіним. У розмові з представниками російських політичних кіл 1 лютого 1919 р. він заявив: “Формулу петлюрівців — через самостійність до федерації я розумію так: самостійність розвиває національні почуття, зміцнює самосвідомість, так необхідну для підтримки рівноваги в федерації” ⁴⁶. Торкаючись проблеми співробітництва з Директорією, Фрейденберг відзначив, що головним завданням на той час було врятування Києва від більшовиків. “Якщо війська Петлюри можуть це зробити — я їм допоможу. Якби я мав дві дивізії, я б обійшовся без петлюрівців, але в мене їх немає... Я не боюсь претензій Петлюри; я йому поставлю такий ультиматум: я допоможу українцям, але за це вони зобов’язуються коритися мені безумовно” ⁴⁷, — говорив Фрейденберг.

Однак Київ було втрачено і Директорія переїхала до Вінниці. Після цієї поразки віра французів у Петлюру та його армію дещо похитнулася, але вони вважали цей відступ тимчасовим. Українсько-французькі переговори тривали, але, як підкреслював Ісаак Мазепа, з однією відміною — Директорія відкинула надії на мир з більшовиками і всю увагу звернула на порозуміння з Антантою ⁴⁸.

¹ Carley M. The French Government and the Russian Civil War, 1917–1919. — Kingston and Montreal, 1983. — P. 145.

² Russian-American Relations. March 1917 — March 1920. Documents and Papers. — New York, 1920. — P. 273.

³ Mayer A. Policy and diplomacy of peacemaking. — New York, 1967. — P. 302.

⁴ Mantoux P. Paris Peace Conference, 1919. Proceedings of the Council of Four / March 24 — April 18/. — Geneve, 1964. — P. 10.

⁵ Mayer A. Op. cit. — P. 298.

⁶ Ibid. — P. 298.

⁷ Brinkley G. Allied Policy and French Intervention // The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution. — Cambridge, 1977. — P. 328.

- ⁸ Архив полковника Хауза. — Т. 4. — М., 1944. — С. 181.
- ⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 146, арк. 2.
- ¹⁰ Там же, арк. 6—7.
- ¹¹ Голос Києва. — 1918. — № 157. — 17(4) ноября.
- ¹² Brincley O. Op. cit. — P. 334—335.
- ¹³ Ibid. — P. 335.
- ¹⁴ Borschak E. Op. cit. — P. 52.
- ¹⁵ Papers... 1919. The Paris Peace Conference. — V. III. — Washington., — P. 581—582.
- ¹⁶ Reshetar G. The Ukrainian Revolution, 1917—1920. A Study of Nationalism. — New York, 1972. — P. 238.
- ¹⁷ Очерк взаимоотношений вооруженных сил юга России и представителей французского командования // Архив русской революции. — Берлин, 1925. — Т. 16. — С. 236.
- ¹⁸ Одесский листок. — № 263. — 1918. — 6 декабря.
- ¹⁹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. — Прага. — Т. 4. — С. 28; Правда. — 1918. — № 277. — 20 декабря.
- ²⁰ Carley M. Op. cit. — P. 120.
- ²¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 38, арк. 2; Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Черная книга. — Харьков, 1925. — С. 93.
- ²² Carley M. Op. cit. — P. 120.
- ²³ ЦДАВО Украины, ф. 3696, оп. 2к, спр. 7, арк. 1.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Там же, арк. 1—2.
- ²⁶ Там же, оп. 2, спр. 280, арк. 143.
- ²⁷ Маргулис М. Год интервенции. — Кн. 1. — Берлин, 1923. — С. 165.
- ²⁸ Carley M. Op. cit. — P. 118.
- ²⁹ Маргулис М. Указ. соч. — С. 190—191.
- ³⁰ Христюк П. Назв. праця. — Т. 4. — С. 28.
- ³¹ Винниченко В. Відродження нації. — 4.3. — Київ—Відень, 1920. — С. 156—158.
- ³² Лотоцький О. На ріках Вавілонських. — Львів, 1938. — С. 49.
- ³³ Деникин А. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине. — М. — Л., 1930. — С. 181.
- ³⁴ Шульгин В. В. Дни. 1920: Записки. — М., 1989. — С. 45.
- ³⁵ Brinkley O. Op. cit. — P. 330.
- ³⁶ Mayer A. Op. cit. — P. 306—307; Journal Officiel. December 29, 1918. — P. 3712—3713.
- ³⁷ Христюк П. Назв. праця. — Т. 4. — С. 17.
- ³⁸ Назарук О. Рік на Великій Україні. — Нью-Йорк, 1978. — С. 120.
- ³⁹ Назарук О. Назв. праця; Остапенко С. Директория и оккупация Украины // Черная книга. — Харьков, 1925.
- ⁴⁰ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції, 1917—1921. — Т. 1. — Прага, 1942. — С. 97—98; Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. — Скрантон, 1963. — Т. 3. — С. 198—199.
- ⁴¹ Мазепа І. Назв. праця. — Т. 1. — С. 97—98; Назарук О. Назв. праця. — С. 126—131. Остапенко С. Указ. соч. — С. 262.
- ⁴² Остапенко С. Указ. соч. — С. 262—263.
- ⁴³ Назарук О. Назв. праця. — С. 128; Мазепа І. Назв. праця. — Т. 1. — С. 98; Стахів М. Назв. праця. — Т. 3. — С. 199.
- ⁴⁴ Марголин А. Украина и политика Антанты. — Берлин, 1923. — С. 116.
- ⁴⁵ Carley M. Op. cit. — P. 120.
- ⁴⁶ Маргулис М. Указ. соч. — С. 190.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Мазепа І. Назв. праця. — Т. 1. — С. 97.

В. М. Горобець

Проблеми української медієвістики

В. М. ГОРОБЕЦЬ (Київ)

Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р.*

III

Причини зняття облоги Львова і поспішного завершення другого походу української армії у Західну Україну в історіографії викликають не менші дискусії, ніж першого походу на західноукраїнські землі восени 1648 р. У листі до шведського короля від 8 листопада 1655 р. (н. с.) український гетьман, повідомляючи про свій відхід "...трохи назад від Львова на Україну...", вмотивовує своє рішення нестачею провіанту для війська та фуражу для коней, і при цьому жодним словом не обмовлюється про отримані від Карла X Густава і Радзейовського, по суті, ультимативні вимоги⁷². В пізнішій інструкції Данилові Греку на переговори з Карлом X Густавом Хмельницький пояснював свій маневр прагненням "... не допускати до фортець московських гарнізонів, чого прагнули московити, бо ми бажаємо, щоб ця сторона і прохід залишалися вільними, аби в будь-який час мати вільний зв'язок з вашою королівською милістю"⁷³.

Про наявність українсько-російських суперечностей у питанні зняття чи продовження облоги Львова зустрічаємо також згадки в джерелах, які, що цікаво, походили як з московського боку, так і польського. Зокрема, головнокомандуючий царськими військами в західноукраїнському поході 1655 р. боярин В. В. Бутурлін інформував царя: "...Гетьман казав нам, що треба взяти гроші і відступити. Ми від грошей відмовлялись — що ми грошей брати не хочемо, але гетьман все ж таки не схотів штурмувати місто, а взяв 50 тисяч польських злотих і відступив. Надіслав нам половину грошей, але ми цих грошей не взяли і відіслали назад..."⁷⁴. Комендант Львова генерал артилерії К. Гродзіцький, інформуючи Яна Казимира про хід і зміст переговорів з українським гетьманом, серед іншого зазначав, що Хмельницький дуже гнівається на Москву, говорить про "великі незгоди" між ними і висловлюється за розрив стосунків з царем⁷⁵.

Крім того, чимало джерел свідчать, що татарська загроза виступала вирішальним фактором при знятті облоги Львова. Зокрема, тривога з приводу татарського вторгнення виразно відчувається в повідомленнях московських воєвод і козацьких полковників⁷⁶. Польські спостерігачі з-під Львова також інформували Яна Казимира про те, що вихід з Криму татарських орд на чолі з ханом Махмед-Гіреєм спонукав Хмельницького до повернення в Центральну Україну⁷⁷.

Суперечливість висвітлення зазначених подій в джерелах, природно, привнесла принципові відмінності і в їх трактування в історичній літературі. І причому, коли абсолютно очевидно, на наш погляд, є нелогічність тлумачень відходу військ союзників з-під міста, як результату колективного рішення Хмельницького і Бутурліна (на чому, зокрема, наполягає

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2000. — № 1.

переважна більшість російських авторів, свідомо ігноруючи факт існування українсько-російського конфлікту з даного приводу)⁷⁸, то виділення тим чи іншим автором татарського, шведського чи московського факторів як вирішального мотиву при прийнятті українським керівництвом цього, загалом не вельми бажаного для нього рішення, має реальні підстави і заперечення може викликати лише шкала пріоритетності впливів, їх важливості та черговості.

Так, на осінь 1655 р. з усією очевидністю простежується конфлікт інтересів офіційної Москви та Чигирини. А тому й небажання українського керівництва допустити російські гарнізони в західноукраїнські міста, щоб тим самим перетворити даний регіон ще в одну (поруч з Білоруссю) арену політичного протистояння, очевидно, виступало певним стримуючим фактором розвитку західноукраїнської політики Хмельницького. Проте конфлікт з Москвою визрів не водночасі, і вже на початку походу гетьман мусив бути свідомий того, в якій формі є можливим приєднання західноукраїнських земель до козацької держави. А, отже, й абсолютизувати даний аспект проблеми, беззастережно сприймаючи на віру слова Хмельницького, адресовані шведському монарху, навряд чи є науково виправданим⁷⁹.

Так само і загроза вторгнення татарських орд в Україну, безперечно, змушувала українського гетьмана стримувати свою активність у західному напрямі. Проте після 1654 р. татарська загроза стала перманентним стримуючим чинником української зовнішньої політики, і, вже вирушаючи спочатку під Кам'янець, а згодом — Львів, Хмельницький був зобов'язаний враховувати й, як свідчать джерела, враховував даний аспект. Зокрема, ймовірно, вже під Кам'янцем (принаймні, не пізніше 26 серпня (с.с.)), тобто через день після початку походу на Львів)⁸⁰ Хмельницький отримав відомості від господаря Валахії воєводи Стефана та від запорозьких козаків про те, що "...хан кримський з усіма ордами... пішов війною і одним ордам на наші міста йти велів і землю пустошити, а з іншими сам до ляхів на допомогу йде..."⁸¹. Незважаючи на цю обставину, гетьман запевняв Олексія Михайловича: "Ми хоч про те на правду знаємо, що хан кримський всі сили свої на нас обернув, однак, взявши Бога на допомогу, над ляхами промисл чинити будемо..."⁸². А тому не можна вповні погодитися з висновком М. Грушевського стосовно того, що наступ Орди восени 1655 р. дав цілком несподіваний фінал даної західноукраїнської кампанії гетьмана⁸³.

В політиці українського керівництва другої половини жовтня 1655 р. досить виразно вбачається також небажання загострювати стосунки зі Швецією, на що звертають увагу В. Смолій і В. Степанков⁸⁴. Але, водночас, можна припустити, що за інших зовнішньополітичних умов навряд чи вимоги шведської сторони змогли б змусити гетьмана відмовитися від реалізації пріоритетного завдання тогочасної української політики — об'єднання всіх українських земель під булавою козацького гетьмана⁸⁵.

Інша справа, що дія всіх цих названих вище компонентів, творила принципово нову геополітичну реальність, за якої всі попередні розрахунки українського керівництва втрачали свою актуальність. Українська зовнішня політика потребувала негайного коригування курсу. А наразі ставало очевидним, що боротьба за західноукраїнські землі втрачає стимули. На наш погляд, визначальними для переосмислення концепції українських зовнішньополітичних пріоритетів були шведський і московський чинники. Саме під впливом їх дії український гетьман проводив переговори з представниками польської адміністрації у Львові. Кримсько-татарський фактор виступав лише додатковим стимулом, підсилюючи загальну тенденцію.

Вперше ж ця тенденція проявилася під час пересправ з комендантом Львова К. Гродзіцьким. В умовах майже повного занепаду влади Яна Казимира в Короні та Литві, складення навіть коронними гетьманами присяги шведському королю та їх обіцянками віддати під його владу всі замки на Русі з тим, аби він міг туди ввести свої залоги і відібрати в населення присягу вірності, Хмельницький під час зустрічі з керівником львівської оборони недвозначно дав йому зрозуміти, що українська сторона схильна до порозуміння з королем польським. Саме як промовисту ілюстрацію своїх добрих намірів гетьман намагався подати і свій спішний відступ з-під мурів Львова, бажаючи, аби, по-перше, саме таким чином зобразити даний крок перед Яном Казимиром, а по-друге, захопити львівський гарнізон до оборони від будь-яких неприятелів⁸⁶. З листа І. Виговського до Гродзіцького від 1 лютого 1656 р. можна зробити висновок, що поступливість гетьманського уряду в питаннях розміру контрибуції і поспішність відходу козацьких військ були досягнуті саме на ґрунті зобов'язання польської сторони не визнавати нічию владу, окрім влади Яна Казимира⁸⁷.

Логічно припустити, що в умовах наростання суперечностей у стосунках з царською адміністрацією та, що ще більш важливо, виявлення конфлікту інтересів з шведською стороною, Хмельницькому було вигідно, аби західноукраїнський регіон і надалі залишався номінально під владою Яна Казимира, котрий, за влучним виразом М. Грушевського, в той час королював, але не правив, і нічим не міг виявити своєї влади⁸⁸. Принаймні, в складних і поки що вкрай невиразних щодо майбутніх перспектив умовах середини осені 1655 р. такий розвиток політичних процесів у регіоні на найближчу перспективу, безперечно, являв собою для офіційного Чигирини найменше зло. Причому нові аспекти української політики стосовно Польщі, на наш погляд, свідчили поки що не про принципово нову тенденцію зовнішньополітичного курсу Чигирини, а, швидше, про розуміння необхідності і готовності до перегляду старого курсу.

IV

Для реконструкції структури зовнішньополітичних пріоритетів уряду Б. Хмельницького другої половини 1655 р. важливе значення має встановлення характеру і бачення українським керівництвом перспектив розвитку стосунків з Кримським ханством. У цьому відношенні важливе значення набуває дослідження передумов, змісту і наслідків укладення угоди під Озерною 12 листопада 1655 р. Угода, яка досить слабо висвітлена в джерелах, отримала неоднозначні, нерідко протилежні трактування в літературі, але є надзвичайно важливою для встановлення логіки розвитку зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду.

Насамперед варто відзначити, що у вітчизняній літописній літературі ця проблема не отримала належного висвітлення. Зокрема, її повністю ігнорує найдостовірніший з тогочасних українських літописів “Літопис Самовидця”. Натомість, чимало уваги їй приділено в працях польських авторів, насамперед Самуела Грондського та Йоахима Єрлича. Слід зауважити, що Грондський у той час не лише перебував поблизу місця подій, а й спільно зі Станіславом Любовицьким виконував миротворчу місію короля щодо Війська Запорозького (щоправда, невдовзі Грондський перейшов на бік Карла X Густава, а ще через декілька місяців не лише запропонував свої послуги князю Дердю II Ракоці, а й активно схиляв того до інтервенції на землі Польської Корони). Отож, природно, що його інтерес до зазначених подій був значним, а обізнаність — набагато краща, ніж будь-кого із сучасних йому літописців.

Проте, зважаючи на особисту зацікавленість у позитивному розв'язанні покладених на нього обов'язків, навряд чи можна сподіватися на цілковиту неупередженість і об'єктивність його записів. Зміст подій, згідно з Грондським, зводився до того, що Хмельницький, повертаючись з-під Львова, втратив по дорозі зв'язок з московськими військами, згодом союзники поодиночки потрапили в облогу татарам, зазнали великих втрат (особливо царські ратні люди), внаслідок чого гетьман, "...бувши в небезпеці і стурбований долею московського війська, був змушений присягти на тому, що більше не воюватиме з Яном Казимиром, хан же зобов'язався піклуватися перед останнім, аби той замирився з козаками на добрих і почесних умовах, та за посередництва хана" ⁸⁹.

Ще більш категоричний у своїх судженнях Й. Єрлич, котрий перебував досить далеко від епіцентру подій, і, як справедливо зазначає М. Грушевський, свою розповідь ґрунтував на непевних чутках, що поширювалися слідом за подією на коронних землях ⁹⁰. У розповіді Єрлича, Хмельницький був зненацька захоплений Ордою під Озерною (про татар козаки не мали жодних гадок до тих пір, "...аж поки над своєю шиєю шаблі побачили"). В результаті такого несподіваного маневру татари чимало ворогів повбивали, а ще більше захопили в полон. Після чого гетьман був змушений миритися з ханом на принизливих для себе умовах, віддавши йому всю здобич, здобуту в Любліні, "...видати Москву, що була з козаками..." тощо. Наслідком озернянських подій, за даним автором, стали катастрофічні втрати московського війська, загибель усієї артилерії та надзвичайне напруження у стосунках Хмельницького з Олексієм Михайловичем (нібито цар тричі безрезультатно викликав гетьмана до себе, погрожуючи в разі чергової відмови силоміць притягти його за шию, на що український достойник погрожував відповісти московському монархові вогнем і мечем) ⁹¹.

Л. Рудавський стверджував, що з-під Львова Хмельницький відійшов під враженням розмов з Гродзіцьким та посольством польської королеви. Потрапивши в оточення татарських орд під Озерною, гетьман змушений був відновити стару, "вічну приязнь" з ханом, визнавши при цьому цілий ряд надзвичайно важких умов. Зокрема, Військо Запорозьке визнавало Яна Казимира та його наступників за "своїх природних панів", за умови гарантування ними давніх прав Русі та дозволу на 6-тисячний козацький реєстр: брало зобов'язання зректися союзу з Москвою і надалі без відома польського короля й усіх станів Речі Посполитої не вступати в будь-які зносини з іноземними правителями; мало спільно з татарами виступити проти військ шведського короля ⁹².

Бачення польських хроністів розвитку подій, що мали місце восени 1655 р. під Озерною, незважаючи на їх очевидну тенденційність і малу вірогідність, за браком достовірної інформації справили визначальний вплив на формування польської історіографічної традиції. Зокрема, без будь-яких застережень сприйняв текст угоди кримського хана й українського гетьмана в інтерпретації Рудавського Ф. Равіта-Гавронський ⁹³. Дуже обережні сумніви щодо достовірності наведених у літописному описі подій висловлював Л. Кубаля, акцентуючи увагу на тому, що такого роду інформація походила виключно з польських джерел ⁹⁴. Фактологічна канва польських хроністів мала вплив також на М. Костомарова та В. Липинського. Вперше на тенденційність викладу і мотиви, що її спричинили, увагу звернув М. Грушевський, котрий, по-перше, спростував на основі опосередкованих джерел масштабність військового та дипломатичного успіхів татар під Озерною, а по-друге, встановив наслідки цієї праведної для поляків фальсифікації історії, зауваживши, що прихід хана на допомогу Яну

Казимиру та фантастичні чутки щодо повернення козаків “до старого стану” переломили психологічне тло “шведського потопу”⁹⁵.

Слід зазначити, що давні історіографічні дискусії знаходять свій відгук та розвиток і в сучасній історичній літературі. Зокрема, коли Г. Санін, В. Смолій та В. Степанков, проаналізувавши військові аспекти проблеми, у більшості принципових питань підтримують точку зору М. Грушевського⁹⁶, то Т. Яковлева, навпаки, схиляється до думки польських авторів, висловлюючи сумніви щодо військових успіхів українських і московських військ у битві з татарами та категорично оцінює Озернянську угоду як таку, що була не вигідною українським інтересам (до того ж, авторка чомусь твердить, що українській стороні Березневими статтями 1654 р. взагалі заборонялося вести переговори з Кримом)⁹⁷.

Варто зауважити, що більш переконливими виглядають аргументи М. Грушевського та його послідовників (щоправда, явним перебільшенням з боку російського історика Г. Саніна є твердження щодо нищівної поразки Орди під Озерною та ігнорування ним українсько-російських розбіжностей на момент укладення угоди). Так, оцінюючи масштаби битви, що розгорілася 19—20 листопада (н. с.) під Озерною, мимоволі складається враження, що не такими вже й запеклими були сутички. Зокрема, московський воєвода В. В. Бутурлін, хоч і зазначає у своєму донесенні, що “...бій був великий з ранку до вечора...”, однак конкретні дані щодо втрат противника “...у тому бою побито багато мурз і татар, і армата, і казна, і військо перейшло переплаву цілими...”⁹⁸ не вражають своїми масштабами, тим паче, коли брати до уваги відому манеру царських бояр значно перебільшувати власні досягнення. Так само, досить скромно виглядають і відомості щодо успіхів татар. Зокрема, коронний стражник М. Яскульський, котрий перебував у той час у кримському таборі, в листі до К. Гродзіцького повідомляв, що кримчани вбили “декілька сотень Москви”⁹⁹. Грунтуючись на донесеннях російських резидентів з Криму, Г. Санін довів, що битва, як і похід хана в цілому, не спричинила появи значної кількості ясиру на невідомих ринках півострова,¹⁰⁰ що також досить промовисто вказує на відсутність значних успіхів татар.

Отже, у нас немає достатньо вагомих причин, аби сумніватися в достовірності опису подій, що мали місце під Озерною, наведеного в листі українського гетьмана до турецького султана (ймовірно, написаного наприкінці листопада 1655 р.) — “...коли татарський хан повертався, ми зустрілися з ним недалеко від Львова, багато сперечалися, але закінчили клятвами”¹⁰¹ (хоча й зрозуміло, що не в інтересах Хмельницького було акцентувати увагу на сутичках з татарами в листі до Стамбула). Такий розвиток подій, на наш погляд, був цілком логічним з огляду на тогочасні геополітичні реалії, що склалися в регіоні. Адже при розгляді даної, вкрай суперечливої колізії в розвитку українсько-російсько-кримських стосунків середини 1650-х рр., потрібно брати до уваги весь комплекс геополітичних чинників, які справляли вплив на позиції зацікавлених сторін, передовсім — шведські, польські та турецькі впливи. В даному відношенні першочерговими, на нашу думку, були настрої і плани правлячої еліти Криму. Катастрофічні поразки польського короля від шведів, не стільки воєнні, як політичні, не могли не вплинути негативним чином на впевненість кримського керівництва стосовно доцільності реалізації старого зовнішньополітичного курсу. Зокрема, істотне послаблення позицій союзника Криму — Яна Казимира — автоматично підривало авторитет хана та, натомість, піднімало авторитет московського царя і козацького гетьмана.

Щоб підтримати моральний дух короля, в липні 1655 р. у ставку Яна Казимира для переговорів був відправлений ханський посол Дедеш-ага.

Проте, як зазначає з цього приводу Г. Санін, зустріч могла і не відбутися через те, що польський король надто стрімко мчав до кордонів своєї держави і татарський дипломат з великими труднощами наздогнав його аж на порозі Сілезії¹⁰². Тут, на польських кордонах, від імені Махмед-Гірея Дедеш-ага запевнив Яна Казимира в тому, що Кримське ханство надасть йому необхідну військову допомогу. Однак вчасно донести до кримського правителя відповідь короля посол не зумів, оскільки по дорозі в Крим був перехоплений українськими козаками і доставлений у ставку Хмельницького під Львів¹⁰³.

У той час, коли сотисячна орда під орудою хана вступила в південні українські землі, останні віддані Яну Казимиру війська під командою гетьмана С. Потоцького 19 вересня зазнали поразки під Городком і владу польського монарха з-поміж великих міст Речі Посполитої визнавало лише населення Львова, обложеного українськими і російськими військами. Повна невизначеність ситуації в Речі Посполитій і неясність перспектив Яна Казимира змушують кримське керівництво до перегляду концепції зовнішньополітичного курсу. А тому, форсувавши Дніпро і створивши тим самим загрозу тилам українських та російських військ, татари досить тривалий час залишалися у межиріччі Дніпра і Буга, явно не поспішали на допомогу своїм союзникам під Львів¹⁰⁴.

Скориставшись із затримки В. В. Бутурліна під Львовом, кримський візир Сефергази-ага направив до Хмельницького посланців "...з таким таємним повідомленням, що хан прийшов не для того, щоб битися з козаками, а більше для того, аби відплатити за кривди, вчинені їм москалями...". Тут же візир зачіпив і надзвичайно дразливий для української сторони аспект, вказуючи Хмельницькому на те, що він веде війну, "...щоб вільності добувати, а великий князь московський вас вважає за своїх підданих і пише до вас як до своїх холопів"¹⁰⁵.

Слід зазначити, що в умовах осені 1655 р. у примиренні Війська Запорозького з Кримом, а не в битві між ними, чи не вперше за роки свого правління був зацікавлений і польський король Ян Казимир, який робив спроби через хана залучити козаків на допомогу в боротьбі зі шведами. Переслідуючи цю мету, він особисто звертався з відповідними пропозиціями до Махмед-Гірея. Львівський комендант К. Гродзіцький також інструктував відправленого послом до хана М. Яскульського, аби той намовляв татар замиритися з Хмельницьким і привести його до підданства польському королю, оскільки той "...сам говорить, що я тієї Москви не хочу, і між ними сильна незгода..."¹⁰⁶.

Ще один, можливо навіть значно важливіший, ніж польський, ключ до розгадки подій, що мали місце восени 1655 р. під Озерною, на наш погляд, знаходився в Стамбулі. Хмельницький неодноразово використовував турецьку карту з метою тиску на кримське керівництво. З початком 1655 р. турецька зовнішня політика бере такий напрямок, при якому офіційному Чигирину деякий час вдається впливати на кримського хана через його сюзерена — султана. В Надбосфорській столиці до влади прийшов новий візир Азем, котрий, як видно з листа сілістрійського баші Сіявуша до Хмельницького, був значно більше, ніж його попередник, зацікавлений у налагодженні дружніх стосунків з Військом Запорозьким¹⁰⁷.

Стосовно зміни політичного клімату в Стамбулі на користь українських інтересів довідуємося і з листа молдавського господаря до гетьмана Потоцького (березень 1655 р.), де серед іншого зазначалося, що "...турки... сильно стараються привести знову до старого союзу козаків з Ордою і шукають різних способів порозумітися з Хмельницьким через свого посла..."¹⁰⁸. Причому Порта, не покладаючись лише винятково на свого по-

сла, намагалася залучити до посередницької діяльності й сілістрійського башу, й молдавського господаря. Мотиви турецького курсу щодо українських справ, згідно з твердженнями молдавського господаря, крилися в прагненні не загострювати і до того вкрай напружену внутрішню ситуацію в країні (“...у них у самих немалі замішання і сутички, бо бачуть цісаря молодого, і при ньому ніякого порядку...”)¹⁰⁹, ймовірно, через морські вторгнення донських і запорозьких козаків у причорноморські міста. Саме про таку причину впроваджуваних новим візиром заходів в справі налагодження приязних стосунків з Військом Запорозьким довідуємося і з донесення зі Стамбула з 20-х чисел квітня цісарських агентів: султанський уряд зацікавлений у примиренні татар з козаками, оскільки татарсько-польська приязнь провокує козацькі напади на Чорне море¹¹⁰.

Скориставшись з турецьких ініціатив, Хмельницький при відпуску до Стамбула посла Шагалаги спорядив і власне посольство, доручивши йому клопотатися у султана щодо заборони кримським і ногайським татарам нападати на українські землі. Аналізуючи численні відомості щодо результатів дипломатичної акції гетьмана, дослідники сходяться до думки в його оцінці як перемози Хмельницького¹¹¹. Розходячись у деталях, джерела однак згодні в головному: українські послы були з почестями прийняті в Стамбулі, обдаровані щедрими подарунками¹¹², і, що саме головне, після завершення переговорів Порта відправила до Криму чауша, який передав ханові султанську волю щодо дотримання Кримом миру з Військом Запорозьким: “...Писав турецький султан цареві, царевичам і всьому Криму і Ногаєві, щоб вони на черкасів війною не ходили, полякам не помагали, а жили усі дома у своїх улусах та пильнували наступу калмиків, донських козаків і запорозьких черкас, вичікуючи, чи не прийде у поляків з козаками до згоди, а коли вони не помиряться — нехай би тоді помагали тому, хто буде дужчий”¹¹³.

Щоправда, внутрішня нестабільність в Порті дозволяє Криму до певної міри бути самостійним у проведенні зовнішньої політики. А тому й наказ султана, отриманий влітку 1655 р., не завадив Махмед-Гірею на початку осені виступити в похід на підтримку польського короля. Адже на противагу шальки терезів було покладено перспективи багатого ясиру, щедрої контрибуції та в майбутньому спільного з поляками походу на Москву. Проте наказ турецького султана, безперечно, зміцнив позиції тієї частини кримської еліти, яка виступала за мирне співіснування з Військом Запорозьким. А в тому, що така політична платформа на середину 1655 р. була представлена в кримському керівництві видно хоч би з листа Карач-мурзи до Хмельницького (березень 1655 р.), в якому татарський старшина закликав гетьмана розірвати з Москвою і поновити стару приязнь з Кримом¹¹⁴.

У середині травня Махмед-Гірей скликав велику раду за участю кримських і ногайських мурз для обговорення планів організації нового походу в Україну, на якій ногайська старшина не підтримала намірів хана, мотивуючи свою відмову від участі в поході небезпекою нападу калмиків, запорозьких і донських козаків¹¹⁵. Привезені послом Яна Казимира гроші для кримської старшини дещо додали войовничості в загальні настрої Орди¹¹⁶. Однак, згідно з інформацією московських вістунів з Криму, навіть кримський калга тривалий час відмовлявся виконувати наказ хана про вихід у похід, посилаючись на козацькі застави в степу¹¹⁷. Врешті-решт на кінець літа ханська партія війни спромоглася мобілізувати Орду в похід. Проте, як зазначалося вище, протягом вересня — жовтня 1655 р. ситуація змінювалася з калейдоскопічною швидкістю, причому не на користь кримських інтересів. Крім того, розвиток українсько-турецьких стосунків призвів до того, що у вересні в Україну прибув турецький посол Шагін-

ага, котрий від імені султана мав передати гетьману шість кафтанів і висловив готовність Високої Порти прийняти Військо Запорозьке під свою протекцію “як вірних і зичливих слуг”. Від українського правителя султан жадав аби він не допускав своїх козаків на турецькі землі, стримував від таких виправ і козаків московських, жив у приязні з усіма васалами Порти, обіцяючи, зі свого боку, оборону султанську від усіх його непрителів¹¹⁸.

Рішення Стамбула ще більше знеохочувало кримське керівництво до продовження конфронтації з Військом Запорозьким, і саме це в поєднанні з названими вище мотивами, на нашу думку, уможливило українсько-кримський мирний діалог, на який, як доносили сторонні спостерігачі¹¹⁹, сторони пішли з великою готовністю зразу ж після сутичок під Озерною. Так, уже першого татарського посланця, котрий прибув до Хмельницького від Сефергази-аги, гетьман прийняв з почестями і відправив невдовзі з якимись таємними дорученнями¹²⁰ (зауваження Г. Саніна стосовно того, що доручення були таємними щодо війська, але не щодо Бутурліна¹²¹, не підтверджуються ніякими документальними згадками).

V

Відсутність письмово оформленого тексту укладеної 12 листопада 1655 р. угоди¹²², чи хоч би передачі її змісту достовірним джерелом, не дає змоги об'єктивно оцінити декларований нею політико-правовий характер стосунків Кримського ханства й України. Як можна зробити висновок, опираючись на опосередковані джерела, вірогідним результатом українсько-кримських переговорів стало поновлення старої приязні сторін, відповідно, зобов'язань кримського керівництва не нападати на українські землі, а гетьмана — не допускати військових виправ на Крим і Туреччину запорозьких і донських козаків. Згідно з листом І. Виговського до К. Гродзіцького від 22 січня 1656 р., договір передбачав відновлення воєнного союзу між Україною і Кримом: “Хто мав би (бути) ворогом Війську Запорозькому, то й хану ворогом буде й без ради... гетьмана... хан нікуди не вирушить зі своїм військом, але туди піде, куди Військо Запорозьке вирушить...”¹²³.

Досить вірогідним видається і взятє Хмельницьким під Озерною зобов'язання щодо повернення трону Яну Казимиру (про що повідомляли не лише кримські та польські джерела, а й іноземні спостерігачі)¹²⁴. Як уже зазначалося вище, конфлікт інтересів України і Швеції, що виразно намітився на той час, робив гетьмана тактичним союзником Яна Казимира. Однак, якщо польське керівництво, перебуваючи в край важких умовах шведського “потопу”, покладало надзвичайно великі сподівання на реалізацію домовленостей кримського хана й українського гетьмана щодо спільної допомоги полякам, то для гетьманського уряду це було, радше, тактичним кроком — зобов'язанням, взятим під впливом враження від оцінки міжнародної ситуації середини листопада 1655 р. Так, Ян Казимир, повернувшись з-за кордону після своєї вимушеної втечі, 8 січня (н. с.) 1656 р. у листі до архієпископа гнєздинського чи не єдиний вихід з критичної ситуації, в яку потрапила Річ Посполита, вбачав у тому, що “...татари... до нас прийдуть і козаків до послуг наших приведуть...”¹²⁵.

Аналогічні мотиви вчуваються в заявах інших високопоставлених осіб Речі Посполитої¹²⁶. Значно стриманішими були у своїх заявах з цього приводу українські гетьман і старшина. Зокрема, Хмельницький у листі до хана вказував на те, що полякам “...важко надавати допомогу, бо вони ще не уклали з нами під присягою справедливої угоди, крім того, ми бачимо, що... серед них велика незгода”¹²⁷. Кримське керівництво, укладаючи угоду з Військом Запорозьким і пізніше добиваючись її реалізації, значно

більше, ніж гетьман, переймалося польськими проблемами. Проте і вони не були суто визначальними для хана. Як підмітив з цього приводу посол польського короля до Криму Я. Шумовський у листі до канцлера великого коронного С. Корицінського: "...Та угода з Хмельницьким під Озерною не із зичливості до нас, але як раціональний вибір їх (татар. — В. Г.) постала" ¹²⁸.

Ще складніше виглядає питання щодо зобов'язань Хмельницького розірвати союз з Москвою. Татарські і польські інформатори стверджували, що ханові вдалося схилити до цього українську сторону. Зокрема, Махмед-Гірей, повідомляючи свого союзника — польського короля про озернянські події, зазначав, що кримсько-українське примирення було досягнуто на основі двох головних умов: "Перша, аби (Хмельницький. — В. Г.) присягнув, що буде королеві ЙМ-сці вірним і Речі Посполитій, а друга, аби від Москви відступив" ¹²⁹. Зрозуміло, що про це не йдеться в московських донесеннях чи листах гетьмана до царя. Вкрай суперечливими є повідомлення з цього приводу зарубіжних спостерігачів. Зокрема, воєвода Стефан у листі до князя Ракоці спочатку зауважував, що союз козаків з Москвою значно твердіший, ніж з Кримом, і Озернянська угода його не перекреслила ¹³⁰. А менше місяця по тому, вже з уст свого посланця, який перебував під Озерною у квартирі гетьмана, стверджував про те, що Хмельницький дав Махмед-Гіреєві таємну "асекुरацію" щодо своїх намірів розірвати з царем ¹³¹.

З наведених відомостей, на наш погляд, абсолютно очевидним є лише факт дебатування даної проблеми в ході переговорів. Відсутність достовірних джерел, напевне, так і залишить відкритим це питання. Й можна лише припустити, що Хмельницький, котрий неодноразово демонстрував свою солідарність з майбутнім союзником — електором бранденбурзьким у тому, що вічних союзів не існує, є лише певні інтереси, які мають бути досягнуті за допомогою цих союзів, міг у розмові з ханом погодитися на його вимогу, але не ув'язуючи це жорстко з якимись конкретними діями. Врешті, й господар Стефан, розмірковуючи над цим питанням, також зауважував, що український гетьман, звичайно, не додержується ніяких договорів, і цього разу також, мабуть, вчинить "своїм звичним способом" ¹³². Вельми прикметно, що і кримське керівництво дуже швидко переконалося в тому, що Хмельницький "...Москву бити не захоче...", а тому радило полякам замиритися з нею, пов'язуючи, ймовірно, саме з цим надання гетьманом військової допомоги Яну Казимиру проти шведів ¹³³.

В цілому ж заяви, що лунали з уст українського гетьмана наприкінці 1655 р. — у першій половині 1656 р., переконують у тому, що керівництво Війська Запорозького всерйоз ставилося до перспективи налагодження союзницьких стосунків з Кримом, причому, розглядаючи їх не як альтернативу союзу з Москвою, а — доповнення останнього. Зокрема, наприкінці року Хмельницький твердо запевняв турецького султана в тому, що "...тепер до самої смерті (з ханом. — В. Г.) братами будемо, будемо мирно жити і у відданості поклялися навіки..., від нас ані землею, ані Дунаєм, ані морем жодна чайка не піде на землю нашого могутнього султана" ¹³⁴. Про встановлення "міцного миру з ханом кримським і з усіма ордами" український правитель повідомляє 1 січня 1656 р. й І. Радзейовського ¹³⁵. Виговський також, як у листі до останнього, так і до Карла X Густава, наголошує на тому, що "...гетьман вступив у вічне і постійне братство (з ханом. — В. Г.), скріплене взаємною присягою..." ¹³⁶.

Деякі обриси проектованої моделі зовнішньополітичної діяльності України в нових умовах проступають у листі Хмельницького до трансільванського князя Дерда II Ракоці від 4 квітня 1656 р., де він інформував,

що в Чигирині чекають “...повернення наших людей, з якими, коли вони повернуться, буде дана відповідь державам, з якими ми перебуваємо в дружньому союзі, та вишлемо їх для фундаментального посилення встановлених нами дружніх зв’язків...”¹³⁷.

Ще більш промовистою є заява Хмельницького, зроблена в листі до молдавського воєводи Стефана, де він серед іншого зазначав: “...Тільки що вступили в міцну дружбу і союз з московським царем і татарським ханом; у нас немає наміру дати привід для порушення цього зв’язку, скріпленого присягою; навпаки, якщо хто-небудь з ворогів безпричинно спробує переслідувати нас, ми вирішили дати йому однастайну відсіч”¹³⁸.

Отже, аналіз зовнішньополітичної діяльності українського уряду другої половини 1655 р. дає можливість стверджувати, що на середину цього ж року пріоритетним завданням української зовнішньої політики й надалі залишалася боротьба з Річчю Посполитою. Однак дві хвили геополітичних перегруповань у Центрально-Східній Європі, детерміновані укладенням Переяславсько-Московської угоди 1654 р., а саме: перехід Криму в табір союзників Речі Посполитої та оголошення останній війни Швецією — творять у регіоні принципово нову геополітичну реальність. В нових умовах основним методом реалізації поставленого українським керівництвом завдання визначаються наступальні українсько-російські військові операції, здійснювані в рамках угоди 1654 р. З метою гарантування безпеки південних кордонів активізуються дипломатичні контакти з Оттоманською Портою та Придунайськими князівствами. У відносинах з Кримом превалюють методи опосередкованого тиску (через Стамбул) та військової блокади силами південних полків, запорожців, а також донських козаків і калмиків, що перебували на службі московського царя. Як один з пріоритетних напрямів української зовнішньої політики протягом літа — першої половини осені 1655 р. розглядається курс на військову кооперацію зі Швецією.

Ще більше ускладнюють геополітичну ситуацію в регіоні значні воєнні успіхи шведів. Легкість здобутих ними військових перемог і, що саме головне, їх суспільно-політичне тло (добровільне визнання польською шляхтою протекції Карла X Густава) ускладнюють діалог України зі Швецією, обумовлюють появу ультимативних вимог керівництва останньої щодо обмеження ареалу поширення козацьких впливів. Конфлікт інтересів сторін, що розвивається на тлі наростання напруження в українсько-російських стосунках і вторгнення кримських орд у південні райони України, обумовлюють відхід українських військ з Галичини. Водночас, шведський фактор уможливорює задеклароване в Озернянській угоді 12 листопада 1655 р. відновлення союзних відносин між Україною та Кримом. Нова союзна угода передовсім відповідала інтересам обох країн і, водночас, сприяла подоланню деморалізації польської влади, що в тогочасних умовах також відповідало українським інтересам.

Уклавши угоду з ханом, Б. Хмельницький робить спробу впровадити в життя біполярну модель зовнішньополітичної орієнтації України (над якою безуспішно працював у минулому році), а саме: налагодження союзницьких стосунків з Кримом при збереженні протекції московського царя. У підходах до розв’язання проблеми українсько-польського конфлікту превалюють політичні методи. Використовуючи внутрішню нестабільність у Речі Посполитій, спричиненій шведським “потопом”, гетьманський уряд прагне схилити її керівництво до визнання здобутків визвольної боротьби козацтва. Причому з цією метою проводить консультації з впливовими польськими політиками в оточенні Карла X Густава та, водночас, активно демонструє готовність до ведення політичного діалогу з представ-

никами Яна Казимира. Як своєрідну програму максимум тогочасної зовнішньополітичної діяльності України варто розцінювати плани Хмельницького щодо створення антитурецького альянсу європейських держав (в тому числі України, Росії та Швеції), що забезпечувало б міжнародне визнання Української держави та відволікало б сили головних суб'єктів геополітичної рівноваги Центрально-Східної Європи від втручання в українські справи.

⁷² Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 96; Документи Богдана Хмельницького. — № 343. — С. 460.

⁷³ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 87.

⁷⁴ ЦГАДА. — Ф. 210. Разряд, приказ, ст. Белгородского стола. — № 382. — Л. 313; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1129; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 162.

⁷⁵ Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie (далі — Czart.). — TN., 148. — S. 758.

⁷⁶ Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 879—880; ЦГАДА. — Ф. 210. Разряд, приказ, ст. Севского стола. — № 179. — Л. 482—485, 487—488; ст. Белгородского стола. — № 382. — Л. 334.

⁷⁷ Lettres de Pietre des Noyers, secretaire de la rei de Pologne Marie-Louise de Gonzague... — S. 23.

⁷⁸ Див.: Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 163—164.

⁷⁹ Порів.: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 162.

⁸⁰ Див.: Документи Богдана Хмельницького. — С. 442.

⁸¹ Там же.

⁸² Там же.

⁸³ Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1136.

⁸⁴ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 426.

⁸⁵ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 87—92.

⁸⁶ Czart. — T.N. 148. — S. 758.

⁸⁷ Czart. — T.N. 398. — S. 91; Kubala L. Wojna moskiewska... — S. 437; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1124.

⁸⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1136.

⁸⁹ Gądski S. Historia belli cosacico-polonici. — Pestini, 1789. — P. 252—253.

⁹⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1141.

⁹¹ [Jerlicz] Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. — Warszawa; Petersburg, 1853. — Т. 1. — S. 283.

⁹² Rudawski L. Historia Polska od smierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego. — Petersburg; Mogylew, 1855. — Т. 1. — S. 203.

⁹³ Rawita — Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. — Т. 11. — Krakow, 1909. — S. 424.

⁹⁴ Kubala L. Wojna moskiewska... — S. 322—324.

⁹⁵ Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1147—1149.

⁹⁶ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 430—431; Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 164—169.

⁹⁷ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 163—164.

⁹⁸ ЦГАДА, ф. 210. Белгородский стол, стб. 382, арк. 335; Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 168; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 163.

⁹⁹ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 163.

¹⁰⁰ Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 168.

¹⁰¹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 461—462.

¹⁰² Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 163.

¹⁰³ Wagrowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655—1660... — S. 468.

¹⁰⁴ Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 164.

¹⁰⁵ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 96—97.

¹⁰⁶ Czart. — T.N. 148. — S. 757—758; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1148.

¹⁰⁷ Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 559—562.

- ¹⁰⁸ Czart. T.N. 148. — S. 71—74; Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1063.
- ¹⁰⁹ Там же.
- ¹¹⁰ Жерела. — Т. 12. — С. 346.
- ¹¹¹ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1065.
- ¹¹² Жерела. — Т. 12. — С. 346; Monumenta Hungariae Historica. — Т. 23. — P. 190, 191.
- ¹¹³ ЦГАДА, ф. 123. Сношения с Крымом, оп. 1, кн. 37, арк. 123; Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1065.
- ¹¹⁴ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 2, № 15557—15561, арк. 91—94; Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 559, 560; Документи Богдана Хмельницького... — С. 418—420.
- ¹¹⁵ ЦГАДА, ф. 123. Сношения с Крымом, оп. 1, кн. 37, арк. 124; Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1067.
- ¹¹⁶ [M i c h a l o w s k i J.] Jakuba Machalowskiego... Księga pamiątkowa z dawniego rękopisma... // Zabutki z dziejów. — Kraków, 1864. — S. 755.
- ¹¹⁷ ЦГАДА, ф. 123. Сношения с Крымом, оп. 1, кн. 37, арк. 157; Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1099.
- ¹¹⁸ Див.: К о с т о м а р о в Н. И. Богдан Хмельницкий — данник Оттоманской Порты // Исторические монографии и исследования. — СПб., 1881. — Т. XVI. — С. 65—82; Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1098, 1099.
- ¹¹⁹ Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — N 157, Transsylvania. — V. 1. — S. 527.
- ¹²⁰ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 96.
- ¹²¹ С а н и н Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 167.
- ¹²² Про перипетії укладення угоди див.: Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1143—1149; С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький... — С. 429—433.
- ¹²³ K u b a l a L. Wojna moskiewska. — S. 440.
- ¹²⁴ Див.: Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — N 157.
- ¹²⁵ Ojczyście Spominki... — Т. 2. — S. 88.
- ¹²⁶ Див.: Документы эпохи Хмельницкого 1656—1657 гг., извлеченные из Архива Министерства иностранных дел, собр. И. Каманиным // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1911. — Вып. 1. — С. 25—27; Акты Московского государства. — СПб., 1894. — Т. 2. — С. 482.
- ¹²⁷ Документы Богдана Хмельницкого... — С. 470—473.
- ¹²⁸ Жерела... — Т. 12. — С. 382.
- ¹²⁹ Там же. — С. 375.
- ¹³⁰ Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — N 157.
- ¹³¹ Transsylvania... — S. 527.
- ¹³² Ibid.
- ¹³³ Жерела... — Т. 12. — С. 382.
- ¹³⁴ Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — P. 254—257; Документы Богдана Хмельницкого... — С. 462, 443.
- ¹³⁵ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. 3. — С. 234.
- ¹³⁶ Там же. — С. 237; Реестр казацких дел // ЧОИДР. — Кн. 4. — Отд. V. — С. 3.
- ¹³⁷ Документы Богдана Хмельницкого... — С. 364.
- ¹³⁸ Там же. — С. 365.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

А. О. ГУРБИК (Київ)

**Огульний гіперкритицизм
чи фаховий конструктивізм: альтернативи
поступу сучасної литуаністики ***

Представники класичної литуаністики ** XIX — початку XX ст. залишили велику творчу спадщину, яка і нині, наприкінці II тис., є важливим науковим доробком з різноманітних аспектів історії Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ). Тому вести на сучасному рівні литуаністичні дослідження можна, лише повною мірою засвоївши та використовуючи надбання, які залишили О. Яблоновський, П. Г. Клепатський, М. Ф. Вла-

димирський-Буданов, І. П. Новицький, М. К. Любавський, М. В. Довнар-Запольський та інші дослідники.

Проте класичними працями названих учених слід вважати не лише їх монографічні дослідження, а й розвідки такого наукового жанру, як рецензії, високий фаховий рівень яких полягав не лише в об'єктивному аналізі рецензованої книги (якнайповніша інформація про працю, характеристика її позитивних та негативних аспектів, шляхи виправлення недоліків тощо), але насамперед у конструктивному підході до досліджуваної проблеми, щодо якої рецензент обов'язково висловлював свої погляди. Завдяки такому фаховому конструктивізму рецензія ставала певною сходинкою у подальшій розробці даної наукової проблеми. Це значною мірою зумовило свого часу злет литуаністичних досліджень.

Нині досить актуальним є звернення до здобутків рецензійного жанру класичної литуаністики. Це сприятиме активізації досліджень з даної тематики і приходу в литуаністику молодих вчених, бо в даній галузі історичної науки України нині працюють лічені дослідники¹. Разом з тим останнім часом почали з'являтися періодичні видання, цілком присвячені історіографічним оглядам, в тому числі праць з новітньої української литуаністики. А редколегія одного з них — УГО у вступі до його першого випуску прямо заявила про “реанімацію знищеного в радянські часи жанру рецензії” (с. 8), яка значною мірою передбачає використання досягнень класичних рецензій учених ХІХ — початку ХХ ст.

Як сучасні історики засвоїли здобутки попередників та як “амбітну мету” редколегії спробували втілити в життя на сторінках УГО окремі рецензенти, покажемо, порівнявши класичну рецензію М. К. Любавського на книгу М. В. Довнар-Запольського “Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах” (Т. 1. — К., 1901)² та рецензію І. Ворончук на наші праці “Аграрна реформа в Україні ХVІ ст.” (К., 1997. — 64 с.) та “Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка)” (К., 1998. — 319 с.).

Основну увагу ми, звичайно, приділимо рецензії І. Ворончук, а праця М. К. Любавського слугуватиме, так би мовити, певним фоном. Насамперед зазначимо, що з 59 сторінок студії професора литуаністики М. К. Любавського половину становить детальна інформація про рецензовану книгу (її структуру та зміст, використані джерела, в тому числі архівні, висновки автора та загальну концепцію дослідження, дискусії з попередниками тощо). Лише з середини тексту рецензент переходить до аналізу недоліків книги, мотивовано й коректно вказує шляхи їх виправлення. Наприкінці рецензії дається загальна оцінка книги та визначаються її основні здобутки й недоліки. Такими є структура та стиль рецензії М. К. Любавського.

Зважаючи на те, що в рецензованих І. Ворончук книгах порушені проблеми класичної литуаністики, а останні монографії, дотичні до цієї тематики, вийшли друком в Україні ще на початку 60-х років, сподівалися побачити щось подібне з розлогою, інформативно насиченою характеристикою задекларованих у назві рецензії праць. Проте вона, як не прикро констатувати, “перевершила” всі сподівання. Із зазначених у назві рецензії двох праць, кожна з яких, з огляду на тематичну, структурну і фактологічну відмінності, заслуговує, на наш погляд, окремої рецензії, аналізові першої — “Аграрної реформи” було відведено лише кілька рядків (“Кому”, с. 165).

Рецензентка належним чином не проаналізувала ні структуру, ні історіографію, ні джерельну базу праці. З жодним із авторських висновків (заради яких, власне, і пишуться книги) І. Ворончук не знайомить читачів і

не вступає в дискусію. Та що там висновки, в рецензії не названо жодного параграфа чи хоча б сюжету праці. Натомість аж на 10 сторінці рецензії, де вже розповідається про іншу книгу, ніби спохватившись, рецензентка повертається до сюжетів “Аграрної реформи” і чомусь відсилає нас до праць М. В. Довнар-Запольського, Д. Л. Похилевича, В. І. Пічети та інших, які й без того були використані в “Аграрній реформі”. При цьому думок, які І. Ворончук вкладає в уста М. В. Довнар-Запольського (“Кому”, с. 173, 176, прим. № 4), на зазначений нею сторінці праці “Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке” (К., 1905. — С. 101) немає. До того ж рецензентка неточно називає цю книгу.

Виникає підозра, що вона поставила перед собою мету будь-яким чином розкритикувати рецензовані праці. Для цього І. Ворончук відверто перекручує і свідомо маніпулює авторським текстом, коли цитати з “Аграрної реформи” розділені багатьма сторінками, вириваються з контексту книги і ставляться поряд (“Кому”, с. 173), без зазначення сторінок, а потім спростовуються. Так, зокрема, зауважено, що наше твердження про 33-моргову волоку нібито насправді належить І. Новицькому (“Кому”, прим. № 7). В дійсності, це не так, оскільки сторінки праці І. Новицького, до яких відсилає І. Ворончук, містять загальне теоретичне зауваження вченого (зроблене лише на основі “Устави” 1557 р.), а в “Аграрній реформі” йдеться про конкретні обшари “більшості литовських та білоруських земель” (с. 19).

Не відповідає дійсності і твердження рецензентки про те, що “автор докоряє українській історіографії” (“Кому”, с. 173), бо насправді нічого подібного в праці нема, а наш “докір” стосується лише другого тому “Истории Украинской ССР”, що цілком правильно.

Про те, що І. Ворончук глибоко не вникла в суть проблеми рецензованої нею “Аграрної реформи”, свідчить хоча б її вислів “аграрної реформи 1557 р.” (“Кому”, с. 172). І це в той час, коли основна мета автора праці полягала в утвердженні думки про те, що аграрна реформа в Україні не була тісно пов’язана з 1557 р. і “Уставою на волоки”, а тому слід вживати термін “аграрна реформа XVI ст.”

Загальної оцінки “Аграрної реформи” І. Ворончук також не дала. Це означає, що багатьох основних компонентів рецензії (годі й порівнювати з рецензією М. К. Любавського) немає. Більшість зауважень є безсистемними, часто стосується другорядних сюжетів і має на меті її дискредитацію, а не об’єктивний аналіз.

Так, не вказавши, що в “Аграрній реформі” подано конкретні відомості про земельне становище селян (з точним визначенням розмірів індивідуальних й спільних громадських волок, а також повинностей в них), рецензентка натомість закидає автору, що він нібито не прокоментував “гіпотезу О. Я. Єфименко” про можливе поліпшення “поземельного становища селянства” (“Кому”, с. 173). Хоча, очевидно, сама О. Я. Єфименко була б здивована, почувши, що її слова: “Пусть от этого (поміри. — А. Г.) его (селянства. — А. Г.) положение фактически не ухудшается, может быть оно даже временно улучшается” називають гіпотезою. Оскільки на цій же сторінці своєї праці О. Я. Єфименко уточнила вказані міркування (гучно іменовані І. Ворончук “гіпотезою”), навівши приклади того, як селяни виступали проти волочної поміри, а тому пов’язували з останньою погіршення свого становища³.

Однак рецензентка навмисно акцентовано заявляє про нібито незнання нами “гіпотез” попередників. Хоча сама не вникла не лише в мотиви, але й в аргументацію і деталі міркувань О. Я. Єфименко. Бо остання пов’язувала можливе “тимчасове” поліпшення становища селян з урегу-

люванням та унормуванням після реформи селянського оподаткування⁴. А І. Ворончук приписала дослідниці іншу аргументацію: нібито станом вище селян “поліпшилося, оскільки на волоку переходила індивідуальна сім’я” (“Кому”, с. 173). Те ж саме можна сказати про інші “критичні” закиди.

Про поверхове ознайомлення опонентки з “Аграрною реформою” свідчить і той факт, що наші ініціали, які зазначені в назві рецензії І. Ворончук, вказані неточно.

Викликає подив позиція редколегії УГО, яка дозволила рецензентці вмістити в назві рецензії й “Аграрну реформу” (остання, як бачимо, фактично не була прорецензована), прийнявши на віру твердження І. Ворончук, нібито “Аграрна реформа” майже без змін повторена у II розділі монографії “Еволюція”. Хоча навіть побіжне ознайомлення з “Аграрною реформою” свідчить, що вміщений у ній історіографічний огляд проблеми, детальна таблиця (в додатку), весь I розділ та висновки не мають відношення до монографії “Еволюція”, а певний фактаж II, III і IV розділів “Аграрної реформи” був залучений до “Еволюції” в іншому аспекті лише тією мірою, що давала змогу розкрити проблему еволюції територіальної громади.

Особливо наголошуємо на важливості характеристики в рецензії висновків “Аграрної реформи” та її історіографії. Оскільки в новітніх вітчизняних узагальнюючих працях як з історії України загалом, так і ВКЛ зокрема, часто навіть не згадується аграрна реформа в Україні XVI ст., а аналіз історіографії проблеми, зроблений в “Аграрній реформі”, мав би стати предметом фахового зацікавлення І. Ворончук. До речі, в своїй останній розвідці, в якій порушено певні аспекти волочної поміри, рецензентка завершує історіографічний огляд лише аналізом праць 50-х — початку 70-х років⁵, фактично ігноруючи останні розвідки польських, білоруських і литовських вчених, які були нами використані в “Аграрній реформі”.

Подібним чином прорецензовано і монографію “Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка)” (це, до речі, правильна назва нашої монографії, бо І. Ворончук вказала її не точно) (“Кому”, с. 165). Вражаючим є небажання рецензентки помічати здобутки автора “Еволюції”, навіть навести назви параграфів (яких у книзі, крім вступу та висновків, — 12) чи назвати окремі сюжети, які в них досліджуються (а за М. К. Любавським, для цього слід було б відвести близько половини тексту рецензії).

Принагідно зазначимо, що книга “Еволюція” — це чи не перше в українській історіографії монографічне дослідження, в якому комплексно висвітлено найважливіші форми української територіальної громади за середньовіччя, визначено напрям їх еволюції та процес взаємотрансформації, а її вихід у світ був досить актуальним (бо в наших сусідів даній тематиці в 70—90-х роках було присвячено по кілька великих монографій: в Росії — це книги В. А. Александрова, Л. М. Вдовиної, Б. А. Тимошука, Л. В. Данилової; в Польщі — праці Ю. Рафача, З. Подвіньської, Т. Лаліка, К. Модзелевського, Я. Матушевського). Тому, на нашу думку, доцільно було б, йдучи за текстом чи проблемами, показати, як у книзі розкрито основні форми територіальної громади (волосну, багатодвірне село, дворищену, сябринну), дати аргументовану оцінку загальній концепції монографії.

Важливо було б акцентувати увагу читачів на значенні рецензованої книги у виокремленні з класичної литуаністики саме українознавчого аспекту досліджуваних проблем. Оскільки, як ми писали раніше, намагання класичної литуаністики “уніфікувати історію селянства в досить віддалених та часом кардинально відмінних один від одного регіонах ВКЛ” (те-

риторія останнього становила 1100 тис. кв. км) не дає сьогодні можливості повною мірою використовувати її висновки для написання відповідних сюжетів з історії Литви, Білорусі чи України, історикам необхідно вичленити свої регіони⁶. Білоруські та литовські вчені це вже значною мірою зробили, і нині настала черга українських науковців. З огляду на вказане “Еволюція” відіграє чималу роль у формуванні саме українського погляду на конкретні та більш загальні проблеми історії ВКЛ.

На жаль, про це нічого не сказано в рецензії І. Ворончук. Натомість рецензентка поставила за мету розкритикувати монографію “Еволюція” і послідовно реалізовувала її. При цьому жодного слова не говорячи про достоїнства книги, а часто навіть здобутки автора подаючи як недоліки. З поля зору рецензентки випав аналіз основних структурних компонентів монографії.

Логічно було очікувати аналіз джерелознавчого аспекту книги “Еволюція”, рекомендацій по розшуку нових документів з історії територіальної громади. Проте рецензентка, не назвавши жодного фонду чи навіть архіву, використаних в праці, безпідставно твердить: “п. Гурбик не перетрудив себе архівними пошуками... і закиди тут можна робити не лише йому” (“Кому”, с. 174). Тут йдеться навіть не про архівні джерела монографії (а в останній, до речі, понад 100 посилань на фонди архівів та рукописних відділів бібліотек Києва, Львова, Москви, Санкт-Петербурга і Варшави), а й зроблено “закид” іншим (?). В подібній ситуації, мабуть, зайве апелювати до професійної етики нашої опонентки. Ї особливо разючою є відмінність даного стилю рецензування від делікатного тону класичної рецензії М. К. Любавського, про що ми зазначали вище.

Далі опонентка береться проаналізувати кілька з цих понад 100 архівних посилань. Майже всі вони не викликають у неї сумніву, але вся увага рецензентки приділена пошуку огріхів у примітках “Еволюції”. Ї вона знаходить друкарську помилку в прим. № 76 до розд. 1 (де ф. 823 названо 283). І. Ворончук намагається показати, що окремі факти, використані в “Еволюції”, були відомі попередникам. Наприклад, наводиться фактаж прим. № 80, 84, 88 до розд. 1 “Еволюції”, який був відомий М. К. Любавському, але він посилався на Книгу записів № XV Литовської метрики і вказував арк. 65—67. А ми віднайшли даний матеріал у ф. 389, оп. 1, спр. 15, арк. 100—101 зв., на що й дали посилання.

Звичайно, таких похибок та випадків некоректності нашої опонентки було недостатньо для критики “Еволюції”. Тому вона намагається безпідставно показати їх масовий характер, вдаючись при цьому до свідомого перекручення фактів. Для цього названий вище документ (з ф. 389) згадує ще раз, як нібито запозичений у М. В. Довнар-Запольського (“Кому”, с. 175).

Далі І. Ворончук взагалі пішла шляхом відвертої фальсифікації. Віднайдений нами в РДІА і введений до наукового обігу документ (ф. 823, оп. 1, спр. 67), який використаний в монографії “Еволюція” (прим. № 26, 76, 104, 112, 154 до р. 1), називає запозиченим з праці М. К. Любавського (“Кому”, с. 175). Хоча насправді вказаний документ був невідомий професору-литуаністу.

Так само рецензентка діє і тоді, коли авторські висновки, зроблені на основі аналізу понад 60 аркушів архівних документів, називає нібито запозиченими з праці І. Д. Бойка (“Кому”, с. 175). Такою ж фальсифікацією є закид щодо “несамостійності” прим. № 33 до р. I та № 36 до р. III.

Подібні маніпуляції (як і з джерельною базою “Еволюції”) робить рецензентка і в ході аналізу літератури, використаної в монографії. Тут І. Ворончук, силкуючись будь-що довести несамостійний характер певних фрагментів книги, намагалася навести приклади нібито запозичень, при

цьому вміло подаючи одне з достоїнств книги — а саме широке використання в ній досягнень литуаністики, як недолік. І тут теж, звісно, поодиноких прикладів рецензентці недостатньо. Тому вона намагається показати їх масовість, доходячи в своїх твердженнях до абсурдних зауважень, коли, наприклад, зазначає, що 12 стор. тексту “Еволюції” (с. 34—45) “це майже дослівна компіляція” 57 стор. з праць Любавського і Довнар-Запольського (“Кому”, с. 175). Про те, як нам вдалося розмістити в зазначеному фрагменті на 12 с. вп’ятеро більший текст, “дослівно компілювавши” його, не пояснюється. Хоча й сама рецензентка не впевнена у своїх твердженнях, бо вживає слово “майже”.

Насправді ж на зазначених сторінках “Еволюції” не запозичено жодної з 49 стор. книги “Государственное хозяйство”. Віддалена схожість сюжетів (підкреслюємо не текстів) є на с. 43 “Еволюції” та с. 714 “Государственного хозяйства”, але викладену на них думку, яку повторив в своїй книзі, не посиляючись на попередника, Довнар-Запольський, вперше висловив за 10 років до нього М. К. Любавський. Тому ми й зробили посилання на книгу останнього (“Еволюція”, прим. № 95 до р. І).

Така ж справа і з масштабами запозичень у М. К. Любавського. З названих рецензенткою кількох сторінок його “Областного деления” деякі (с. 482, 483, 486) не мають до вказаного місця “Еволюції” ніякого відношення. Лише на с. 42 і 43 “Еволюції” подано опис подимщини та воловщини на основі фактажу, взятого з “Областного деления” (с. 480, 481). Але і в даному випадку для розгляду проблеми було залучено додаткові відомості (про подимщину за Вітовта; про звільнення від воловщини жителів Волинської землі 1493 і 1503 рр. тощо), яких не було у М. К. Любавського. Це вже не компілятивне залучення фактажу, а подальший розвиток проблеми.

Подібний характер має схожість с. 44, 45 “Еволюції” (де описано “серебщизну”) із с. 484, 485 “Областного деления”. Знову у вказаних сюжетах “Еволюції” є значне прирошення фактажу про серебщизну саме в Україні, якого не було у М. К. Любавського. Та й якщо М. К. Любавський вагався, називаючи серебщизну “постоянною или, по крайней мере, периодической податью”, то в “Еволюції” чітко зазначено, “що це була періодична данина” (с. 44).

Отже, коли рецензентка зазначала, що на 12 стор. “Еволюції” (с. 34—45) було дослівно повторено 57 с. тексту з “Областного деления” та “Государственного хозяйства”, вона помилилася на багато десятків сторінок. Насправді окремий фактаж було використано лише з 4 стор. “Областного деления”. Останній було розміщено серед однотипного фактажу на 4, а не на 12 стор. “Еволюції”.

Головне ж полягає в тому, що ми цього і не заперечували. В наведеному “критиком” фрагменті “Еволюції” (с. 34—45) з майже 40 посилань на джерела та літературу половина — на праці М. К. Любавського та М. В. Довнар-Запольського. В даному випадку дійсно було частково використано компілятивний метод, адже сюжети про податки у ВКЛ були детально описані нашими попередниками. Але компіляція — не плагіат, а легітимний метод (хоча І. Ворончук намагається подати її різко негативно), який притаманний класичній литуаністиці і якого сьогодні не позбавлена майже жодна монографія. Це форма подачі матеріалу. А, по суті, окремі факти з праць Любавського і Довнар-Запольського були використані в “Еволюції” для дослідження механізму збирання податків у волосних громадах українських земель, а не загалом ВКЛ. До того ж внесок попередників у дослідження певних аспектів проблеми в “Еволюції” постійно підкреслюється.

Тому, враховуючи вищесказане, а також те, що у фрагменті “Еволюції” (с. 34—45) було використано й інші опубліковані та архівні джерела, вважаємо безпідставними твердження рецензентки про його несамостійність.

Однак знову змушені констатувати, що вибрані рецензенткою для критики кілька сторінок “Еволюції” вирвані з контексту § 1.3. Це зроблено, вважаємо, умисно, бо вже з наступної сторінки “Еволюції” (с. 46) рецензентці довелося б говорити про нашу полеміку з Довнар-Запольським щодо “ординщини” і “татарщини”, а на с. 49 ведеться інша дискусія, в якій названо безпідставними твердження Довнар-Запольського про участь жителів Подніпровських волостей у будівництві волинських замків у XVI ст. Такі місця в книзі рецензенткою замовчуються. Адже у неї інше надзавдання — будь-що розкритикувати монографію.

Разюче це відрізняється від стилю рецензії Любавського, який не вдався до подібних маніпуляцій, навіть коли зазначав у своїй рецензії, що Довнар-Запольський написав “Государственное хозяйство” на тему, з якої “историческая литература обладала немалым количеством сведений по этой части (в трудах Новицкого, Леонтовича, Владимирского-Буданова, Любавского)”⁷. Але це не стало підставою твердити про несамостійний характер його книги.

Подібне ми можемо констатувати і щодо закидів рецензентки про запозичення, які нібито є в “Еволюції” на с. 205—222 (“Кому”, с. 175). При перевірці даного твердження виявляється, що п’ять з шести буцімто запозичених сторінок праці Ф. І. Леонтовича “Крестьянский двор в литовско-русском государстве” (ЖМНП. — 1896. — № 1—2. — С. 363—368) не мають ніякого відношення до вказаного фрагменту “Еволюції”. І лише фактично з с. 368 “Крестьянского двора” було взято фактаж про чотири дворища. Але й на вказану с. 368 в “Еволюції” було зроблено кілька посилок. Для чого в даному випадку рецензентка в п’ять разів збільшила кількість нібито запозичених сторінок — незрозуміло.

Така ж ситуація із “запозиченнями” з праці М. Ф. Владимирського-Буданова (Форми селянського володіння землею в Литовсько-руській державі XVI в. // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV—XVIII в. — Ч. 2. — Львів, 1902). З кількох нібито запозичених сторінок окремі (с. 7, 9, 14) не мають ніякого відношення до “Еволюції”. На інших же схожість зумовлена тим, що нами було використано однотипне опубліковане джерело. Але ні про яку “майже дослівну компіляцію”, як твердить рецензентка, не може бути й мови, і для фахівців це очевидно.

Так, якщо в “Еволюції” (с. 212) щодо дворища Митечич ми навели дослівну цитату, то у М. Ф. Владимирського-Буданова (с. 8) це довільний переказ джерела, в якому є неточності: вказане дворище названо “Метечич”, “Дрон” — “Проном”, “Дорошовичі” — “Дорошовичі”, “Микичич” — “Микитич” тощо. Ми виявили у даному дворищі “сім родинних сімей”, а М. Ф. Владимирський-Буданов, чомусь, — 8 (с. 8). В описі дворища Ялтухович (у Владимирського-Буданова — “Єлтухович”), за нашими підрахунками, були 4 “споріднені сім’ї”, а у Владимирського-Буданова — 6. Аналогічне становище і з селами Крайновичі (“Еволюція”, с. 212) та Плешиці. В останньому Владимирський-Буданов налічив “27 хазяїв хат”, а в “Еволюції” вказано “29 малих сімей” (с. 210).

Для чого опонентці в даному випадку звичайну дослідницьку роботу (проведену в “Еволюції”) було представляти як “дослівну компіляцію” — незрозуміло, але очевидно, що не для об’єктивного рецензування. Та й з кількістю сторінок виходить велика розбіжність. Твердження І. Ворончук, що 18 стор. “Еволюції” нібито є компіляцією 12 стор. з праць Леонтовича

та Владимирського-Буданова, далеке від реальності. Насправді ж окремі схожі факти фіксуються на чотирьох сторінках “Еволюції”, а, по суті, схожість ця лише візуальна (як ми показали вище).

Все зазначене спростовує висновок рецензентки про несамотійний характер даного фрагменту. При цьому опонентка не вказала, що Леонтович і Владимирський-Буданов для характеристики дворищ використовували матеріал з різних регіонів ВКЛ, що не дало їм можливості детально зупинитися саме на власне українських дворищах, які найбільш повно представлені в “Еволюції”. Для цього нами було використано не лише значний фактичний матеріал, але й надбання археологів, етнографів, лінгвістів. І найголовніше — показано місце українського дворища в загальному процесі еволюції територіальної громади.

Недостатньо обґрунтованим є закид опонентки про те, що в § 3.2 “Еволюції” було запозичено частину фактажу із згаданої праці Леонтовича. Насправді ж більшість вказаних нею сторінок (с. 348—350) не мають відношення до § 3.2 “Еволюції”. Схожість, зумовлену однотипністю фактажу, ми можемо спостерігати лише на двох сторінках праці Леонтовича (с. 347, 351) та одній сторінці (с. 226) “Еволюції”, де йдеться про дими та подим’я Сіверщини. Але даний фактаж нами був взятий в “Документах МАМЮ” (М., 1897. — Т. 1. — С. 63—66), а не в праці Леонтовича, оскільки вчений передав зміст документа не точно (с. Патин — “Питень” і т. п.). Отже, сумніватися в науковій цінності § 3.2 у рецензентки не було достатніх підстав.

Упередженими і декларативними є зауваги рецензентки про нібито схожість § 3.3 з окремими сторінками згаданої праці Леонтовича. При детальному порівнянні даних фрагментів виявляється, що більшість вказаних І. Ворончук сторінок (с. 231, 233, 234, 236, 238, 239, 240, 241) не мають будь-якого відношення до § 3.3 “Еволюції”. Схожі факти є лише на с. 233 “Еволюції” та с. 235 “Крестьянского двора”. Але цифрові дані, наведені в цих працях, різняться між собою. Подібна розбіжність є і в іншому місці, коли Леонтович довільно (з неточностями) переказує грамоту Сигізмунда I (1507 р.), а в “Еволюції” наведено (с. 234) точну цитату з неї та авторський коментар до даного документа. Отже, і в даному випадку рецензентка довільно збільшила кількість нібито схожих сторінок, щоб потім зробити безпідставний висновок про несамотійність § 3.3.

Опонентка, щоправда, має рацію в тому, що в тих випадках, де в “Еволюції” було використано фактаж, схожий з працями попередників, коректно б було про це згадати (зазначивши і ті помилки, яких вони припустилися). Однак окремі недоречності, вважаємо, суттєво не впливають ні на структуру, ні на якість цих параграфів, ні на загальну концепцію монографії.

Після упередженої і необґрунтованої критики книги “Еволюція” опонентка намагалася визначити праці, які ми нібито обійшли мовчанкою. Але зробила це безтактно і невдало, безпідставно заявляючи про “... цілком доступні в бібліотеках, але невідомі автору праці М. В. Птухи та Д. Л. Похилевича” (“Кому”, с. 174). Але розвідка М. В. Птухи стосується XVII і XVIII ст., а монографія Д. Л. Похилевича (“Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв.” — Львов, 1957) використана у рецензованій І. Ворончук “Аграрній реформі” (прим. № 9). Інша ж праця Д. Л. Похилевича — “Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI—XVIII вв.” неодноразово використана в “Еволюції”.

Проте дивні казуси і неточності в рецензії І. Ворончук на цьому не закінчуються. В полемічному запалі опонентка наводить (“Кому”, с. 173) цитату, яку нібито взяла з книги “Еволюція” (с. 127—128): “продовжують збе-

рігатися положення про 30-моргову волоку”. Але такої цитати немає ні на зазначеній сторінці, ні на сусідніх. Її взагалі немає в книзі “Еволюція”(!).

Хоча і цим “епопея” з цитуванням не закінчується. Арсенал, який використано в рецензії, далі урізноманітнюється. То І. Ворончук, вирвавши з контексту книги цитату, яка наводиться наприкінці абзацу, критикує працю за незрозумілість понятійного апарату (“Кому”, с. 166), хоча цитата цілком логічна, коли прочитати початок абзацу на с. 63—64. То, навівши окреме речення з “Еволюції” (с. 14), рецензентка без жодного конкретного посилання зауважує, нібито першим цю думку висловив О. Яблоновський (“Кому”, с. 167—168). Зазначена ж думка насправді належить не О. Яблоновському, а М. К. Любавському, на працю якого ми зробили посилання в “Еволюції” (прим. № 6. Р. 1).

Що ж до терміну “територіальна громада”, який в “Еволюції” поширено на всі її українські форми (волесть, багатодвірне село, дворище і сяринна спілка), він, на наше переконання, є виправданим, бо українська громада таким чином отримала чітку самоназву (що є важливим для дослідження її еволюції в загальноєвропейському контексті). Але рецензентка цього не помічає, а лише нам дорікає, нібито назва “громада” й раніше використовувалася М. Костомаровим та М. Грушевським. Дійсно, названі історики, йдучи за джерелами, використовували назву “громада”, але лише переважно в значенні громади багатодвірного села. Водночас майже ніколи вони не застосовували останній термін щодо інших форм територіальної громади (наприклад, сяринної спілки та ін.). Згодом вся вітчизняна історіографія застосовувала термін “община”.

Причому спостерігаємо таке: чим ближче до кінця рецензії, її дописувачка все далі відходить від аргументованої полеміки і предметного аналізу. Похапцем (без наведення жодного конкретного прикладу) вона огульно критикує один з найбільш трудомістких параграфів монографії — “Громада і сімейний лад селянських дворогосподарств”. Хоча в ньому висвітлено чимало теоретичних проблем (етапи еволюції форм сім’ї; співвідношення батьківських, братських та дідівських сімей у селах громади; нерозділені і патріархальні сім’ї; залежність форм сім’ї від форми територіальної громади), зроблено і ряд авторських відкриттів (особовий та кількісний склад дворогосподарств в середньовічній Україні).

Рецензентка зневажливо ставиться до додатків книги. Не повідомивши читачеві, що в них на 22 с. вміщено 13 таблиць з відомостями про внутрішній устрій сотень сільських поселень, інформацією про міри, грошові одиниці та ціни на деякі товари в Україні XVI ст., вона натомість робить третєорядні зауваги щодо назви однієї чи двох таблиць.

Необгрунтованою й недоречною є рекомендація рецензентки використати в нашому дослідженні праці з історії Київської Русі, зокрема книгу О. П. Толочка “Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология” (К., 1992). Оскільки ми не ставили на меті висвітлення розвитку волості з давньоруських часів, тим паче, предметом дослідження є не всі значення поняття “волесть”, а лише волесть як форма територіальної громади, її внутрішній устрій, тоді як праця О. П. Толочка значною мірою присвячена зовнішній характеристиці давньоруської волості, тому ми навели характеристики В. Ф. Інкіна, яку він дав волосній общині Галицько-Волинського князівства (прим. № 8. Р. 1), й зауважили, що волості України “найближче співвідносяться з городовими волостями давньоруського періоду”, пославшись при цьому на книгу П. П. Толочка (прим. № 41. Р. 1).

Що ж до загальної характеристики українських волостей XIV—XVI ст., зазначимо, що опис останніх в “Еволюції” має вступний фоновий

характер (як, власне, й опис воєводств і повітів), тому займає лише 8 с. (із 319), побудований переважно на літературі. Однак критиці цього другорядного, з огляду на те, що він не визначає характеристики територіальної громади, сюжету опонентка приділила майже половину своєї рецензії. Причому, роблячи спробу уточнити волосний устрій і не посилаючись при цьому на джерела, І. Ворончук вкрай заплутала справу, оскільки місцями вдалася до явної фальсифікації. Зокрема, вона зробила нам закид: “Щодо Брацлавщини, то автор знає тут лише три волості (с. 21), тоді як О. Яблоновський нараховував їх... аж сімнадцять” (“Кому”, с. 169). Насправді ж щодо XVI ст. О. Яблоновський писав: “В Брацлавщині вирізнялась волость Краснянська (Кошков)”, тобто одна (*Zródła dziejowe*. — Т. XXII. — S. 259). А названих рецензенткою 17, і то не волостей, а міст, помість і волостей О. Яблоновський налічував наприкінці першої третини XVII ст., що виходить за хронологічні рамки “Еволюції”.

“Рецензування” положень щодо локалізації окремих волостей також не витримує критики, оскільки І. Ворончук приписує нам такі помилки (через фахову безпорадність чи свідому фальсифікацію?), які насправді не є ними. Так, опонентка зазначає, що з нашої вини Дяківська волость “з Луцького повіту щезла” (“Кому”, с. 169). Як свідчать джерела, вказана волость ніколи не входила до складу Луцького, а була в Кременецькому повіті. Це ж і з іншими волостями. Любарська та Любартівська волості не “подвоїлися”, як стверджує рецензентка, а були різними адміністративними одиницями. Та й чи існували в XVI ст. Головинська, Голятинська, Княгининська та інші, названі рецензенткою без посилання на джерела, волості — не впевнені. Оскільки значний масив джерел (аж до середини XVII ст.) фіксує переважно одноіменні села Луцького повіту. Ми ж подали в описі волосного устрою українських земель XIV—XVI ст. (в “Еволюції”) лише чітко зафіксовані у тогочасних джерелах волості.

Не переконливою видається критика рецензенткою сюжетів “Еволюції” про громадське та дворове землеволодіння. Той факт, що громада (рідше волосна, частіше в окремому селі) регулювала дворове землекористування (через примусові сівозміни та контроль над запустілими аллодами), не містить ніяких протиріч. Для фахівців це очевидно, і в “Еволюції” (с. 113—115) подана щодо цього достатня аргументація. Але І. Ворончук не говорить про неї жодного слова, а тим часом (плутаючи “регулювання” і “розпорядче право”) апелює до “авторитетних литуаністів”, хоча змушена констатувати, що і серед них не було одностайності з даної проблематики (“Кому”, с. 172). Про нашу дискусію з М. В. Довнар-Запольським з цього приводу (“Еволюція”, с. 113) рецензентка традиційно не згадує.

“Оригінальним” є рецензування І. Ворончук § 1.2 та 2.1, які стосуються волосного і сільського самоврядування. Спочатку вона безпідставно зазначає, що майже весь фактаж цих параграфів нібито вже був відомий попередникам. Наскільки далеким від дійсності є дане твердження, показує перегляд відповідних сюжетів. З 120 посилань майже 30 дається на неопубліковані документи архівів та відділів рукописів наукових бібліотек, а понад 100 — на опубліковані збірники документів. По суті, в “Еволюції” вперше найбільш повно подано матеріал про волосне і сільське самоврядування саме українських земель ВКЛ. Але рецензентка про це не говорить жодного слова і лише згадує про “своєрідність авторського тлумачення” матеріалу. Не пояснивши, що дана сентенція означає, І. Ворончук переходить до зауважень рекомендаційного характеру, не завжди узгоджуючи можливість їх виконання з станом джерельної бази. Хоча на частину поставлених нею питань в книзі можна знайти відповіді (щодо статусу десятників і тивунів тощо).

Не зовсім розібравшись у суті проблеми (тому назвавши її аллогічною), рецензентка огульно критикує зроблений в “Еволюції” аналіз принципів розподілу необхідного продукту в громаді та окремому дворі. Хоча це новий аспект саме в теорії дослідження громади, якого не було у “класиків” литuanістики.

Загалом цілком очевидно, що кавалерійською атакою на книгу “Еволюція” не відбутися. Хвацько і нашвидкоруч розставлені акценти та оцінки є поверховими і не мають ніякого відношення до справжньої наукової дискусії. Адже якщо І. Ворончук дійсно бажає аргументовано дискутувати, для цього їй необхідно щонайменше написати окрему статтю з будь-якої із мимохіть окреслених у рецензії проблем. Це вона могла зробити (якщо їй цікавить суто науковий бік справи) і не чекаючи виходу в світ “Еволюції”, а дискутуючи з нашими публікаціями в часописах. Та й “Аграрна реформа” була опублікована понад три роки тому.

Подібні явища, коли наукова дискусія підмінюється несподіваними критичними наскоками, професор Варшавського університету, академік Польської академії наук Юліуш Бардах назвав “гіперкритицизмом” (останній є характерним і для польської історіографії)⁸. Але в Польщі він існує в більш цивілізованій формі. Польські дослідники не просто пишуть гіперкритичні рецензії, а створюють альтернативні монографії. Так зробив, зокрема, Я. Матушевський, який не поділяв поглядів З. Подвіньської та К. Модзелевського на старопольське ополє⁹.

В Україні ж, як свідчить рецензія І. Ворончук, гіперкритицизм набрав крайніх форм. В подібних рецензіях, крім огульної критики, ми не бачимо ніякого позитивного, творчого начала, головне — погляду рецензента на суть досліджуваної проблеми (а це найголовніший мотив, заради чого бралися за перо представники класичної литuanістики і нинішні фахівці). Натомість основна концепція книги “Еволюція” удостоїлась в рецензії І. Ворончук однієї-єдиної фрази, яка за своєю суттю більше нагадує сленг циркових акробатів — “з ніг на голову” (“Кому”, с. 176), ніж аргументовану наукову оцінку.

Щоб арсенал закидів був повним, І. Ворончук вирішила ще й звинуватити нас у “селянофільській сентиментальності” (“Кому”, с. 173), яку рецензентка називає “сумно знайомим синдромом з репертуару радянської історіографії”. І це про працю з історії середньовічного селянства, в якій жодного слова немає ні про “постійно зростаючу експлуатацію” та “невпинне покріпачення” селян, ні про “класову боротьбу” останніх. Натомість змальовано картину реального становища селянства (відомості ж про матеріальні статки окремого селянського двору, подані у § 2.4 “Еволюції”, спростовують твердження про масштаби покріпачення селян у досліджуваний період). Особливо дивно чути подібні закиди від опонентки, яка цілі розділи своїх праць присвячувала критикованим нині “синдромам”, коли писала, що досліджує “питання класової антифеодальної боротьби селян Волині”, розповідаючи “про значне погіршення” становища селян та їх “повне безправ’я” тощо.

Та й щодо радянської історіографії загалом у рецензентки дещо зневажливий і упереджений погляд. Але ж раніше І. Ворончук (на той час І. Кіку), навпаки, підкреслювала, що “методологічну основу дослідження (її праці. — А. Г.) становить теоретична спадщина... про феодальну формацію ..., класову боротьбу, а також документи... з питань... ідеологічної боротьби і необхідності критики буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій”¹⁰. Тому, напевно, логічно було б рецензентці писати не про “сумно знайомий”, а про “активно культивований” нею “репертуар...”

Але то було колись. А що сьогодні? Колишня риторика рецензентки формально пішла в минуле, але, по суті, І. Ворончук не вийшла із стану війни, коли їй доводилося “спростовувати реакційну теорію польської буржуазної історіографії...”, а також твердження націоналістичної української історіографії”, застосовуючи відповідну моменту термінологію: “псевдодослідники”, “вимисли”, “розвінчування” тощо ¹¹.

Дана рецензія І. Ворончук є яскравим прикладом цього, оскільки за своєю суттю та лексикою швидше нагадує пасквіль тоталітарних часів, ніж наукову розвідку. Огульність, безтактність, зайва емоційність, безпідставність критичних зауважень ставлять “твір” рецензентки до числа класичних розгромних статей на замовлення, в яких аналіз наукової праці підміняється персоніфікованою критикою її автора. Разом з тим творці подібних пасквільів не замислюються, що для того, щоб отримати моральне право виступати “суддею” монографії свого колеги, потрібно витратити роки, а то й десятиліття для написання власної книги.

Подібного не дозволяли собі представники класичної литуаністики, які свого часу вели не менш гострі, але тактовні та делікатні дискусії. Для прикладу процитуємо згадувану вище рецензію М. К. Любавського, а саме критичну її частину (на книгу “Государственное хозяйство”): “материал разработан недостаточно тщательно, а общая концепция его недостаточно продумана”, “еще хуже обстоит дело, когда мы станем проверять теорию г. Довнара-Запольского с данными источников в руках”, “в ряде противоречивых суждений трудно уловить основную мысль автора”, “не представил отчетливой картины организации и развития государственного хозяйства ВКЛ” ¹². Але, навіть зробивши такі серйозні зауваження, Любавський не став суддею праці (як це намагалася зробити І. Ворончук) і, як виявилось згодом, мав рацію, оскільки сьогодні це “класика литуаністики”.

Крім того, М. Любавський зумів побачити й чимало позитивних сторін рецензованої монографії (І. Ворончук на подібне не спромоглася), а в кінці дійшов такого висновку: “Главное значение книги г. Довнара-Запольского мы видим не в общей концепции..., а в частных исследованиях, из которых она состоит... Принимая во внимание такое значение книги, мы считаем своим нравственным долгом выразить пожелание, чтобы академия поощрила труды автора присуждением ему премии П. Н. Батюшкова” ¹³.

Як бачимо, гостра критика не стала підставою для засудження книги, навпаки, величезна праця, яка, природно, може мати певні недоліки, заслуговує поваги і відзначення. Так було на початку, так, очевидно, повинно бути і в кінці ХХ ст. Литуаніст Любавський не дозволяв собі (як робить І. Ворончук) протиставляти молодшу генерацію вчених їх попередникам і завжди з повагою ставився до їхнього наукового доробку.

Наостанок зазначимо: рецензія, в якій наводиться хоча б одна необ’єктивна або неаргументована теза (не має значення — це брак кваліфікації чи умисно спланована акція рецензента), яка дискредитує рецензовану книгу, не може називатися ні об’єктивною, ні науковою. Читачам хочеться побажати критично ставитися до будь-яких сенсацій в стилі “подвигу Герострата”. Останні, як правило, покликані надати скандальної популярності їх авторам і часто переслідують далеко не наукову мету. Щоб мати об’єктивну думку про книгу, її краще прочитати, ніж дізнатися про неї з рецензій (хоча паритету тут немає: оскільки рецензовані книги вийшли тиражем менше як 100 примірників кожна, а суб’єктивна їх оцінка І. Ворончук (при мінімальній інформативності) розтиражована аж 1000 примірників).

До речі, рецензій на наші книги є кілька. Не всі з них написані в стилі огульного гіперкритицизму. Їм не властивий такий безапеляційний тон і

така вражаюча кількість помилок і неточностей. Останні з них читач може знайти в “Українському історичному журналі” (1999. — № 4) та виданні Литовської академії наук *Lituanistika* (1999. — № 3 (39)).

Хоча в рецензійному стилі новітньої української литуаністики помітний певний крен у бік огульного гіперкритицизму, все ж майбутнє, думається, за апробованим класичною литуаністикою фаховим конструктивізмом. Лише останній може стати надійною підоймою для литуаністичних досліджень. Гіперкритицизм використовується хіба що в деструктивних цілях — для дискредитації окремих праць (це викликає чималий подив зарубіжних колег). Однак він ніколи не зможе надати його провідникам справжнього наукового авторитету, який, як і сто літ тому, можна утвердити лише завдяки конструктивним науковим здобуткам, а не за рахунок пониження досягнень колег—істориків.

Р.С. Важко повірити у щирість заяв редколегії УГО (с. 8) про її прагнення до “фахового публічного обговорення праць з історії...”. Адже, як свідчить рецензія І. Ворончук, досягти дійсно фахового рівня подібних “інтелектуальних рефлексій” ще не вдалося. Справа полягає навіть не у тому, що рецензентка не висловлюється з приводу основної концепції рецензованих книг. Коли в рецензії неточно вказані навіть ініціали автора та назви рецензованих книг, наводяться неіснуючі в них цитати, до заголовку рецензії вносяться фактично неперерецензовані праці, а вперше введені до наукового обігу архівні документи подаються як запозичені у попередників, то про “фаховий рівень” говорити незручно.

Декларацією виявилися і слова редколегії УГО про прагнення до “публічного обговорення” (с. 8) та “рівноправного обміну думками” (с. 9). Про те, що вони не витримали перевірку часом, проіснувавши на папері кілька місяців, можна говорити цілком конкретно. Ця наша стаття, яка є відповіддю на рецензію опонентки, не була прийнята до друку редколегією УГО (як в такому випадку функціонуватиме рубрика “Дискусії” в даному виданні, можна лише здогадуватися).

Такий безпрецедентний для наукової періодики факт, думається, найоб’єктивніше характеризує декларовані та реальні цілі УГО, коли на сторінках вказаного видання, з одного боку, дозволяється відверте шельмування праць молодих вчених, а з другого, — їм не дають можливості висловитися у відповідь.

* Ця стаття була підготовлена для опублікування в “Українському гуманітарному огляді” (далі — УГО) як відповідь рецензенту наших праць І. Ворончук (“Кому належить сору—right”) // УГО. — К., 1999. — Вип. 1. — С. 165—177. Але в зв’язку з відмовою редколегії УГО друкувати її ми змушені передати матеріал в редакцію “Українського історичного журналу”.

** Литуаністика — розділ історичної науки, який досліджує історію Великого князівства Литовського.

¹ Яковенко Н. У пошуках витоків: проблеми білоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991—1992 рр. // Історія, історіософія, джерелознавство. — К., 1996. — С. 113.

² Любавский М. К. Разбор сочинения М. Довнара-Запольского “Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах”. — К., 1901. — Т. I. — 59 с.

³ Ефименко А. Я. Южная Русь. — СПб., 1905. — Т. I. — С. 390.

⁴ Там же.

⁵ Ворончук І. До проблеми селянського землеволодіння на Волині в першій половині XVII ст. // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. — Одеса—Київ—Львів, 1999. — Ч. I. — С. 122—124.

⁶ Гурбик А. О. Рец. на кн.: Спирidonov М. Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV—XVI вв.). — Минск, 1993 // Укр. іст. журн. — 1998. — № 1. — С. 146.

⁷ Любавский М. К. Указ. соч. — С. 1, 30.

⁸ Bardach J. Model ustrojowy Średniowiecznych Niemiec a zakres jego wpływów na Polskę XIII—XIV w. (W związku z książką S. Gawłasa, O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie

władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski. Warszawa, 1996, s. VI, 211) // Przegląd Historyczny. — T. LXXXVII. — 1996. — Z. 3. — S. 611—612.

⁹ М а т у з е в с к і Я с е к S. Vicinia id est Poszukiwania alternatywnej koncepcji staropolskiego opola. — Łódź, 1991. — 235 s.

¹⁰ К и к у И. А. Положение и антифеодальная борьба крестьян Волыни в 30 — 40-х гг. XVII в. (на материалах волынских актовых книг). Автореф... канд. ист. наук. — Днепропетровск, 1984. — С. 8—9.

¹¹ Там же. — С. 1—2.

¹² Л ю б а в с к и й М. К. Указ. соч. — С. 58.

¹³ Там же. — С. 59.

* * *

Г. Г. Єфіменко

Г. Г. Єфіменко (Київ)

Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932—1938)

Ставлення владних структур СРСР до розв'язання національного питання в 1932—1938 рр. не було сталим і однозначним. Більшовицькі методи проведення національної політики значною мірою залежали від обставин. Причому, змінюючи її сутність, ЦК ВКП(б) не завжди змінював форму й методи втілення її в життя.

Протягом 1932—1938 рр. перед виконавцями волі центру ставилися неоднакові завдання у національному питанні. Відповідно використовувалися різні методи. Тому, розглядаючи зміни у національній політиці, доречно, на наш погляд, поділити їх на певні хронологічні етапи, залежно від тактики компартійного керівництва. При цьому потрібно з'ясувати, в чому полягали суть і причина змін, яких форм вони набували на кожному етапі. Щодо досліджуваного періоду умовно ми виділили такі три етапи: кінець 1932 — перша половина 1934 рр., друга половина 1934 — перша половина 1937 рр., друга половина 1937 — 1938 рр. Щоб краще зрозуміти це питання, необхідно звернути увагу на ряд аспектів проблеми.

По-перше, слід розглянути, якою була ситуація в республіці напередодні зміни національної політики. Для цього треба прослідкувати, як співвідносилися вказівки вищого компартійного керівництва з питань національного будівництва з їх виконанням в Україні. Варто проаналізувати, наскільки в 1930—1932 рр. українізація відповідала завданням коренізації, які були поставлені на XII з'їзді РКП(б), чим пояснювалися розбіжності, які існували. Необхідно з'ясувати, що офіційно проголошувалося основною небезпекою в національному питанні, наскільки ці гасла відповідали дійсності. При цьому потрібно звернути увагу на те, хто саме обґрунтовував національну політику компартійного керівництва в Україні, на що опиралися ці люди, яких висновків дійшли, якою вони бачили УСРР в майбутньому.

По-друге, необхідно детально проаналізувати суть змін у національній політиці, які відбулися наприкінці 1932 — у першій половині 1934 р. Для цього варто показати основні відмінності від попереднього курсу та їх причини. Потрібно також проаналізувати методи боротьби партійних лідерів з так званим “національним ухилом” у КП(б)У, ставлення компартійного керівництва до нацменшин.

Після розгрому так званого “національного ухилу” компартійна верхівка дещо змінила методи проведення національної політики. Тому тре-

тім важливим аспектом проблеми було проведення національної політики в 1934 — першій половині 1937 р. Необхідно звернути увагу на деякі зміни у ставленні компартійного керівництва як до українців, так і стосовно значення нацменшин в УСРР. Особливо детально слід проаналізувати зміну ставлення ЦК ВКП(б) до ролі російського народу в СРСР.

Четвертим важливим аспектом, на який звернемо увагу, будуть ідеологічні засади, на яких владні структури будували національну політику в Україні у другій половині 1937—1938 рр. Слід розглянути, як упродовж цього часу змінювалося їх ставлення до національно-культурного розвитку нацменшин, чим можна пояснити ці зміни. Потрібно проаналізувати причини особливої уваги керівництва ВКП(б) до історії Росії, до посилення пропаганди культурних надбань російського народу, яке значення в зв'язку з цим компартійна верхівка відводила росіянам у зміцненні своєї влади в СРСР. Варто також показати, яку роль відводили при цьому партійні ідеологи українській нації, чим вони таке ставлення обгрунтовували.

Політика керівництва більшовиків у національному питанні була досить суперечливою. Ще з дореволюційних часів керівники РСДРП(б) використовували національне питання у боротьбі зі своїми супротивниками, не маючи, однак, власної чіткої позиції. Але саме ця невизначеність допомагала їм у боротьбі за владу. Проголосивши право націй на самовизначення аж до відокремлення, на практиці більшовики всіляко намагалися завадити утворенню нових держав на території колишньої Російської імперії, домагаючись так званого “єднання трудящих усього світу”. При цьому національне питання оголошувалося другорядним, головним же вважалося питання соціальне.

Однак події періоду революції та громадянської війни довели важливість розв'язання саме національного питання. Навіть існування радянської влади залежало від конкретних кроків на цьому шляху. Тому, утворивши СРСР, компартійне керівництво водночас змушене було зробити певні поступки народам Росії — проголосити політику коренізації. Ще в 1919 р. В. І. Ленін у листі до робітників та селян України зазначав, що великоросійські комуністи “повинні бути поступливими при незгодах з українськими комуністами-більшовиками і боротьбистами, якщо незгоди стосуються державної незалежності України, форм її союзу з Росією, взагалі національного питання”¹. Виконуючи цю настанову свого вождя, ЦК ВКП(б) знайшов теоретичне обгрунтування відступу від намірів асиміляції.

У 20-ті роки компартійна верхівка оголосила, що асиміляція, або, як її назвали самі можновладці, “злиття націй” — це не одночасний акт. Навпаки, в цей період, за словами Й. Сталіна, “партія підтримує і буде підтримувати розвиток і розквіт національних культур народів нашої країни, вона буде заохочувати справу зміцнення наших нових, соціалістичних націй”². Відповідаючи комуністам, які не розуміли цього тактичного ходу ЦК ВКП(б) й наполягали на якнайшвидшому досягненні кінцевої мети в національному питанні — “злитті націй”, Й. Сталін у праці “Національне питання й ленінізм” назвав три етапи процесу “злиття націй”.

На першому етапі раніше гноблені нації мали посилено розвивати свою мову та культуру. На другому етапі повинна виникнути необхідність поряд зі своєю національною мати одну загальну, міжнаціональну мову. І лише на третьому етапі (вже після перемоги соціалізму в світовому масштабі) національні мови та відмінності почнуть відмирати, поступаючись місцем загальній для всіх світовій мові³.

Таким чином, компартійне керівництво заспокоїло шовіністично настроєну більшість ВКП(б), давши зрозуміти, що поступки в національному питанні мають тимчасовий характер (строки, протягом яких мав від-

бутися цей “розквіт націй”, не були названі). Водночас до національно-культурного будівництва було залучено тих діячів науки та культури, які були ширими прихильниками українського культурного відродження. Щоправда, над ними встановлювався суворий контроль.

На чолі національно-культурних процесів в Україні наприкінці 20-х — на початку 30-х років стояла та частина партійців, яка вважала “злиття націй” питанням далекого майбутнього, про що можна вести мову лише після перемоги соціалізму в світовому масштабі. Тому всі свої зусилля ці люди спрямовували на культурний розвиток УСРР. Шляхом творення української культури вони намагалися впровадити комуністичні ідеї у свідомість якомога ширших верств населення України. Саме заради цього, на їх думку, й проводилася політика коренізації.

Керував здійсненням національно-культурних процесів в УСРР наркомат освіти, очолюваний з 1927 р. М. Скрипником. Цей досвідчений більшовик, за словами Д. Мейса та В. Солдатенка, “більше, ніж будь-хто інший, був теоретичним творцем українського шляху до соціалізму, одним з родоначальників того специфічного явища, яке ми сьогодні називаємо національним комунізмом”⁴. І хоча значна частина ЦК КП(б)У вважала українізацію лише методом завоювання довіри українського народу, М. Скрипник та його найближче оточення відносили розв’язання національного питання до найголовніших завдань компартійного керівництва.

В умовах невтручання, а то й підтримки партійною верхівкою національних прагнень українців (в обмін на підтримку Сталіна зі сторони ЦК КП(б)У у внутріпартійній боротьбі) наркомат освіти вів невтомну боротьбу з великодержавними настроями в Україні. В ідеологічному плані це була насамперед боротьба з прихильниками теорії Д. Лебедя про боротьбу двох культур. Суть останньої полягала в протиставленні російської культури як пролетарської, а тому і передової, культурі українській, селянській і відсталій.

Представники націонал-комуністів у КП(б)У, на чолі яких стояв М. Скрипник, доводили неправомірність подібної постановки питання. При цьому вони посилалися на висловлювання В. Леніна про те, що інтернаціоналізм з боку “великої нації” повинен полягати “і в такій нерівності, яка компенсувала б з боку нації гноблячої, нації великої, ту нерівність, яка складається в житті фактично”⁵. Використовуючи таке розуміння інтернаціоналізму, М. Скрипник робив усе можливе, щоб подолати цю нерівність і залучити якомога більше українців до будівництва української культури. Для цього необхідно було подолати наслідки русифікаторської політики царизму.

М. Скрипник на деякий час став головним теоретиком національного питання в УСРР. Основною метою внутрішньої політики керівництва компартії в 1929—1932 рр. було встановлення контролю над селянством, переважну частину якого становили українці. Проводячи політику українізації, влада намагалася розколоти селянство, як і все українське суспільство, довести, що вона піклується про культурний розвиток українців. Для цього необхідно було зробити певні поступки українцям у національному питанні. Ось як пов’язував будівництво соціалізму на селі з національним питанням М. Скрипник: “Шлях свідомого пролетаря: щоб український селянин пішов за донбасівським пролетарем, у соціальному плані став на бік донбасівського пролетаря, треба, щоб донбасівський пролетар став на бік українського селянина в національному змісті. Українська культура є одна з передумов перемоги соціалізму на Україні”⁶.

При подібному підході, звичайно, питання про другорядність української культури знімалося з порядку денного. Адже в такому разі компар-

тійне керівництво зміцнило б в Україні свою владу лише за умов широкого розвитку української культури, яка, як постійно твердили ідеологи КП(б)У, повинна бути “національною формою та соціалістичною змістом”.

Проте, щоб завоювати прихильність народів, які ще не позбулися колоніальної залежності, компартійна верхівка намагалася в цей час розвивати культуру не лише титульної нації, а й національних меншостей, що проживали в Україні. І це вдавалося їй робити. Так, М. Скрипник на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх працівників національних меншостей, яка відбулася в травні 1931 р., із задоволенням констатував: “Рада Національностей СРСР дійшла висновку, що на Україні забезпечення національних меншостей стоїть ширше, глибше й розвиненіше, аніж у будь-якій іншій республіці” ⁷.

До речі, на відміну від українських політиків наступної доби тодішнє керівництво КП(б)У вважало національною меншістю росіян, які мешкали на території УСРР, а отже, визнавало за ними такі ж права в національно-культурному розвитку, як і за іншими нацменшинами. Зусилля наркомату освіти були спрямовані на дерусифікацію партійних та радянських установ, освітніх та культурних закладів на тих територіях УСРР, де українці та неросійські національні меншості були основним населенням. Але в російських національних районах, яких в Україні в 1932 р. налічувалося 8, питання про дерусифікацію, звичайно, не порушувалося.

Дерусифікація навчальних закладів наштовхувалася на проблему визначення мови навчання. М. О. Скрипник зробив великий внесок у підвищення ролі української мови в УСРР. Його важливим доробком стала теорія двомовності, або теорія “мішаної говірки”. Згідно з нею діти українців, які говорили мішаною українсько-російською мовою, основою якої є мова українська, мали навчатися нею, а діти росіян, — відповідно, російською. Оскільки перших було 1 млн 300 тис., а других — лише 200 тис., то завдяки цій теорії значно збільшувалася кількість українських шкіл, що в майбутньому мало сприяти розвитку української культури.

Національна політика, спрямована на пріоритетний розвиток “соціалістичною змістом, національною формою” української культури на території УСРР (така постановка питання мала на меті “боротьбу з націоналізмом на два фронти”), певний час задовольняла вище партійне керівництво. Адже саме завдяки їй владі вдалося протягом 1927—1931 рр. знищити вільнодумство української інтелігенції руками самих українців. Доречно нагадати в зв’язку з цим про боротьбу з “шумськізмом”, “хвильовизмом”, “яворщиною”, процес СВУ тощо.

Проте після перемоги Сталіна у внутріпартійній боротьбі вищі ешелони влади почали дедалі обережніше ставитися до критики великодержавних настроїв. І хоча Сталін у виступі на XVI з’їзді ВКП(б) повторив тезу про “великоруський шовінізм як головну небезпеку в партії в галузі національного питання” ⁸, відтоді фактично вже не говорилося про те, що росіяни щось “винні” гнобленим націям, що для забезпечення справжньої рівності у національному розвитку потрібна деяка нерівність на користь гноблених націй.

Саме тоді розпочався поворот до встановлення нової ролі російського народу — ролі “старшого брата”. Показовим щодо цього був лист Сталіна Дем’яну Бедному від 12 грудня 1930 р. Письменник мав необережність заявити, що “лінощі і прагнення “сидіти на печі” є мало не національною рисою росіян”. Сталін дав різку оцінку подібним висловлюванням, заявивши, що російський пролетаріат є авангардом робітничого класу не тільки в СРСР, а й в усьому світі. Сталін твердив, що росіяни відчують “почуття революційної національної гордості”, що подібні висловлюван-

ня Д. Бєдного є “розвінчання СРСР, розвінчання російського пролетаріату”⁹. Відтоді росіяни знову, як і в дореволюційні часи, ставали немовби візитною карткою всієї держави.

Однак керівництво наркомату освіти УСРР не зважило на ці зміни в настроях компартійної верхівки СРСР. Скрипник і його оточення продовжували ставитися до росіян як до однієї з нацменшин, дбаючи перш за все про розвиток української культури. Більше того, саме на 1930—1932 рр. припала найбільша активність наркомату освіти щодо проведення українізації за межами УСРР. Одними з основних положень теорії Скрипника з національного питання стали гасла необмеженого “національного будівництва” та необхідності розвитку національної самосвідомості для побудови соціалізму¹⁰. Українізація при такому підході до справи виходила за межі відведеної їй ролі в рамках коренізації. Вона ставала основною складовою частиною українського національного відродження.

Таким чином, спираючись на рішення XII з’їзду РКП(б), ленінські застереження та за підтримки Сталіна, керівництво УСРР, зокрема, Скрипник та очолюваний ним наркомат освіти будували нову українську культуру, “національну формою, соціалістичну змістом”. Особливістю цього періоду було те, що українська нація та її культура розглядалися тодішнім наркоматом освіти, в якому зосереджувалося керівництво всіма культурними процесами в Україні, як рівна з російською і самостійна. Скрипник та його оточення бачили Україну в майбутньому соціалістичною державою в складі СРСР. Вони розуміли Союз, за словами Д. Мейса та В. Солдатенка, як “асоціацію вільних народів, федерацію незалежних соціалістичних держав у постійному політичному й економічному альянсі проти світового капіталізму”¹¹.

В умовах формування тоталітарного ладу компартійна верхівка спочатку не зважала на деяку національно-культурну самотність України. На думку С. В. Кульчицького, “доки Сталін боровся за владу, він був кращим другом національних республік. У боротьбі зі своїми супротивниками він відчував крайню потребу в підтримці найбільшої радянської республіки — УСРР та найбільш чисельної, після російської, республіканської партійної організації — КП(б)У”¹². В 1930—1932 рр. найголовнішим завданням була колективізація сільського господарства, і керівництву була необхідна підтримка національно налаштованих комуністів у боротьбі з селянством. Натомість після голодомору 1932—1933 рр. селянство вже не становило небезпеки для радянської системи, бо було нездатне чинити серйозного опору. Отже, ситуація кардинально змінилася.

Сфера ж культури залишалася “останнім оазисом незалежності республік”. Це стало заважати унітаризації держави та уніфікації духовного життя¹³. Саме у сфері національно-культурного будівництва в Україні ще існували власні теорії, були свої, відмінні від РСФРР, авторитети. Отже, будь-які вияви вільнодумства необхідно було знищити.

Крім того, сталінському керівництву потрібно було знайти винних у провалі сільськогосподарської кампанії в Україні в 1932—1933 рр. Таким чином, поєднавши завдання уніфікації духовного життя в СРСР з поясненням причин провалу хлібозаготівельної кампанії в Україні, владні структури на початку 1933 р. зробили різкий поворот у національній політиці.

У постанові ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. наголошувалося, що саме неправильне здійснення українізації стало основною причиною незадовільного проведення хлібозаготівель¹⁴. З ініціативи вищого керівництва СРСР у першій половині 1933 р. серед населення УСРР активно пропагується думка про те, що провал хлібозаготівельної кампанії стався внаслідок “притуплення більшовицької пильності”, причому чи не основну

роль у цьому відігравали “перекручення лінії партії в галузі національної політики та культурного будівництва”¹⁵. Поліпшити становище в сільському господарстві, за словами секретаря ЦК КП(б) М. Попова, неможливо, “не виправивши помилок, допущених у національному питанні”¹⁶.

В січні 1933 р. Й. Сталін направив на Україну свого емісара — П. Постишева, який раніше деякий час працював секретарем Харківського обкому КП(б)У. В 1930 р. він був переведений на роботу в Москву. Коли постало питання про посилення контролю над Україною, кращої кандидатури годі було й шукати. Адже ще під час попередньої роботи Постишева в Україні він конфліктував зі Скрипником на ґрунті українізації. ЦК ВКП(б) наділив П. Постишева диктаторськими повноваженнями. Незважаючи на те, що офіційно він працював другим секретарем ЦК КП(б)У, але як секретар ЦК ВКП(б) був головнішим від С. Косіора. Поряд з наведенням порядку на селі його завданням, за словами С. Кульчицького, було “приборкати українську інтелігенцію як потенційного носія сепаратизму”¹⁷.

Про те, що саме таке завдання ставилося перед Постишевим, свідчить записка В. Балицького Сталіну про ситуацію в Україні, складена за результатами діяльності комісії ДПУ в республіці і надіслана в ЦК ВКП(б) 23 грудня 1932 р. У ній зазначалося, що в результаті розкриття “контрреволюційних організацій і груп встановлюється активність націонал-шовіністичної частини української інтелігенції, яка в ряді випадків ідеологічно та організаційно оформляла та очолювала розкриті контрреволюційні повстанські організації”¹⁸. Ситуацію, звичайно, треба було виправляти. Тому з приходом П. Постишева до фактичного керівництва ЦК КП(б)У акценти у проведенні національної політики різко змінюються.

Перед П. Постишевим та його помічниками стояло досить складне завдання — обґрунтувати необхідність зміни курсу в національній політиці. З одного боку, треба було показати незмінність принципів національної політики партії, проголошених ще XII з’їздом РКП(б). З іншого, — необхідно було розколоти прихильників націонал-комунізму в КП(б)У, які на той час ставали основною силою в УСРР, ідеї яких вживалися в українське суспільство. Вищому компартійному керівництву потрібно було не допустити українського національного відродження, якому сприяла політика українізації, що її проводив наркомат освіти УСРР на чолі зі Скрипником.

Однак складним це питання було лише в теорії. Ще у постанові ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. вказувалося, що чи не найголовнішою причиною невдач хлібозаготівель в Україні було механічне проведення українізації, що нібито “полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та ін. створення своїх контрреволюційних організацій”¹⁹. Забороняючи говорити про принципові зміни в національній політиці, нове керівництво КП(б)У висунуло тезу про заміну “петлюрівської українізації” на більшовицьку. На нараді з питань національної політики, яка відбулася 20 квітня 1933 р., новий теоретик національного питання М. Попов заявив: “Треба дати найрішучішу відсіч спробам і українських, і великодержавних шовіністів тлумачити рішучу боротьбу проти українського буржуазного націоналізму як ревізію національної політики партії”²⁰.

Фактично було поставлено завдання повернути українізацію у рамки коренізації, мета якої полягала не у відродженні української нації, а у встановленні контролю над її національно-культурним розвитком. Адже ще в резолюції XII з’їзду РКП(б) про завдання партії в зв’язку з небезпечкою “великоруського шовінізму” вказувалося: “Цей ухил шкідливий не

тільки тому, що він, гальмуючи справу формування комуністичних кадрів з місцевих людей, які знають національну мову, створює небезпеку відриву партії від пролетарських мас національних республік, а й *насамперед тому, що він живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму* (до націоналізму місцевого. — Г. Є.), *утруднюючи боротьбу з ним*”²¹ (виділення наше. — Г. Є.). Керівництво ж наркомату освіти УСРР до 1933 р. вважало великодержавні настрої небезпечними і на ділі, а не на словах проводило боротьбу з ними.

З точки зору компартійної верхівки діяльність М. Скрипника, який вважав національне питання головним, була ухилом від генеральної лінії ЦК ВКП(б). Адже для останнього навіть коренізація, запроваджена в 1923 р., була вимушеним й тимчасовим кроком. Своїх супротивників з національного питання керівництво більшовиків завжди звинувачувало в “буржуазному націоналізмі”, причому слово “буржуазний” у цьому словосполученні було головним. Ще в лютому 1920 р. В. Ленін у примітках до резолюції виконкому Комінтерну вимагав боротьбистів “обвинувачувати не в націоналізмі, а в контрреволюційності і дрібнобуржуазності”²². Діяльність же Скрипника на чолі наркомату освіти УСРР була фактично відходом від таких позицій.

Влада після прибуття Постишева в Україну поставила за мету ліквідувати національний зміст української культури. В липні 1933 р. О. Шліхтер, критикуючи М. Скрипника, з обуренням говорив на відкритих партзборах ВУАМЛІН (Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів): “На чому повинна базуватися сучасна українська музика? Ви думаєте: на героїчному будівництві соціалізму? На героїчній боротьбі пролетаріату й колгоспників з класовим ворогом? На могутньому ентузіазмі робітників та колгоспників? Тов. Скрипник іншої думки: “Жодний народ, жодна культура не може розвиватися, не опираючись на своє історичне минуле. Українська музика ґрунтується на старій музичній творчості українського народу, на нашій пісні, на нашій думі”²³.

Позиція Скрипника не відповідала принципам національної політики ЦК ВКП(б), ніяк не узгоджувалася з метою коренізації. Більшовицьке керівництво якраз намагалося шляхом проведення політики коренізації ліквідувати історичні традиції українського народу, згадки про його історичне минуле, змінити його менталітет, пристосовувавши до власних потреб. Недарма ж постійно твердилося про “соціалістичний зміст” української культури.

Звичайно, при такому підході до справи висловлювання Скрипника на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх працівників національних меншостей про те, що “абсолютно ніякої переоцінки національного питання в житті та дійсності не існує й не може існувати”²⁴, було явним дисонансом до цілей, що їх ставило керівництво ВКП(б). Фактично “національна форма” української культури починала перемагати “соціалістичний зміст”, а дерусифікація робітничого класу (малися на увазі зрусифіковані раніше українські робітники) ніколи не входила в плани ЦК ВКП(б). Про це ще в 1926 р. нагадав Сталін у листі до Кагановича та інших членів ЦК КП(б)У, де наголосив, що вимога Хвильового “про негайну дерусифікацію пролетаріату” на Україні... в устах українського комуніста звучить більш ніж дивно”²⁵. Нарком освіти УСРР ігнорував подібні зауваження, бо розумів інтернаціоналізм як союз рівних народів, відверто виступаючи проти процесів асиміляції. Це могло стати перешкодою у зміцненні тоталітарного устрою СРСР.

М. Скрипнику та його прихильникам було б не дуже складно у відкритій дискусії перемогти своїх супротивників. Адже офіційна точка зору

компартійного керівництва в національному питанні була настільки “діалектичною”, що її можна було тлумачити на будь-який смак. Нові ж супротивники Скрипника не були спеціалістами в національному питанні, вони не мали часу для ретельного обґрунтування своїх дій. Так, у березні 1933 р., готуючи постанову про забезпечення культурних потреб національних меншостей України в справі шкільного навчання, В. Затонський не мав навіть переліку постанов, на яких ґрунтувалася критика національної політики попереднього керівництва НКО. За його словами, “основне джерело натхнення НКО — це статті М. О. (ініціали М. Скрипника. — Г. Є.), на які він посилався і в “Нарисах підсумків” (назва останньої надрукованої праці М. О. Скрипника. — Г. Є.)”²⁶. Однак Скрипнику не дали можливості довести правильність своєї точки зору в засобах масової інформації.

Нові керівники ЦК КП(б)У поставили за мету довести, що національна політика партії не змінюється, мовляв, ведеться боротьба з її перекрученнями, проявами місцевого націоналізму. Влада намагалася довести суспільству, що в Україні мало місце засилля “петлюрівських елементів” і саме з ними ведеться боротьба. В червні 1933 р. на засіданні харківського партактиву П. Постишев зазначав: “Партія завжди боролася й далі проводитиме найнепримиреннішу боротьбу проти всяких великодержавницьких елементів. Але партія разом з тим громила й громитиме всякі шовіністичні, петлюрівські елементи, хоч би в які маски вони не вдягалися”²⁷. Звичайно, боротьба з націонал-комуністами значно полегшувалася відсутністю полеміки. Однак все ж якось обґрунтовувати зміни у проведенні національної політики довелося.

З метою викриття “недоліків” у цій справі П. Постишев ініціював критику попереднього курсу в різних напрямках. Так, щодо теорії національного питання критиком Скрипника виступав О. Шліхтер, історії України та КП(б)У — М. Попов, мовознавства — А. Хвиля, питань освіти — В. Затонський тощо. Причому спочатку, враховуючи величезний авторитет Скрипника в Україні, компартійна верхівка давала настанови, щоб, як пояснював В. Затонський у березні 1933 р. у листі до М. Попова, не згадувати ім’я колишнього наркома освіти, обмежуючись принциповими рішеннями²⁸.

Навіть 1933 р., коли Україна була зморена голодом, влада побоювалася відкрито критикувати політику колишнього керівництва наркомату освіти без ознайомлення з місцевими кадрами. 16 лютого 1933 р. у передовій статті газети “Комуніст”, яку тоді редагував П. Любченко, було вміщено матеріал з гострою критикою попереднього курсу в національно-культурному будівництві, в якому говорилося і про засилля петлюрівських елементів у різних його галузях.

Публікації в цьому органі ЦК КП(б)У завжди спонукали партійців до виправлення вказаних недоліків. Однак через тиждень, відчувши, мабуть, негативну реакцію на місцях, політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію, в якій зазначалося, що ця передова “в ряді пунктів не відбиває лінії ПБ”, і “жодних практичних заходів, на основі передової в “Комуністі” з 16.ІІ, не вживати”²⁹. П. Постишев зрозумів, що спочатку необхідно усунути прихильників М. Скрипника, як і його самого, з усіх ключових посад. Це було зроблено протягом лютого—квітня 1933 р. Самого Скрипника звільнили з посади наркома освіти на засіданні політбюро 23 лютого 1933 р.

Нові ідеологі національної політики були, звичайно, не новачками в цій справі. Вони брали участь у виробленні національно-культурної політики попередніх років, отже, несли відповідальність за її наслідки. Саме

тому вони критикували діяльність Скрипника в основному 1930—1932 рр. (у цей час М. Попов та П. Постишев не працювали в Україні). Крім того, отримавши своєрідну індульгенцію від ЦК ВКП(б), нові організатори національної політики (особливо це стосується А. Хвилі та П. Любченка) намагалися з допомогою гострої й нещадної критики попереднього курсу обілити своє ім'я, довести відданість компартійним верховодам і залишитися на високих посадах у ЦК КП(б)У.

Викриваючи недоліки наркомату освіти в національно-культурному будівництві, влада силкувалася показати себе захисником прав національних меншин. Адже потрібно було довести людям, що це не повернення до великодержавного шовінізму, не зміна генерального курсу, а лише виправлення допущених помилок. Визнати принципові помилки змушували й Скрипника, ім'я якого з кінця травня згадувалося в засобах масової інформації в негативному контексті.

Проте зробити цього не вдалося. Хоча Скрипник й визнавав, що в його роботі було чимало недоліків, проте принципів своїх не зрадив. Чотири рази у резолюціях політбюро ЦК КП(б)У містилася пропозиція М. Скрипнику написати покайного листа³⁰. Але всі документи, які подавав він на розгляд політбюро, не задовольняли Постишева. Після того, як на засіданні політбюро 7 липня 1933 р. його члени черговий раз вимагали від Скрипника покайняння, він зрозумів, що вже нічого змінити не можна і після ранкового засідання покінчив життя самогубством. До речі, після його виходу із засідання члени політбюро встигли виключити його з членів цього керівного органу КП(б)У³¹.

Смерть Скрипника була несподіванкою для компартійного керівництва. Адже це самогубство перекреслило наміри Постишева влаштувати показове цькування колишнього наркома на наступному пленумі ЦК КП(б)У, яке передбачало також визнання ним власних помилок. Крім того, смерть М. Скрипника, який мав на той час величезний авторитет в Україні, свідчила про кардинальну зміну національної політики партії, відмову від попередніх її принципів. Вся діяльність і навіть смерть Скрипника показали, що проводити неприховану шовіністичну лінію в національному питанні було вже неможливо.

Щоб не допустити проявів незадоволення новим курсом національної політики, 10 липня 1933 р. політбюро прийняло постанову “Про доповідачів на активах з питання “Про націоналістичні ухили та про завдання боротьби з ними”. В цьому документі вказувалося на необхідність відвідання членами ПБ обласних та великих міських парторганізацій з метою роз'яснення помилок Скрипника та розповіді про подальше проведення національної політики³². Звичайно ж, керівництво КП(б)У робило те, що наказували з Москви. Так, у резолюції партактиву м. Тирасполя зазначалося, що “промова Сталіна 24 січня 1933 р. “Про роботу на селі” є основою нашої боротьби за виправлення відставання сільського господарства України, допущених помилок в національно-культурному будівництві”³³.

Цікаво, що спочатку акцентувалася увага в основному на помилках Скрипника, а не на націоналістичному ухилі. Зокрема, у резолюції київського партактиву на доповідь М. Попова від 12 липня 1933 р. серед помилок називалися такі: теорія “мішаної говірки”, націоналістичні настанови в справах термінології й правопису”, теорія “націонал-більшовизму”, трактування культурного будівництва “як нічим не обмеженого національного будівництва”³⁴. Однак вже у № 7—8 журналу “Більшовик України”, який було здано до друку 22 липня 1933 р., по-іншому розглядається роль М. Скрипника в національній політиці: “Найгрубіші теоретичні й політичні помилки тов. Скрипника, що суттю переросли останнім часом

в певний націоналістичний ухил від ленінізму, супроводжувалися цілковитою втратою більшовицької пильності й найсерйознішими практичними помилками тов. Скрипника як керівника наркомосу” (виділення наше. — Г.Є.)³⁵.

Влада намагалася добитися засудження діяльності попереднього складу наркомату освіти. Проте, незважаючи на жорсткий контроль над суспільством, ця справа виявилася не такою простою. Більш-менш освічені люди розуміли необгрунтованість звинувачень Скрипника. Деякі з них навіть ризикували повідомляти свої думки центральним органам влади. Наприклад, викладач української мови з Сум С. Тульський, проаналізувавши доповідь А. Хвилі з мовного питання на нараді з питань національної політики, яка відбулася наприкінці квітня 1933 р., доходить цікавих висновків. Погодившись, що “на мовному фронті не все гаразд”, він сміливо заявив: “Не гаразд те, що у мовні справи втручаються люди, які аж ніяк не розуміються на мовних питаннях і не завдають собі клопоту доручити дослідити цю справу якійсь авторитетній особі або установі”³⁶. Для компартійного керівництва було вкрай необхідно позбутися подібних настроїв.

Однак зробити це в запланований строк не вдалося. Представники компартійної еліти в Україні бачили розгубленість місцевих керівників, нерозуміння ними суті і мети започаткованих змін. Нові завдання не повністю розуміли навіть агітатори, які працювали в засобах масової інформації. Так, проаналізувавши ряд статей, надрукованих на цю тему в українських журналах, М. Кіллерог у доповідній записці Постишеву від 4 вересня 1933 р. зазначав, що “у висвітленні завдань боротьби на два фронти не все гаразд”³⁷. Тому спочатку об’єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому мало розглядатися питання про національну політику партії, планувалося провести 25 вересня³⁸. Потім, у зв’язку з невідповідністю цього питання, його перенесли на 10 жовтня³⁹. Скликали ж цей пленум, як відомо, аж у листопаді 1933 р.

Протягом липня—листопада компартійна верхівка УСРР стала інакше пояснювати роль Скрипника у національній політиці партії. Якщо в липні члени політбюро на обласних та міських партактивах звинувачували його в помилках та прорахунках у проведенні національної політики, то в листопаді на об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У Постишев вже говорив про утворення націоналістичного ухилу на чолі з М. Скрипником, який почав формуватися й “змикатися з інтервенціоністською агентурою на Україні в період боротьби за ліквідацію куркульства як класу”⁴⁰. До того ж на цьому пленумі український націоналізм був уперше названий головною небезпекою в республіці⁴¹.

Це було щось нове. Адже раніше вважалося, що місцевий націоналізм не може становити головної небезпеки, оскільки він в основному є реакцією на прояви великодержавного шовінізму. Ніде не вказувалося навіть на можливість такого рішення. Звичайно, такий висновок не був винаходом П. Постишева. На XVII з’їзді ВКП(б) (січень 1934 р.) Сталін підтвердив зміну в ставленні ВКП(б) до проявів націоналізму. Суперечка про те, який ухил (до великодержавного чи місцевого націоналізму) становить головну небезпеку, оголошувалася несуттєвою. “Головну небезпеку, — підкреслив Сталін у звітній доповіді XVII з’їзду ВКП(б), — становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким чином, розростися до державної небезпеки”⁴². Саме така ситуація, на думку Сталіна, створилася в Україні⁴³.

Якщо в 20-х роках, під час боротьби з різними ухилами в партії, на з’їздах і конференціях спочатку засуджували їх, а потім розпочинали чистки, то у даному випадку все робилося навпаки. 10 грудня 1932 р. ЦК

ВКП(б) прийняв постанову “Про чистку партії”⁴⁴, яку підтвердив наступний пленум ЦК ВКП(б), що відбувся на початку січня 1933 р.⁴⁵ На основі цих документів було прийнято рішення про тимчасове припинення прийому в партію та проведення чистки. Остання була пов’язана з так званим “саботажем” хлібозаготівель, але в Україні, поряд з цим, вона спрямовувалася на боротьбу з національно свідомими українцями, прихильниками національного відродження республіки.

Для обґрунтування репресій проти “націоналізму” в Україні ще на початку грудня 1932 р. туди була направлена слідча комісія ОДПУ на чолі з В. Балицьким. За результатами її діяльності вище керівництво країни на чолі зі Сталіним наприкінці грудня дійшло висновку про наявність “петлюрівської організації на Україні, яка ставить собі за мету проведення саботажу хлібозаготівель й підготовку селянських повстань за відокремлення України від СРСР й відновлення в ній капіталізму”⁴⁶.

Таким чином, “саботаж хлібозаготівель” вважався справою “націоналістів”, тому партійна чистка була спрямована саме проти них. Лише після того, як у багатьох парторганізаціях вона закінчилася, було офіційно оголошено, що в Україні існував націоналістичний ухил, який, за словами С. Косіора, змיקався з “діяльністю прямих контрреволюціонерів, що працювали на інтервенцію”⁴⁷.

Такий перебіг подій свідчив про дві характерні особливості боротьби прибічників централізаторських тенденцій з прихильниками автономної розбудови української культури. Перша з них — теоретична й практична необґрунтованість зміни національної політики, усвідомлення антиукраїнськими силами неможливості перемогти прихильників Скрипника у відкритій дискусії. Адже ні самому Скрипнику, ні його прихильникам жодного разу не надали можливості захистити свої погляди публічно.

Другою особливістю боротьби з “націоналістичним ухилом” було те, що на той час компартійне керівництво не збиралося доводити свою правоту у ході публічної дискусії. Адже виснажене колективізацією й голодомором українське селянство — основна соціальна опора українізації — вже не могло чинити опір. У тоталітарній державі всі процеси мали бути уніфікованими, ніяких місцевих особливостей не повинно існувати. Щоб не виникало навіть формальних питань, у резолюції листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У знову наголошувалося, що “для партії національна політика була й лишається знаряддям інтернаціоналізму, що кінцева її мета є встановлення комунізму та злиття всіх національностей”⁴⁸.

(Далі буде)

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 40. — С. 44.

² Сталін Й. В. Твори. — Т. 11. — С. 352.

³ Там же. — С. 346—347.

⁴ Мейс Д., Солдатенко В. Ф. Національне питання в житті та творчості Скрипника // Укр. іст. журн. — 1996. — № 9. — С. 74.

⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 342.

⁶ Скрипник М. О. До теорії боротьби двох культур. — Харків, 1928. — С. 15.

⁷ Скрипник М. О. Перебудовними шляхами // Більшовик України. — 1931. — № 12. — С. 17.

⁸ Сталін Й. В. Твори. — Т. 13. — С. 365.

⁹ Там же. — С. 26—27.

¹⁰ Скрипник М. О. Перебудовними шляхами. — С. 14.

¹¹ Мейс Д., Солдатенко В. Ф. Вказ. праця. — С. 74.

¹² Кульчицький С. Курс — українізація // Родина. — 1999. — № 8. — С. 110.

¹³ Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні. — К., 1991. — С. 217.

- ¹⁴ Цит. за: Голод 1932—1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 293.
- ¹⁵ Шліхтер О. Г. Чергові завдання культурного фронту // Більшовик України. — 1933. — № 7—8. — С. 37.
- ¹⁶ Попов М. М. За Радянську Україну — невід'ємну частину СРСР. — Харків, 1935. — С. 23.
- ¹⁷ Кульчицкий С. Курс — українізація. — С. 110.
- ¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 5242, арк. 22.
- ¹⁹ Голод 1932—1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 293.
- ²⁰ Комуніст. — 1933. — 29 квіт.
- ²¹ Національні процеси в Україні: історія й сучасність. Документи й матеріали. Довідник. У 2 ч. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 31.
- ²² Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 40. — С. 154.
- ²³ Шліхтер О. Г. Вказ. праця. — С. 64.
- ²⁴ Скрипник М. О. Статті та промови. — Харків, 1930. — Т. 2. — С. 296.
- ²⁵ Сталін Й. В. Твори. — Т. 8. — С. 151—152.
- ²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6213, арк. 8.
- ²⁷ Постышев П. П. Завдання боротьби за більшовицьке збирання, обмолот і хлібоздавання // Більшовик України. — 1933. — № 7—8. — С. 10.
- ²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6213, арк. 8.
- ²⁹ Там же, оп. 6, спр. 281, арк. 193.
- ³⁰ Там же, спр. 283, арк. 111, 124; спр. 284, арк. 24, 30.
- ³¹ Там же, спр. 284, арк. 30.
- ³² Там же, арк. 46.
- ³³ Там же, оп. 20, спр. 6197, арк. 73.
- ³⁴ Там же, арк. 59—65.
- ³⁵ Більшовик України. — 1933. — № 7—8. — С. 104.
- ³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6214, арк. 64.
- ³⁷ Там же, спр. 6217, арк. 19.
- ³⁸ Там же, оп. 6, спр. 285, арк. 49.
- ³⁹ Там же, арк. 64.
- ⁴⁰ Постышев П. П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. — К., 1935. — С. 35.
- ⁴¹ Там же. — С. 70.
- ⁴² Сталін Й. В. Твори. — Т. 13. — С. 357.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ За більшовицьку перевірку і чистку лав партії. — Харків, 1934. — С. 80.
- ⁴⁵ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1971. — Т. 5. — С. 89.
- ⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5242, арк. 1.
- ⁴⁷ Косіор С. В. Підсумки й найближчі завдання національної політики партії // Червоний шлях. — 1933. — № 8—9. — С. 228.
- ⁴⁸ Червоний шлях. — 1933. — № 8—9. — С. 265.

ПОВІДОМЛЕННЯ

А. М. МУЛЯР (Хмельницький)

Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст.

В кінці XVII— на початку XVIII ст. внаслідок подій Національної революції та воєнних дій, територія Правобережної України була спустошена. Багато населених пунктів було розорено, занепадало господарство. Шукаючи кращих умов життя, населення змушене було переселятися з місця на місце.

У вітчизняній історичній науці питання заселеності Правобережжя та міграційні процеси, що мали місце в даному регіоні, ще недостатньо досліджені. Історики XIX та початку XX ст. (П. Куліш, О. Єфименко, В. Антонович та інші) визнавали безперечним фактом перетворення Правобережної України в пустелю і полемізували між собою лише з приводу шляхів заселення цієї місцевості¹.

Протилежну точку зору висловили радянські історики, в їх числі О. І. Баранович, О. С. Компан², які стверджували, що Правобережжя було добре заселеним, що тут займалися землеробством і тваринництвом. На думку О. І. Барановича, міграції населення були незначними, а роль слобід у відбудові регіону — перебільшена. Нових поселень було небагато, і наданий їм пільговий період не був тривалим.

Чимало праць присвятив дослідженню історико-демографічних проблем цього періоду М. Г. Крикун³. В його працях, більшість яких стосуються Подільського воєводства, наводиться чимало фактичного матеріалу, що свідчить про інтенсивність переселенських рухів українського населення. Науковець доводить, що заселення Поділля відбувалося за рахунок різного роду втікачів та переселенців, особливо з Волинського і Руського воєводств.

Міграційні процеси на Правобережжі і водночас становище селян у магнатських латифундіях простежила В. О. Маркіна⁴. Вона показала негативні наслідки втеч для феодальних господарств, вбачаючи основну причину переселень у важкому соціально-економічному становищі селян. Зосередивши увагу на 30—60-х роках XVIII ст., дослідниця лише в ряді випадків наводить фактичний матеріал кінця XVII — початку XVIII ст.

Демографічну ситуацію в Україні в другій половині XVII—XVIII ст. дослідив О. І. Гуржій, основну увагу приділивши Слобожанщині та Півдню. Що ж до Правобережжя, то, на думку вченого, воно було запус-тілим. О. І. Гуржій зробив спробу визначити основні напрями міграцій українського населення. Роль магнатів і шляхти в процесі заселення вільних земель Правобережної України він заперечує⁵.

Однак спеціальної праці, присвяченої комплексному вивченню заселеності Правобережжя та міграційних процесів у кінці XVII — на початку XVIII ст., поки що не існує.

Розореність Правобережної України зафіксована в універсалі лівобережного гетьмана І. Самойловича від 1682 р., в якому він називає даний регіон “запустілим”⁶. І не дивно, оскільки лише у березні 1679 р. наказ-

ний гетьман Семен Самойлович, за наказом свого батька І. Самойловича, на чолі 40 тис. українських та московських вояків розпочав “згін” (насилене переселення. — *А. М.*) населення Правобережжя, знищуючи при цьому міста і села дощенту. Як повідомляв лівобережний гетьман до Малоросійського приказу, “всі жителі ржищівські, канівські, корсунські, стародубські, мошенські, драбівські, білозерські, таганківські, черкаські на цей бік зігнані, і від ворога відхилені, а міста й села, містечка і присілки їх, де вони раніш жили на тому боці, всі без останку спалені” ⁷. А літописець Самійло Величко у містах Константинополі, Бердичеві, Збаражі і Сокалі бачив “...кам’яні будівлі одні малолюдні, інші зруйновані, зарослі землею, запліснявілі, обсажені бур’яном і повні лише червів, зміїв й усякого гаддя, що там гніздиться” ⁸.

Спустошеність Правобережної України підтверджують також різного роду документи: інвентарі, люстрації, заяви і скарги феодалів тощо. Зокрема, у серпні 1713 р. шляхтич Станіслав-Керекеш заявив, що його фільварок у Заславському ключі Кременецького повіту внаслідок війн повністю запустів ⁹. А з 19 населених пунктів у Київському повіті (1648 р.), що належали дідичу Михайлу Федору Ельцю, вціліло в 1691 р. лише 9. У тих селах, в яких на кінець XVII ст. збереглося населення, його кількість була незначною. Зокрема, в селі Любівичі було 12 димів, у с. Лінзевичі — 10, а в с. Пиріжки — 8 димів, в селах Малин та Павловичі — по 7, Головки та Новаки — по 6. Найменшу кількість димів мали села Камінці та Сергіївці — відповідно 4 та 1. У середньому в 1691 р. кількість димів у вищеназваних населених пунктах становила 6,5 на одне село. У порівнянні з 1648 р., коли в середньому на один населений пункт припадало 47 одиниць, у 1691 р. їх кількість зменшилася в 7 раз. В цілому кількість димів з 1648 по 1692 рр. зменшилась у селах: Головки — з 14 до 6 (тобто у 2,3 раза), Пиріжки — з 12 до 9, Малин — з 40 до 7, Сергіївці — з 2 до 1, Павловичі — з 62 до 7, Новаки — з 19 до 6 димів і т. д. ¹⁰

Навколо містечка Паволоч (Овруцький повіт), станом на 1683—1684 рр., було 41 пусте село, а біля містечка Котельці — 10 сіл ¹¹.

Тенденція до різкого зменшення населення та кількості населених пунктів, димів на території Правобережжя простежується протягом другої половини XVII ст. Так, лише у Брацлавському воєводстві з 1629 по 1664 рр., згідно з нашими підрахунками, кількість димів зменшилася з 71 471 до 6111, тобто в 11,6 раза, в тому числі на селі — з 22 656 до 3465, тобто у 6,5 раза ¹². Брацлавське воєводство та центральна й південна частини Київського зазнали найбільшого спустошення, оскільки протягом тривалого періоду другої половини XVII ст. були “театром” військових дій.

З припиненням війн на Правобережжі розпочався процес заселення розорених земель. Переселенці і втікачі з різних земель Речі Посполитої, Лівобережної України, Валахії та ін. “колонізували пустощі” Брацлавського, Вінницького, Київського, а з 1699 р. Кам’янецького й Летичівського повітів. На початок XVIII ст. ці переселення набули масового характеру. Зокрема, про це свідчать масштаби втеч з Руського воєводства на південні землі Правобережної України, внаслідок чого, як зазначалося шляхтою на Вишенському сеймі 1701 р., Руське воєводство перетворилось у пустелю “через випровадження селян на Поділля осадчими” ¹³. Підтверджують масове переселення представників різних верств населення на землі Брацлавщини, Київщини та Поділля також ревізії багатьох маєтків Перемишлянської землі за 1711 р. ¹⁴ Згідно з дослідженнями Е. Отвіновського, цілі села перетворилися в пустки внаслідок втечі багатьох тисяч селян з Перемишлянської землі на Поділля ¹⁵. З 16 сіл Сенявського та Олишицького ключів, що знаходились у Волинському воєводстві, за період з 1699—1700 та

1713—1716 рр. пішло близько третини всього населення, а з 1703 по 1716 рр. — 743 родини¹⁶. Лише у 1700 р. 300 втікачів з Волині осіли на півдні Подільського воєводства¹⁷.

Переселення та втечі представників різних верств населення у Брацлавське, Подільське та центральну й південну частини Київського воєводства в кінці XVII — на початку XVIII ст. зафіксовані також в актових книгах гродських судів. Так, житомирський стольник Адам Пустошинський скаржився у 1704 р. до Луцького гродського суду на селян с. Коршова за те, що вони сприяли втечі багатьох селян з його маєтків Гаті та Воютина¹⁸. А в луцькій гродській книзі за 1709 р. зафіксовано скаргу київського войскового Марка Аксака на селян с. Костюхнівки, які вбили його слугу Погребецького, котрого було послано навздогін за ними¹⁹.

Причин, які спонукали представників різних верств населення переселятися на нові землі, було кілька. Зокрема, це великі феодалні повинності в західноукраїнських землях, бажання знайти кращі умови життя, велика кількість “вільної”, незайманої землі на півдні Правобережної України та правове “відродження” стану правобережного козацтва. Тому поодинокі, а то й цілими групами вони тікали з Волині, Київського Полісся, західноукраїнських земель на спустошені землі, при цьому часто залишаючи напризволяще худобу й нерухоме майно, які автоматично переходили у повну власність панів. Так, згідно з описом Колківського маєтку, що в Луцькому повіті, 1683 р. до 20 корів і одного бичка, куплених у різних людей для панського господарства, було приєднано 2 корови з телятами тих селянських димів, власники яких втекли в пошуках “менших” повинностей. А в квітні 1690 р., після втечі селянської сім’ї, до панського двору було пригнано свиню та кілька поросят²⁰. Покинуту селянами-втікачами худобу зафіксовано також у Блудівському фільварку (Волинське воєводство) в 1692 р.²¹

Про залишення селянами-втікачами напризволяще своїх будинків та господарських “прибудов” свідчить також інвентар Сатанівського фільварку за 1703 р.²²

З переходом у 1699 р. під протекторат Речі Посполитої території Кам’янецького й Лeticівського повітів, які тривалий період перебували у володінні Туреччини, даний регіон став найбільш привабливим для втікачів та переселенців, оскільки він безпосередньо межував з Волинським та Руським воєводствами. На думку О. С. Компан, В. Марчирицького та інших дослідників, Поділля в момент повернення його Туреччиною у 1699 р. Польщі було зовсім обезлюдненим або дуже слабо заселеним²³. Однак люстративні документи, знайдені нами в польських архівах, свідчать про заселеність краю. Згідно з люстраціями Кам’янецького й Лeticівського староств за 1701 р., кількість димів на один сільський населений пункт коливалася від 6 до 68 одиниць, що становило в середньому 37 димів на один населений пункт²⁴. У порівнянні з 1661 р., коли середня кількість димів на один населений пункт дорівнювала 30,4 одиниці, кількість димів у 1701 р. збільшилась у 1,2 раза²⁵. Що ж до заселеності сільської місцевості Подільського воєводства, то, станом на 1701 р., в ній було 19 832 дими, тоді як у 1661 р. — 20 400 димів²⁶.

Наявність значної кількості населення на території Подільського воєводства на початку XVIII ст. можна пояснити двома причинами — заселеністю Поділля на час турецького панування в краї та інтенсивним переселенням підданих панами. Таку думку підтверджують різного роду документи, в тому числі й сеймові, в яких зазначається негативний вплив переселень у Подільське воєводство на господарський розвиток Белзького, Волинського, Руського воєводств та території Київського Полісся²⁷.

Про інтенсивність переселенського руху свідчить хоча б той факт, що вже у 1707 р., порівняно з 1701 р., кількість димів на один населений пункт Летичівського й Кам'янецького староств зросла в 1,4 раза²⁸. А у Сатанівському фільварку, що простягнувся з півночі на південь на десятки кілометрів і охоплював 17 населених пунктів, кількість димів у 1711 р. зросла порівняно з 1710 р. у 2 рази²⁹.

Аналізуючи демографічний стан Волинського воєводства та території Київського Полісся, ми помітили “запустіння” їх південних рубежів, зокрема Кременецького повіту. Причин такого явища може бути багато, але більшість з них безпосередньо пов'язані з воєнними подіями. Чимало запустілих населених пунктів було в Овруцькому та Житомирському повітах. Тому власники фільварків, розташованих у даному регіоні, радо приймали переселенців.

Міграційний рух на початку XVIII ст. охопив величезні території. Як зазначає в своїх дослідженнях М. Г. Крикун, у Меджибізькій волості 1717 р. в 30 поселеннях проживало 1506 родин підданих, з них 143 родини прибули з Руського воєводства (9,4 %), 43 — з Львівської землі (2,8 %), 35 — з Галицької (2,3 %) та 26 родин з Перемишлянської (1,7 %) ³⁰.

Селяни тікали інколи за сотні кілометрів: з Волинського воєводства у староство Канівське; з Руського — в Подільське і т. п. Та пересування з сім'єю й усім господарством на далеку відстань були обтяжливими й небезпечними, тому переважно селяни обирали найближчий регіон, де населення було менше, а тому умови господарювання були легшими³¹.

Біглий підданий, за польським законодавством, оголошувався поза законом, тому його можна було пограбувати, ув'язнити, вбити. Часто втікачів переслідували пани та представники їхньої адміністрації. Однак, незважаючи на це, міграційний рух в останній чверті XVII — перших десятиліттях XVIII ст. не припинявся і в основному був спрямований у Брацлавське, Київське та Подільське воєводства. Зокрема, в протестації, внесеній в 1700 р. до Кременецької городської канцелярії, зазначалося, що 300 підданих з Волині йшли на слободи в с. Кудринці, розташоване на півдні Кам'янецького повіту³². В липні 1701 р. у Подільському воєводстві було затримало селян, які втекли з сіл Опришовець та Червоногородки, що належали до волинських володінь Йосифа Потоцького³³. В 1701 р. в районі м. Луцька поселилися селяни с. Квасове, що знаходилось у Руському воєводстві, а в 1708 р. селяни з с. Пинного Луцького повіту втекли до с. Куськовці Кременецького повіту³⁴.

У заселенні правобережних земель брали участь також магнати й шляхта. Прагнучи якомога швидше відбудувати зруйноване господарство, вони почали переселяти зі своїх володінь, що не зазнали значних збитків від воєнних подій, у спустошені фільварки своїх підданих. Так, магнат Замойський “спровадив залежних селян аж з-над Вісли, Сенявський і Ржевуський — з околиць Перемишля і Санока, всі Любомирські — з Мазовії і Волохівщини”³⁵. Ті ж феодали, які не мали такої можливості, змушені були випроваджувати й переманювати підлеглих з інших володінь, обіцяючи при цьому різного роду пільги, свободи тощо. Так, у вересні 1700 р. барський староста Станіслав Яблонський просив повернутися підданих староства, які покинули свої домівки, тікаючи від турецької окупації, при цьому обіцяв зберегти “вольності”, що їм належали³⁶. А шляхтич Св'яцький у червні 1688 р. скаржився на п. Коритка, який переманив до себе обіцянками його підлеглого Климашевича³⁷.

Власники фільварків із задоволенням приймали “переселенців”, не беручи до уваги, звідки вони прийшли і кому належали. Більше 15 років тривав судовий розгляд “позову” Войцеха Славошевського до Катерини

Олізарової, яка відмовлялася видати втікачів з с. Яблонки Луцького повіту³⁸.

Нерідко дідичі, щоб заселити свої розорені господарства, самі “роз’їжджали” по території Белзького, Волинського, Руського воєводств і території Київського Полісся, запрошуючи місцевих жителів переселятись у свої володіння. Вдавалися вони й до послуг великої кількості спеціальних вербувальників, які зробили переселення представників різних верств населення з одного регіону в інший своїм ремеслом, що давало їм значні прибутки³⁹. По селах і містечках, на ярмарках і в шинках, агенти підмовляли селян залишати своїх панів і переселятись на південь. Вони вихваляли життя на нових землях, обіцяли переселенцям значні пільги. Дії агентів (осадчих) завдавали великих збитків феодалам західноукраїнських та волинських земель, оскільки “випроваджували” на “вільні” землі чимало населення. Тому на Вишньському сеймі, що відбувся у 1701 р., було прийняте рішення про покарання осадчих, які “виводять підданих на слободи”⁴⁰. Руське воєводство, як зазначалося на сеймі, “внаслідок випровадження осадчими населення перетворилось у пустелю”⁴¹.

Власники розорених маєтків у досліджуваний період робили спроби заселити свої господарства також вихідцями з Лівобережної України. З цією метою в різні полки Лівобережжя посилалися осадчі, які закликали переселятись на слободи і обіцяли звільнення від різних повинностей на певну кількість років. Зокрема, княгиня Ганна Вишневецька та її син відправили у Переяславський полк якогось Могильницького (очевидно, осадчого) з двома товаришами запрошувати жителів Лівобережжя до переселення в слободу. Однак їх “місія” не була виконана, оскільки двоє з них були заарештовані, а Могильницький ледве втік⁴².

Запустілі простори Брацлавського та Київського воєводств заселяли переселенці з Гадяцького, Миргородського, Лубенського полків Лівобережної України. “Посполиті масами йшли, не дивлячись на розставлені понад Дніпром застави, у всіх одна думка — йти за Дніпро”, — доносили у 1701 р. у Москву⁴³. Лівобережний гетьман, прагнучи перешкодити переселенню, застерігав селян і козаків, говорив, що поляки обдурюють їх, описував утиски українського народу, насильне привернення до унії православних тощо. Старшині він наказував, щоб селяни і козаки не піддавалися намовам і не переходили на Правобережжя⁴⁴. Однак усі ці умовляння й накази не дуже допомагали. Утікачі з правого берега на лівий на рубежі XVII—XVIII ст., зазначав М. Костомаров, знову поспішали за Дніпро, на батьківщину⁴⁵. Переяславський полковник Минович у 1700 р. доповідав, що у містах, містечках і селах, що прилягали до Дніпра, зібрались люди з різних полків гетьманського регіменту, і у всіх на думці одне: “яким-небудь шляхом переправитися на протилежну сторону Дніпра і там поселитися”⁴⁶. У 1682 р. близько 4 тис. переселенців залишили Лівобережну Україну, переправилися через Дніпро і оселилися під Немировом⁴⁷.

Активізації міграційних процесів сприяли також міжнародні договори, що були підписані в кінці XVII — на початку XVIII ст. Зокрема, з укладенням “Вічного миру” між Росією і Річчю Посполитою в 1686 р., основні положення якого знайшли відображення в Галицько-Руському літописі, Правобережна Україна поверталася Польщі, але при цьому по Дніпру навколо Ржищева, Канева, Яготина, Черкас, Крилова, Чигирина та інших міст повинні були залишатись незаймані землі⁴⁸. Отже, дана територія, згідно з договором, ставала вільною від будь-якого управління. Однак уже в 1701 р. польські дипломати домагалися від московського царя та лівобережного гетьмана повернення Стайок, Трипілля й Трахтемирова, а

також дозволу на заселення Подніпров'я, що, за договором 1686 р., мало залишатись обезлюдненим ⁴⁹.

З 80-х років XVII ст. на міграцію населення впливав і процес відродження козацького стану на території Правобережної України. Слід зазначити, що відродження козацтва відбувалося, як і в попередні десятиліття, за рахунок пошкодження значної кількості українського населення та втікачів з інших земель (поляків, білорусів, молдаван тощо), які селились у південних та південно-східних окраїнах Правобережжя й оголошували себе козаками.

Окремі втікачі були незадоволені польсько-шляхетськими порядками і прагнули помститися панам за заподіяні ними раніше кривди та страждання. Вони об'єднувались у невеликі загони-ватаги, нападали на феодалні господарства, захоплювали або знищували панське майно, руйнували костіли та уніатські церкви, розправлялися з корчмарями, лихварями тощо ⁵⁰. Створювалися такі ватаги на прикордонних землях Речі Посполитої, тобто на території південних воєводств Правобережжя (Брацлавського, Київського та Подільського), які межували з турецько-татарськими володіннями. Звідти вони проникали у глиб Правобережної України. Глибокі яри і балки, що пересікали ліси та степи, давали їм можливість ховатися в години небезпеки. Якийсь, як він себе називав, козацький полковник Кутиський Барабаш, виходець з Волощини, нещадно розорював та грабував Київське Полісся. Гетьманських наказів не слухав, а гетьманських посланців ув'язнював. Він говорив: «Я ні короля, ні гетьмана не боюсь. У мене король — цар турецький, а гетьман — господар волоський, бо треба тоє відати: де Барабаш, там нічого немає» ⁵¹. А через відсутність у Речі Посполитій достатніх військових сил для охорони південних рубежів Правобережної України загони-ватаги безперешкодно робили цілі «рейди» по її території.

Універсал польського короля (1684 р.) та сеймова конституція (1685 р.) сприяли не лише відродженню козацького стану на Правобережній Україні, а й відкривали широкі можливості для переселення представників різних категорій населення на спустошені землі. Успішній колонізації на Правобережній Україні сприяла також відсутність контролю польських урядових кіл над козаками та самостійне вирішення полковниками ряду питань на території полків. Правобережні полковники С. Палій, Самусь, Абазин та Іскра зуміли поєднати традиції та нові методи керування у полках і надали перевагу осілому, землеробському способу життя, тобто врахували бажання різних верств населення вільно господарювати на своїй землі. Такі заходи козацького керівництва сприяли успішній колонізації. Так, лише в полку Семена Палія кількість козаків зросла з 880 чол. у 1691 р. до 2—3 тис. у 1693 р. ⁵² Чисельність козацьких полків з кожним роком збільшувалася (в основному за рахунок селян, які становили більшість населення Правобережжя). Про це свідчить хоча б той факт, що полк Самуся у 1692 р. не скористався з пропозиції Палія поселитись у Мотовилівці, оскільки його козаки не могли розміститися на такій невеликій території ⁵³.

Зростання чисельності козаків прямо позначилося на заселеності містечок і сіл. Так, у квітні 1699 р. шляхтич Степан-Олександр Должкевич повідомив про неможливість отримання прибутків з сіл В'язівка, Вереси та Хвосенка, які перебували в його орендному володінні, через те, що багато селян покинули свої господи й пішли у Фастівщину. Втікачі забрали з собою робочу худобу та інвентар ⁵⁴. Сам факт існування величезних спустошених територій та козацького устрою, що ґрунтувався на глибоко демократичних принципах, як заперечення кріпосницької залежності і ста-

нової нерівності, рівність у праві володіння землями та угіддями, участь в органах самоуправління тощо, змушував багатьох селян і міщан з різних земель Правобережжя покидати домівки з метою пошуку кращих умов господарювання, уникнення феодалного гніту.

Населення, яке осідало навколо козацьких центрів, не піддавалось обліку, тому визначити, скільки його було на тій чи іншій території козацьких полків Правобережної України, було важко. Козацькі поселення виникали у найзручніших місцях, найчастіше понад берегами рік і річечок, біля балок, байраків. На новоосвоюваних землях, незважаючи на постійну небезпеку з боку татар, козаки та поселенці займалися хліборобством⁵⁵. А що потрібно було селянину, осілому на землях козацького полку, крім землі та волі, тим більше, що на них також поширювалися козацькі права та привілеї. Мандрівний священик Лук'янов, перебуваючи у Фастові, писав, що продукти місцеві дуже дешеві, і навіть дешевші за київські (це, до речі, свідчить як про сприятливі економічні умови господарювання, так і про сільськогосподарську розвиненість даного регіону.) А чим далі священик від'їжджав від Фастова, тим ціни зростали вдвоє, а то й утричі⁵⁶. Дане свідчення ще раз підтверджує думку, що в той час Фастівщина була добре заселеною і розвиненою регіоном. Тому не дивно, що, незважаючи на суворі заборони, потік біженців з різних регіонів Речі Посполитої та Лівобережної України, де йшов процес поступового закріпачення селян, привів до заселення Богуслава, Рокитної та інших населених пунктів⁵⁷.

Таким чином, воєнні події кінця XVII — початку XVIII ст., “згін” населення 1679 р. позначилися на демографічному становищі Правобережної України. Майже на всій її території спостерігалось різке скорочення населення. Феодалний гніт у західноукраїнських землях, Поліссі, Лівобережній Україні, Білорусії, Волощині та Польщі, усвідомлення наявності на півдні Правобережжя “вільної”, незайманої землі штовхали населення на пошук кращих умов життя.

Заселення розорених земель Правобережжя відбувалося двома шляхами: по-перше, у вигляді стихійних втеч та переселень представників різних верств населення і, по-друге, за допомогою феодалів, які, потребує робочих рук, різними способами заселяли свої фільварки. З 80-х років XVII ст. на міграційні процеси, що відбувалися на Правобережній Україні, впливав процес відродження стану правобережного козацтва, устрій якого ґрунтувався на глибоко демократичних принципах.

¹ Антонович В. Б. Последние времена козачества на правой стороне Днепра // Архив Юго-Западной России (АЮЗР). — Ч. 3. — Т. 2. — К., 1868. — С. 58—157; Кулиш П. Записки о Южной Руси. — СПб., 1856. — Т. 1. — С. 82—143; Ефименко А. Я. История украинского народа. — К., 1990. — С. 266—267.

² Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 43—108; Баранович А. И. Опустошение и восстановление Правобережной Украины во второй половине XVII — начале XVIII вв. // История СССР. — № 5. — 1960. — С. 141—158.

³ Крикун М. Г. Втечі на Поділля в першій половині XVII ст. // Вісник Львівського державного університету. — 1965. — № 3. — С. 62—67.

⁴ Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII ст. — К., 1971. — С. 145—156.

⁵ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996. — С. 92—117.

⁶ Акты Южной и Западной России (Акты ЮЗР). — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 166—167.

⁷ Солой В., Степанков В. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 177.

⁸ Літопис Самійла Величка. — К., 1991. — Т. 1. — С. 27.

⁹ Акты ЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 312.

¹⁰ Центральний Державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України), ф. 2, оп. 1, спр. 5, с. 123.

- ¹¹ Акты ЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 152—154.
- ¹² Акты ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — К., 1890. — С. 394—412, 538—564.
- ¹³ Акта grodzkie i ziemskie. — Т. 22. — Lwyw, 1914. — С. 123, 379.
- ¹⁴ Крикун М. Г. Втечі на Поділля в першій половині XVIII ст. // Вісник Львівського державного університету. — 1965. — № 3. — С. 62.
- ¹⁵ O t w i n o w s k i О. Е. Dzieje polskie pod panowaniem Augusta II. — Krakow, 1894. — S. 12.
- ¹⁶ B u z z z t a J. Zbiegowstwo chlopow z nad Sanu // Rocznizi dziejow spoleznych i gos-podarzzych. — Poznan. — 1956. — Т. 17. — S. 74—77.
- ¹⁷ Крикун М. Г. Втечі на Поділля... — С. 65.
- ¹⁸ Акты ЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 273—275.
- ¹⁹ Там же. — С. 296.
- ²⁰ Архів Головних Актів Давніх у Варшаві (далі — АГАД), Архів Замойських, сигн. 2640. — С. 1—8.
- ²¹ АГАД, Архів Радзивіллів, Від. XXV, сигн. 260. — С. 8—9.
- ²² АГАД, Архів Потоцьких з Ланцкута, сигн. 232. — С. 308.
- ²³ К о м п а н О. С. Міста України... — С. 64; M a r e z y r i s k y W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. — Wilno, 1820. — Т. 1. — S. 22—24.
- ²⁴ АГАД, Архів Публічний Потоцьких, сигн. 341. — С. 364—392.
- ²⁵ Акты ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — К., 1890. — С. 501—524.
- ²⁶ АГАД, Архів Публічний Потоцьких, сигн. 341. — С. 364—392; Архів ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — К., 1890. — С. 501—524.
- ²⁷ Акта grodzkie i ziemskie. — Т. 22. — Lwyw, 1914. — С. 342, 360, 364, 379.
- ²⁸ АГАД, Архів Публічний Потоцьких, сигн. 341. — С. 339—450.
- ²⁹ АГАД, Архів Потоцьких з Ланцкута, сигн. 232. — С. 4, 138, 187, 234, 236, 284, 301, 311, 450, 453—459, 500, 521, 522, 523, 524, 525, 527, 528, 529, 530, 531, 533, 534, 535, 537.
- ³⁰ Крикун М. Г. Втечі на Поділля... — С. 65.
- ³¹ Акты ЮЗР. — Ч. 6. — Т. 2. — К., 1870. — С. 35.
- ³² Там же. — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 244—257.
- ³³ Там же. — Т. 2. — К., 1870. — С. 4—5.
- ³⁴ Б а р а н о в и ч А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. — М., 1959. — С. 22—23.
- ³⁵ Акты ЮЗР. — Ч. 8. — Т. 2. — К., 1894. — С. 149.
- ³⁶ S e r o z y k W. Gospodarstwo magnackie w wojewodstwie podolskim. — Wroclaw—Warszawa—Krakow, 1960. — S. 23—24.
- ³⁷ Акты ЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — 1876. — С. 198—199.
- ³⁸ ЦДІА України, ф. 49, оп. 1, спр. 1489. — С. 1—9.
- ³⁹ Акты ЮЗР. — Ч. 6. — Т. 2. — К., 1870. — С. 32.
- ⁴⁰ Акта grodzkie i ziemskie. — Lwyw, 1914. — Т. 22. — С. 364.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² К о с т о м а р о в Н. Мазепа и мазепинцы. — СПб., 1883. — Т. 16. — С. 163.
- ⁴³ Г р у ш е в с к и й М. Очерк истории украинского народа. — СПб., 1904. — С. 318.
- ⁴⁴ С е р г і є н к о Г. Я. Визвольний рух... — С. 49.
- ⁴⁵ К о с т о м а р о в Н. Мазепа и мазепинцы.. — С. 161.
- ⁴⁶ Там же. — С. 161.
- ⁴⁷ Б о р и с е н к о В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 45.
- ⁴⁸ П е т р у ш к е в и ч А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 гг. — Львов, 1874. — С. 649.
- ⁴⁹ Ч у х л і б Т. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн східної та південно-східної Європи (60-ті роки XVII — початок XVIII століть). Рукопис кандидатської дисертації. — К., 1995. — С. 61.
- ⁵⁰ С у д и е н к о М. Материалы для отечественной истории. — К., 1855. — Т. 2. — С. 34.
- ⁵¹ Акты ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 2. — К., 1868. — С. 335—338.
- ⁵² С е р г і є н к о Г. Я. Визвольний рух... — С. 63—64.
- ⁵³ Д я д и ч е н к о В. А. З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690—1699) // Наукові записки. — 1946. — С. 170.
- ⁵⁴ Акты ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 2. — К., 1868. — С. 365—367.
- ⁵⁵ О с а д ч и й Т. И. Козацкий батько Палий. — К., 1900. — С. 2—5.
- ⁵⁶ Путешествие в святую землю священника Лукьянова // Русский Архив, № 1—12, 1863. — С. 46.
- ⁵⁷ С м о л і й В., С т е п а н к о в В. Українська державна ідея... — С. 179.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

А. А. СТІЛКО (Київ)

Франсіско де Міранда в Україні

Уродженець Венесуели Франсіско де Міранда (1750—1816) був одним з перших лідерів визвольного руху патріотів Латинської Америки проти іспанського колоніалізму. Саме тому його називають передвісником латиноамериканської незалежності.

Міранда народився 26 березня 1750 р. в Каракасі в досить заможній родині купця дона Себастьяна Міранди-і-Рівело. Батько й мати — донья Франсіска Антонія Родрігес — прагнули дати своєму первістку добру освіту, і він повною мірою виправдовував їхні сподівання — спочатку блискуче закінчив одну з найаристократичніших шкіл, потім вступив до Каракаського університету, а завершивши навчання, обрав військову кар'єру — став офіцером іспанської королівської армії.

Спочатку Міранда служив у метрополії, потім на Кубі, згодом брав безпосередню участь у бойових діях іспанських військ у Марокко, Вест-Індії, Східній Флориді та інших місцях. І всюди він виявляв хист до військової справи. Особливо добре знався в артилерії та фортифікаційних справах. Здобуваючи останні у ворога, Міранда демонстрував не тільки гарні знання в царині військового мистецтва, а й діяв сміливо та кмітливо. Молодого офіцера досить швидко підвищили по службі — 1781 р. він став підполковником, а вже наступного року — полковником іспанського війська.

Та саме в той період у дона Франсіско, як часто називали його друзі та близькі знайомі, розпочалися негаразди у відносинах з королівською владою. Їй стало відомо, що молодий артилерійський офіцер — уродженець Венесуели невдоволений деспотичним характером іспанського колоніального режиму на теренах Нового Світу і снує плани визволення батьківщини з-під гніту метрополії. 1783 р., під час служби Міранди на Кубі, власті мали намір заарештувати його. Але попереджений заздалегідь друзями, він тікає до США. Під час зустрічей та розмов з Д. Вашингтоном, О. Гамільтоном, генералом Г. Ноксом та іншими провідними діячами молодого американської держави венесуельський патріот переконував їх у необхідності посприяти ліквідації іспанського панування в Західній півкулі. Та ці намагання дона Франсіско виявилися марними.

Залишивши США, Міранда перебирається до Європи. Він відвідує Англію, Пруссію, Туреччину, Росію, Швецію та інші країни, де в переговорах з їх володарями просить підтримати майбутню збройну боротьбу з іспанським колоніалізмом у Латинській Америці. Після перемоги Великої французької революції 1789 р. Міранда приїхав до Парижа. Він вступив до французької революційної армії, отримав у ній чин генерала і був призначений командиром дивізії, що воювала з роялістами на північному фронті. Війська під командуванням Міранди відзначилися в боях з ворогом, звільнивши від нього, зокрема, м. Антверпен.

Після участі в революційних подіях у Франції ім'я Франсіско де Міранди стало широко відомим як у Старому, так і в Новому Світі. Скрізь його визнавали як значного військового та революційного діяча. Коли

1805 р. дон Франсіско знову прибув до США, тамтешня влада вже не чинила перешкод його визвольним змаганням. За цих умов наступного року Міранді вдалося організувати з США першу патріотичну військово-морську експедицію до Венесуели, учасникам якої вдалося звільнити від іспанців міста Велу та Коро.

Після переможного збройного повстання в Каракасі 19 квітня 1810 р. Міранда негайно повернувся на батьківщину, де його було призначено на керівні військові, державні та громадські посади, присвоєно звання генерал-лейтенанта патріотичної армії, обрано депутатом та віце-президентом Національного конгресу, президентом Патріотичного товариства. З активною участю Міранди 5 червня 1811 р. було проголошено незалежність Венесуели, а 23 грудня — прийнято республіканську конституцію.

Коли в березні 1812 р. патріотична армія стала відступати під натиском іспанців, Національний конгрес призначив Міранду главою Венесуельської держави та головнокомандуючим її збройними силами у званні генералісімуса. Очолена ним армія стала чинити більш організований опір наступаючим королівським експедиційним військам. Проте влітку того ж року Міранда, перебуваючи в приморському місті Ла-Гуайра, внаслідок зради потрапив у полон. Закованого в кайдани, його відправили до метрополії. Щоб запобігти втечі свого злісного ворога, власті ув'язнили його в особливому підземному застінку острівної тюрми “Ла Каррака”, що неподалік іспанського міста Кадіс. Саме тут 14 липня 1816 р. скінчилося славне і водночас трагічне життя Франсіско де Міранди — передвісника латиноамериканської незалежності¹.

В Україні непересічною постаттю Міранди цікавляться з особливою увагою. Справа в тому, що ця людина — чи не перший латиноамериканець, який побував на терені нашої вітчизни. Обставини цього несподіваного візиту сьогодні відомі з великими подробицями. Перебуваючи влітку 1786 р. у Константинополі, венесуелець вирішив відвідати Росію. Він сподівався провести переговори з царськими урядовцями з питання про сприяння антиіспанському рухові. Ця поїздка до романівської імперії відбулася й тривала понад рік. Добру половину цього часу — з вересня 1786 р. по травень 1787 р. — дон Франсіско перебував на українських землях. Очаків, Херсон, Крим, Кременчук, Київ — ось далеко не повна географія поїздки Міранди, під час якої йому судилося зустрітися та провести переговори з правлячою верхівкою царської Росії — імператрицею Катериною II та її найближчим оточенням.

Розпочати детальне дослідження перебування венесуельця в Україні можна було б уже в XIX ст. за умови доступу до головного джерела — величезного особистого архіву, в першу чергу до щоденникових записів, які він робив протягом майже всього свого свідомого життя. Однак після арешту Міранди іспанцями 1812 р. його архів загадково зник і понад сто років вважався безнадійно втраченим. Тому в минулому столітті окремі фрагментарні сюжети про його перебування в Україні відображалися лише у випадкових друкованих джерелах, наприклад, у мемуарах французького посланника в Росії Луї-Філіппа Сегюра², з яким Міранда неодноразово зустрічався у Києві 1787 р., або в ґрунтовній монографії про О. А. Безбородька — також доброго знайомого знаменитого венесуельця³.

Лише на початку 20-х років XX ст. виявилося, що архів дона Франсіско з дорогоцінними для нас щоденниковими нотатками про Україну не втрачений і повністю зберігся. Стало відомо, що влітку 1812 р., в розпал важких боїв з іспанськими військами генералісімус наказав відправити всі 63 ретельно переплетених томи свого особистого архіву з Венесуели до острова Кюрасао на зберігання знайомому англійському купцеві. Цей за-

побіжний захід був доречним, бо матеріали могли потрапити до рук іспанців. 1813 р., за наказом британського міністра колоній Батхерста, архів Міранди таємно доставили з Кюрасао до Лондона. Вищеназваний урядовець довгі роки тримав документи у приміщенні свого міністерства, а 1828 р., вийшовши у відставку, вирішив, не питаючи ні в кого дозволу чи згоди, привласнити архів. Так майже сто років він і був надбанням приватної колекції лордів Батхерстів, про що тодішні дослідники життя Міранди й не підозрювали.

Таке становище тривало до початку 20-х років ХХ ст. Саме тоді співробітник рукописної комісії Державного публічного архіву Стампа під час знайомства з неопублікованими документами приватної бібліотеки лордів Батхерстів помітив, що серед паперів дуже часто зустрічається прізвище Міранди. Спочатку про це стало відомо широкознайомому вже тоді біографові Міранди — американцю С. Робертсону, який швидко виявив серед документів Батхерстів зниклий архів видатного латиноамериканця і швидко використав його у своїй фундаментальній двотомній праці “Життя Міранди”, опублікованій 1929 р.⁴

Про цю сенсаційну знахідку в Англії стало відомо венесуельському урядові. За його дорученням, до Лондона прибув історик і дипломат Карачіоло Парра-Перес, який 1926 р. купив архів Міранди і доставив його на батьківщину для передачі Національній академії історії Венесуели. Ця установа готувала до друку і видавала документальні матеріали майже чверть століття. Все багатотомне видання має загальну назву “Архів генерала Міранди”⁵.

Так архів видатного латиноамериканця став надбанням дослідників. Предметом їх особливої уваги були щоденники — ймовірно, найцінніше джерело для вивчення життєвого шляху дона Франсіско. Українська частина щоденникових записів Міранди надрукована в другому томі згаданого видання, який побачив світ 1929 р. в Каракасі. Підзаголовок матеріалів має назву “Подорожі по Греції, Туреччині та Росії”. 133 сторінки цього тому — від 188-ї до 321-ї, розповідають про перебування Міранди на теренах України з 26 вересня 1786 р. по 4 травня 1787 р.⁶

Текст джерела написаний іспанською мовою з усіма її граматичними особливостями того часу. В багатьох місцях зустрічаються написання французькою, англійською мовами, латинню. Це стосується передусім друкованих праць, з якими Міранда знайомився в Україні, а також окремих специфічних слів, фраз, виразів тощо. Записи робилися автором майже щоденно, за обсягом вони різні — від одного абзацу до кількох сторінок за день.

Оприлюднення 1929 р. в Каракасі записок Міранди про Україну не пройшло поза увагою радянських дослідників. На жаль, першими, хто звернувся до них, не були українські історики. Очевидно, згадане каракаське видання було надіслано до СРСР в одному примірнику і потрапило до московської книгозбірні. Тому першими з ним змогли ознайомитися науковці Москви. Ще до Великої Вітчизняної війни один з основоположників радянської латиноамериканістики В. М. Мірошевський використав українські записки Міранди у своїх працях про політичні взаємини дона Франсіско з правлячими колами царської Росії⁷. В післявоєнний період до цього джерела звертався відомий московський біограф Міранди Й. Р. Григулевич-Лаврецький⁸. І, нарешті, порівняно нещодавно побачила світ ґрунтовна монографія М. С. Альперовича, який набагато ширше за попередніх дослідників використав українські записки Франсіско де Міранди⁹.

Вводячи до наукового обігу записки венесуельця про Україну, згадані вище автори мали змогу використати їх у своїх працях лише частково.

І трапилося це не тому, що вони — а це метри радянської латиноамериканістики — не бажали повного використання записів, а тому, що не могли оволодіти всіма перлинами історичного багатства джерела. Справа в тому, що всі щоденникові записи Міранди надзвичайно важко піддаються перекладу звичними засобами, і українська їх частина, зрозуміло, не є винятком. Безліч скорочень, перерваних фраз і слів, раптова поява ініціалів, прізвищ та імен, постійне вживання крапок — ці та інші елементи щоденника Міранди ставили у скрутне становище навіть латиноамериканіста з ґрунтовною мовною підготовкою, примушуючи його залишити спроби перекладу цього, безсумнівно, цінного джерела у повному обсязі.

В цьому на власному досвіді переконався і автор даної публікації наприкінці 70-х років, після виявлення каракаського видання зі щоденниками Міранди про Україну у фондах бібліотеки Інституту наукової інформації з суспільних наук тодішньої АН СРСР у Москві. Опрацювавши ту частину джерела, що була доступна перекладу, ми підготували невеличку джерелознавчу статтю, яку оприлюднив “Український історичний журнал”¹⁰. Але всі спроби повного перекладу цих матеріалів виявилися марними. Відчувалося, що потрібні якісь неординарні підходи та унікальний творчий інструментарій, щоб примусити записи заговорити мовою народу, до якого так тепло й шанобливо ставився майбутній генералісимус Венесуели.

Нові, більш реальні можливості для перекладу щоденника Міранди з іспанської на українську мову з’явилися в першій половині 90-х років. Тоді вирішенню цього питання посприяло керівництво нової дослідницької фундації — Інституту української археографії імені М. С. Грушевського. Директор установи П. С. Сохань і тодішній вчений секретар В. М. Даниленко не тільки визнали за потрібне підготувати наукове видання записок Міранди, а й доручили перекласти їх на українську мову своєму провідному археографові Я. А. Ящуку, який уже мав значний досвід праці з іспаномовними джерелами.

Розпочалася тривала й копітка робота по реконструкції і навіть дешифровці записів щоденника. Талановитий археограф-перекладач виявив як високий рівень фахової підготовки, так і неабияку творчу ерудицію. Після багатомісячної роботи був здійснений гідний оригінала переклад. В ньому ніби сам Міранда в повний голос, ясно і доступно розповідав українською мовою про те, що він бачив і відчував, з ким зустрічався на нашому рідному терені у 1786—1787 рр. Особливо хочеться підкреслити, що це був перший переклад щоденника передвісника латиноамериканської незалежності з тогочасної іспанської на іншу мову. І ми горді тим, що нею стала українська мова і що перекладене джерело нашим співвітчизником.

Після здійснення перекладу українського щоденника Міранди та його наукового опрацювання зусиллями автора цих рядків постало непросте питання про публікацію джерела. Його успішно вирішив знаний видавець та популяризатор історичної науки А. В. Денисенко. За його ініціативою повний переклад щоденника, а також підготовлені нами вступна стаття та наукові коментарі були надруковані 1996 р. на шпальтах загальновідомих наукових часописів “Київська старовина” та “Пам’ять століть”¹¹.

Отже, розповімо коротко про перебування Франсіско де Міранди в Україні, спираючись на назване джерело. Влітку 1786 р., знаходячись у Стамбулі, він вирішив побувати в Криму, отримав для цього всі необхідні документи в російському посольстві в султанській Туреччині і у вересні відбув зі столиці Порти на вантажно-пасажирському паруснику “Чезаре Августо”. Це плавання виявилось вельми ризикованим: 26 вересня судно ледве не розбилося біля острова Зміїний. 30 вересня мандрівники прибули

до Очакова, що перебував тоді під турецькою владою. Звідси Міранда мав дістатися до Херсона — тоді головного військово-адміністративного центру в російському Північному Причорномор'ї, де потрібно було пройти протичумний карантин, митний огляд і одержати відповідний дозвіл для відвідання Криму.

Після невдалої спроби в Очакові продовжити подальшу подорож сухоходом Міранда 5 жовтня залишає місто і прямує Дніпром до російських володінь. Витерпівши надзвичайно обтяжливий багатоденний карантин, він 9 листопада прибуває нарешті до Херсона, де тимчасово оселяється в помешканні французького комерсанта Ру.

Перебування дона Франсіско у Херсоні виявилось тривалим. На ерудованого й шляхетного іспанського полковника — а саме так представлявся усім Міранда — відразу звернув увагу місцевий бомонд. Особливо добрі стосунки склалися з вищими херсонськими військовими. Його прийняв сам командувач царськими військами в Херсоні небезвідомий генерал Петро Текелі та його заступник — генерал Андрій Вяземський, у будинку якого 5 грудня оселився Міранда. Подружився він також з керівником будівництва фортифікаційних споруд у Херсоні полковником Миколою Корсаковим та начальником місцевого морського арсеналу Миколою Мордвіновим. Міранда детально оглянув херсонську фортецю та військові кораблі, що будувалися для молодого Чорноморського флоту, відвідав дислоковані тут полки царського війська. Як висококваліфікований офіцер, він був запрошений подивитися військові маневри, а з 17 по 24 грудня — взяти безпосередню участь у них. Дружні відносини склалися у нього в Херсоні і з багатьма цивільними особами, серед яких був відомий тоді вчений — лінгвіст та математик Євгеній Булгаріс.

28 грудня до Херсона з численним супроводом прибув фельдмаршал Г. Потьомкін, який здійснював тоді інспекційну поїздку в південному регіоні імперії у зв'язку з наміченою на 1787 р. подорожжю до Криму Катерини II. Цьому могутньому вельможі, безперечно, доповіли про перебування у місті іспанського полковника, і вже 30 грудня відбулася їх перша зустріч. У ході цієї та наступних бесід Потьомкін зрозумів, що Міранда не тільки добрий знавець військової справи та приємний співрозмовник, а й непримиренний ворог колоніальної Іспанії. Остання виступала тоді проти російської експансії на тихоокеанському узбережжі Північної Америки, і, очевидно, у цьому суперництві фельдмаршал і задумав використати свого незвичайного херсонського знайомого.

Дізнавшись, що Міранда має здійснити подорож до Криму, Потьомкін запропонував поїхати разом і в його кареті, на що отримав згоду. Поїздка тривала з 5 до 21 січня 1787 р. Разом з високими російськими особами дон Франсіско відвідав Перекоп, Сімферополь, Бахчисарай, Севастополь, Карасубазар, Судак, Феодосію. Особливий інтерес венесуелець виявив до умов життя татарського населення після приєднання Криму до Росії і з гіркотою дізнався, що росіянам силою й хитрощами вдалося привести до покори народ Криму та примусити його працювати на нових господарів. У щоденнику латиноамериканця знаходимо багато свідчень концентрації Петербургом своєї військової присутності тут на суші і на морі для здійснення подальшої територіальної експансії в причорноморському регіоні.

Під час кримської подорожі Міранда постійно цікавився різноманітними питаннями минувшини півострова. Він оглянув кілька палаців, де мешкали татарські хани, побував у стародавньому Херсонесі, був захоплений спорудами генуезців у Судаку та Феодосії, збагачував свої знання про Крим, читаючи "Географію" давньогрецького вченого Страбона. Трохи

пізніше за цей інтерес співрозмовники будуть називати дон Франсіско “історіографом Криму”.

У період кримської мандрівки Міранда зустрічався і спілкувався з відомими в тодішній Росії військовими, політиками, вченими, серед яких були губернатор Криму В. Каховський, майбутній засновник Одеси Хосе де Рібас, командуючий чорноморським флотом Марко Войнович, герой морських битв з турками у війні 1768—1774 рр. Алексіано Панотті, англійський інженер-суднобудівник на російській службі Самюель Бентам, а також вчений-природознавець Карл Габліц та лікар-епідеміолог Данило Самойлович, фахівець з тваринництва Андерсон та виноградар Йосип Банкс. Справжнє задоволення Міранда отримав, спостерігаючи за творчою працею художника-пейзажиста та баталіста Михайла Іванова, який тоді супроводжував Потьомкіна.

21 січня дон Франсіско разом з князем та його супроводом повернувся з Криму до Херсона і наступного дня отримав запрошення від фельдмаршала поїхати разом з ним до Кременчука — тодішнього адміністративного центру Катеринославської губернії. Увечері 23 січня Міранда вирушив у дорогу і через добу приїхав до Кременчука, де перебував до 5 лютого. Оглядаючи місто та його околиці, він вперше близько познайомився з українською людністю, відзначаючи працьовитість та пісенні здібності нашого народу. “Спостерігається, що люди України мають звичайно ніжні й чудові голоси”, — читаємо в його щоденнику запис за 26 січня.

В цьому українському місті, як і в Херсоні та Криму, Міранда був вражений великою кількістю дислокованого тут російського війська. Його знайомлять з воєначальниками, серед яких — молодий генерал-майор М. Кутузов, начальник Бугського єгерського корпусу. Як і в інших місцях, у Кременчуку венесуелець відвідував вечірки та бали. 28 січня на одному з них він “танцював уперше в житті англійський контрданс та полонези”. Того ж дня він мав зацікавлену розмову з архієпископом катеринославським та херсонес-таврійським Амвросієм (в миру — Серебrenиков), відомим також своєю літературною діяльністю (свого часу він першим переклав на російську мову поему англійського поета Джона Мільтона “Втрачений рай”).

Міранда мав намір відправитися з Кременчука до Полтави щоб оглянути історичні місця бойового протистояння військ Петра I та Карла XII, а звідти їхати до Москви. Але Потьомкін вніс у ці плани свої корективи, які й визначили подальше перебування латиноамериканця на українській землі та й у Російській імперії в цілому. 3 лютого фельдмаршал запропонував йому здійснити подорож до Києва й зустрітися з Катериною II, яка перебувала в місті. У щоденнику Міранди слова князя передано так: “Було б неприпустимо, знаходячись так близько від Києва, не заїхати побачитись з імператрицею”.

Як це не дивно, але в даному разі далекоглядні великодержавницькі політичні міркування Потьомкіна збіглися з потаємними планами венесуельського патріота, зацікавленого, безперечно, у проведенні переговорів з царицею та її урядом. Він прийняв запрошення фельдмаршала і почав ретельно готуватися до поїздки у Київ. На позичені люб’язним Хосе де Рібасом кошти Міранда шие у місцевого кравця-німця новий військовий мундир з вігоньового сукна, купує капелюх та шпагу і 5 лютого від’їжджає з Кременчука до Києва у своїй кибитці.

Зимова подорож була важкою, та це не перешкодило допитливому латиноамериканцю добре оглянути ту місцевість Лівобережжя Дніпра, по якій він проїжджав. У щоденнику про це читаємо: “Країна надзвичайно красива, часто зустрічаються ліси і всюди вистачає дерев і води, а обриси

підвищень та рельєф місцевості дуже приємні; вистачає й населення. Ще помітні укріплення в населених пунктах та в полі для захисту від наскоків татар, які, безсумнівно, були жаливими сусідами, і я не розумію, чому були люди, які мали бажання мешкати в цьому краю”.

7 лютого, проїхавши Бориспіль, Міранда вже здалеку помітив красень-Київ і був зачарований видовищем, що відкрилося перед ним. Ця незабутня зустріч з історичним містом над Дніпром описана ним так: “Через 15 верст з одного підвищення я побачив Київ, і дійсно цей вид пречудовий. Височина, на якій розташоване місто, і фортеця на березі Дніпра, золочені куполи церков справляють приємне враження і розташовані надзвичайно гармонійно з рештою сусідніх будівель”.

У Києві дон Франсіско поселився в будинку архімандрита, де вже розташувався фельдмаршал Потьомкін, а також його добрі знайомі ще по кримській мандрівці — німець на російській військовій службі адмірал Карл-Генріх Нассау-Зіген та царський полковник Кисельов. Уже в перший день приїзду Потьомкін повідомив Міранді, що встиг розповісти про нього Катерині II, але про час, коли відбудеться представлення російській цариці, мова ще не йшла. Зате вечір того ж дня князь запропонував провести у господі своєї племінниці Олександри Браницької — дружини великого польського коронного гетьмана Ксаверія Браницького. Саме ця зустріч поклала початок численним візитам та знайомствам Міранди у Києві взимку-навесні 1787 р. Цікаво окреслити коло осіб, з якими найчастіше спілкувався дон Франсіско до 1 травня 1787 р. — дня свого від’їзду з міста. В першу чергу це знаменитий російський полководець, фельдмаршал Петро Румянцев, який з 1764 р. займав посаду генерал-губернатора Малоросії. З цим діячем Міранда зустрічався від першого до останнього дня свого перебування в Києві, і говорили вони на улюблену тему — про військове мистецтво. Різноманітні політико-дипломатичні питання венеусельцю допомагав розв’язувати Олександр Безбородько — член російської Колегії закордонних справ і фактичний керівник зовнішньополітичного відомства імперії. Один з останніх фаворитів Катерини II генерал Олександр Мамонов часто виконував посередницькі функції у взаємовідносинах цариці з Мірандою та сприяв вирішенню його фінансових проблем. Добрим київським приятелем дона Франсіско став полковник Михайло Дашков — командир дислокованого в Києві Дніпровського піхотного полку і син знаменитої княгині Катерини Дашкової.

Дещо рідше Міранда спілкувався в Києві з іншою значною групою осіб, близьких до царського оточення. Це — улюбленець Катерини II обер-шталмейстер Лев Нарішкін, головний директор Державного асигнаційного банку Андрій Шувалов, його однофамільник обер-камергер Іван Шувалов, генерал-ад’ютант імператриці Федір Ангальт, сестра Олександри Браницької Катерина Скавронська, віце-президент адміралтейської колегії Іван Чернишов, російський посланник у Польщі Отто-Магнус Штакельберг, родовиті українці на царській службі камер-юнкер Віктор Кочубей і п’ятий син колишнього гетьмана України генерал Лев Розумовський та ін.

Добре знаючи основні європейські мови, дон Франсіско багато зустрічався і вільно розмовляв з сановитими іноземцями, які прибули до Києва з бажанням бути представленими Катерині II або ж супроводжували її у мандрівці. Головним чином це були представники польської державної та політичної еліти: граф, “воєвода Руський” Станіслав-Щенсний Потоцький та його дружина Юзефа Амалія, племінники останнього польського короля Станіслав та Юзеф Понятовські, начальник литовської артилерії, князь Казимир Сапега, надворний маршал литовський, граф Ігна-

цій Потоцький, великий маршал коронний, граф Міхал Мнішек, інші польські діячі. Серед них проросійське угруповання очолював згадуваний вище Ксаверій Браницький, а лідером прихильників незалежності Польщі виступав Ігнацій Потоцький, приятельські відносини з яким ледь не коштували Міранді, як побачимо далі, вислання з Києва.

З інших іноземців — київських знайомих дон Франсіска слід назвати дипломатів: французького посланника в Росії Луї-Філіппа Сегюра, австрійського — Людвіга Кобенця, англійського — Аллейна Фіцгерберта.

Перша зустріч Міранди з російською імператрицею відбулася 14 лютого в її київській резиденції — палаці малоросійського генерал-губернатора. Представив Катерині II дон Франсіска князь Безбородько. Потім було майже два десятки зустрічей і бесід венесуельського патріота з царицею. В них взяли активну участь Потьомкін, Безбородько та Мамонов. В ході розмов (фактично це були переговори сторін) проявилось вороже ставлення російських правлячих кіл до королівської Іспанії та прагнення підтримати противника Мадрида, який так несподівано опинився в Києві. Успіхові місії Міранди сприяла і особиста симпатія російської імператриці до шляхетного, вихованого офіцера.

Саме завдяки заступництву цариці недругам Міранди не вдалося спровести його з Києва вже у лютому 1787 р., коли ворожу кампанію проти нього розвинув російський посланник у Варшаві Штакельберг, якому були не до душі дружні взаємини венесуельця з лідером польської демократичної опозиції Ігнацієм Потоцьким та його прихильниками. 21 лютого Потьомкін, безперечно, відповідним чином поінформований та підготовлений посланником, заявив дону Франсіско, що йому слід виїхати з Києва, бо згодом “річки стануть непридатними для подорожі”. Ці слова фельдмаршала венесуелець сприйняв як прозорий натяк на бажання видворити його з міста і став негайно готуватися до від’їзду. Але Катерина II, дізнавшись про це, вже наступного дня рішуче виступила проти від’їзду Міранди.

Тим часом іспанський уряд наполегливо вимагав у російських властей арешту та видачі свого злісного ворога. Про це Міранда дізнався під час бесід з імператрицею та її найближчим оточенням у березні-квітні 1787 р. Російські можновладці застерігали, що йому загрожує суд інквізиції, і наполегливо пропонували перейти на царську військову службу. Відмовившись від цього, венесуельський патріот звернувся до російських властей з проханням надати йому фінансову та політико-дипломатичну підтримку. З цього питання в Києві відбулися нетривалі переговори, під час яких було досягнуто домовленості в питаннях виділення Міранді 10 тис. рублів та зобов’язання російської дипломатії за кордоном допомагати венесуельцю у загрозливих ситуаціях.

Перебуваючи майже три місяці в Києві, дон Франсіско мав змогу добре ознайомитися з містом, його мешканцями та історичними й архітектурними пам’ятками. Він уважно оглянув споруди Києво-Печерської лаври, яка нагадувала йому собор святого Марка у Венеції, побував у лаврських церквах, піднімався на дзвіницю, оглянув лаврські печери. Відзначивши архітектурну досконалість Софійського собору, він виявив особливий інтерес до князівських поховань у ньому. В Андріївській церкві венесуелець звернув увагу на оригінальний інтер’єр та вдале розташування біля дніпровського берега. Побувавши на Подолі, він відвідав Києво-Могилянську академію, тамтешні церковні та торгові споруди. Знайомлячись з містом, Міранда постійно спілкувався з киянами, від чого діставав справжню насолоду.

В середині березня латиноамериканець тимчасово перервав своє перебування в Києві і здійснив надзвичайно змістовну кількадечну мандрів-

ку до Канева. А обставини її були такі. 9 березня на зустрічі у Фастові польського короля Станіслава II Августа, який прямував до Канева, Потьомкін розповів монархові про перебування в Києві цікавого уродженця далекої Венесуели. Король побажав познайомитися й поспілкуватися з Мірандою і через фельдмаршала запросив його на побачення в Каневі. Вранці 14 березня дон Франсіско вирушив з Києва до Канева разом із сином фельдмаршала — генералом Михайлом Румянцевим, якому було доручено передати королю особисте послання Катерини II. Перетнувши російсько-польський кордон, латиноамериканець був вражений запущеними полями. Для перепочинку мандрівники зупинилися в місцевості Василевщина (біля витоків річки Красною, що впадає у Дніпро). Місцевий польський граф Тарновський запросив до себе гостей короля. Під час цього відвідання Міранда з цікавістю спостерігав за графськими слугами-українцями, які під гру на цитрі виконували національні танці та пісні. А дружина графа перед прощанням попросила дона Франсіско вигравірувати своє ім'я діамантом на склі. Залишивши гостинних господарів, вирушили в подальшу дорогу і, проїхавши Кагарлик та Поток, прибули до Канева о першій ночі.

Гостем польського короля Міранда був чотири дні — з 15 по 19 березня. Тут він спілкувався з племінником монарха — Станіславом Понятовським, якому належав Канів. Зі Станіславом II Августом розмови точилися про старожитності Італії та Греції, становище у латиноамериканських колоніях Іспанії, про США та президента Джорджа Вашингтона. Водночас дон Франсіско був неприємно вражений приниженням польськими вельможами своїх підданих. Його дуже вразило, що селяни-українці при зустрічі з польським паном падають на коліна і схиляють голови до землі. Про взаємини між підлеглими поляками і їх володарями венесуелець міг зробити висновок під час своєї розмови з князем Станіславом. “Прийшов один офіцер, — писав Міранда у щоденнику, — одягнений у мундир, щоб поговорити з князем про службові справи..., і перед тим як почати розмову він падає на землю з наміром цілувати тому ноги, чого йому не дав зробити князь, почервонівши через те, що я був присутнім”.

Серед інших осіб, з якими спілкувався в Каневі Міранда, були начальник військової канцелярії польського короля, генерал Ян Комаржевський, посланник Речі Посполитої в Петербурзі Августин Деболі, камергер монарха Шидловський. Тут він мав тривалу розмову з відомим на той час польським істориком Адамом-Станіславом Нарушевичем, який показав гостю шойно видану свою вірнопідданську книгу про Крим, присвячену російській імператриці. Дещо пізніше, у Києві венесуельцю ще довелося зустрічатися з Нарушевичем, і він був неприємно вражений тим, як відверто ця особа принижувалась, отримуючи дарунки від вельможних росіян.

Міранда уважно оглянув Канів, зокрема забудову міста, і ретельно описав побачене у своєму щоденнику. А 18 березня, перед від'їздом, він прийняв запрошення князя Станіслава відвідати риболовлю на річці Рось.

22 квітня російська цариця та її чисельна свита розмістилися на заздалегідь збудованих розкішних галерах і під звуки артилерійського салюту вирушили Дніпром у подальшу дорогу. А венесуелець ще з тиждень продовжував мешкати у Києві, чекаючи на документи, які йому мав доставити кур'єр від князя Безбородька. Час проводив з гостинним фельдмаршалом Румянцевим та військовим комендантом Києва, генералом Іваном Кохінсом. 30 квітня він побував на Дніпрі, де оглянув оригінальної форми судно, сконструйоване згадуваним вище Самоелем Бентамом. На ньому винахідник мав намір наздогнати флотилію галер Катерини II.

У ті дні сталася неприємність — через недбалість слуги у Міранди було вкрадено придбану ще у Херсоні кибитку, на якій він мав продовжити свою подорож з Києва. Дізнавшись про це, фельдмаршал Румянцев наказав приставити до помешкання венесуельця двох вартових та відшукати кибитку. Останнє виконати не вдалося і, за вказівкою генерал-губернатора, було віднайдено інший екіпаж, в якому 1 травня 1787 р. дон Франсіско залишив Київ.

Проїхавши Бровари та Семиполки, 2 травня Міранда прибув до Козельця. Зайшов до церкви, де правилася недільна служба, і поспостерігав за парафіянами, “що виглядали непогано і були досить добре одягнені”. Звернув увагу на водяні млини у місті та кавалерійський загін у казармах.

На подальшій дорозі почали зустрічатися юрби прочан, які поспішали до київських печер — “Лоретто чи Мекки цього народу”, як напише у щоденнику венесуелець. Проїхавши Косарі, Носівку та Дивицю, перетнувши надвечір 2 травня Остер, він прибув до Ніжина. На думку Міранди, “це місто заселене переважно греками; вони користуються різними привілеями”. Військовий комендант міста — граф Капуані “надзвичайно люб’язно” зустрів мандрівника. Переночувавши у гостинного господаря, 3 травня на світанку дон Франсіско продовжив подорож. Проїжджаючи Комарівку, побачив розквартировану там кавалерійську частину. Потім, проминувши Борану, надвечір прибув до Батурина, відразу зазначивши у щоденнику, що це “колишня резиденція відомого Мазепи, гетьмана українських козаків, руїни будинку якого ще можна розглядіти”. Після ліквідації гетьманства Кирило Розумовський продовжував володіти в Батурині палацом, яким управляв, як було відомо Міранді, відставний полковник Денисов. Щоб зупинитися в місті та оглянути його, венесуелець мав рекомендаційного листа до цієї особи, написаного в Києві генералом Львом Розумовським — п’ятим сином колишнього гетьмана. Прочитавши листа, Денисов показав гостю палац, зробив з ним прогулянку по місту та запросив переночувати.

О 4-й годині ранку наступного дня Міранда залишив Батурин, проїхав Алтинівку та Кролевець і перед вечором прибув до Глухова, про який написав у щоденнику, що він дуже добре розташований “і має вигляд німецьких міст”, а після більш ретельного огляду додав: “У ньому дуже гарні будівлі з цегли і чудовий палац прекрасної архітектури іонічного ордера* зі статуями, барельєфами та медальйонами у чудовому стилі, що наслідує древніх”. Як повідомили гостю, будівництво палацу, яким керував фельдмаршал Румянцев, обійшлося казні у 500 тис. рублів.

На цьому завершилося перебування Франсіско де Міранди на теренах України. Безумовно, воно було насиченим і змістовним. Можна без перебільшення стверджувати, що щоденникові нотатки видатного латиноамериканця є важливим джерелом для вивчення багатьох питань минулого післягетьманської України. Історична інформація, зафіксована Мірандою, дає можливість значно розширити наші уявлення про складні внутрішні процеси, що відбувалися в різних її регіонах, передусім на Півдні, про українську політику царської Росії та осіб, причетних до її здійснення. Ця інформація дозволяє також по-новому оцінити ряд міжнародних проблем, в першу чергу тодішнє польське питання та ситуацію в чорноморському регіоні.

Франсіско де Міранда стояв біля джерел українсько-латиноамериканських взаємовідносин, які у період нашої незалежності значно розширилися. Такі дружні зв’язки розвиваються і з батьківщиною Міранди. 1997 р.

* Один з трьох основних грецьких архітектурних ордерів.

Україна та Венесуела встановили дипломатичні відносини. Під час вручення Надзвичайним і Повноважним Послом Венесуели в Україні Хосе Франсіско Сукре Фігарелью вірчих грамот у Києві Президент нашої держави Леонід Кучма запевнив дипломата у готовності громадськості України підключитися до міжнародної програми відзначення 250-ліття від дня народження Міранди. Ювілейні заходи на честь видатного венесуельця в Україні розпочалися, і їх слід активізувати. Зокрема, було б доцільним встановити меморіальну дошку та назвати одну з українських вулиць іменем Франсіско де Міранди.

¹ Григулевич І. Р. Франсиско де Миранда и борьба за независимость Испанской Америки. — М., 1976; Лаврецкий И. Миранда. — М., 1965.

² Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II. — Спб., 1865.

³ Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. В 2-х томах. — Т. 1 (1747—1787). — СПб., 1878.

⁴ Robertson W. S. The Life of Miranda. — Vol. 1—2. — Chapel Hill, 1929.

⁵ Archivo del general Miranda. — Caracas, 1929—1938. — Т. 1—15; La Habana, 1950. — Т. 16—24.

⁶ Archivo del general Miranda. Viajes por Grecia, Turquía y Rusia. — Caracas, 1929. — Т. 2. — P. 188—321.

⁷ Мирошевский В. Екатерина II и Франсиско Миранда // Историк-марксист. — 1940. — № 2; Мирошевский В. М. Освободительные движения в американских колониях Испании от их завоевания до войны за независимость. 1492—1810 гг. — М.; Л., 1946.

⁸ Григулевич І. Р. Указ. соч.; Лаврецкий И. Указ. соч.

⁹ Альперович М. С. Франсиско де Миранда в России. — М., 1983.

¹⁰ Стрілко А. А. Україна кінця XVIII ст. у щоденниках Франсіско де Міранди // Український історичний журнал. — 1981. — № 9.

¹¹ Стрілко Андрій. Українська минувшина очима Франсіско де Міранди // Київська старовина. — 1996. — № 1; Франсіско де Міранда. Щоденник // Київська старовина. — 1996. — № 1—3; Пам'ять століть. — 1996. — № 1.

А. А. МАТВІЄНКО (Київ)

М. І. Драгомиров і Україна

Серед військових діячів Росії другої половини XIX — початку XX ст. генерал Михайло Іванович Драгомиров, уродженець України, був широко відомим і користувався великим авторитетом як на батьківщині, так і за її межами. Його по праву вважали уособленням військової мудрості, а його життєва філософія, натура були живим втіленням людської гідності. Свого часу Михайла Івановича знали не лише як бойового генерала, військового теоретика і педагога, активного реформатора і публіциста, а й як талановитого адміністратора.

Народився М. І. Драгомиров 9 листопада 1830 р.* в невеличкому маєтку батьків під м. Конотопом (тоді — Чернігівська губернія)**. Відомостей про його родовід збереглося обмаль. Його прадід, Антон Драгомирецький, спочатку жив у містечку Єзуполі в Галичині, яка тоді була під владою Польщі. У 1734 р. він переїхав на Лівобережну Україну. Через п'ять років узяв шлюб із дочкою українського козака Матвія Моцкевича й оселився в с. Рябці, що адміністративно належало до Стародубського полку. Цей полк на той час був адміністративно-територіальним і військовим підрозділом Лівобережної України.

Дід Михайла Драгомирова — Іван Антонович — рано залишився сиротою і виховувався в сім'ї козака Моцкевича, діда по материнській лінії. У 1761 р. під прізвиськом Моцкевич він вступив на службу до російської армії. 1786 р. його — капітана Драгомирецького-Моцкевича — було приписано до дворянства. Через два роки він звернувся в Новгород-Сіверське депутатське зібрання з проханням змінити своє прізвище на Драгомиров.

Мати Михайла Драгомирова — Ганна Романівна Балюра. Батько, Іван Іванович Драгомиров, 1804 р. розпочав військову службу в кавалерії. 1825 р. в званні майора пішов у відставку і повернувся до батьківського хутора. Саме тут народився і провів дитячі роки Михайло Драгомиров. Мав старших двох сестер — Олену та Калісфену — і брата Івана.

Початкову освіту Михайло здобув у Конотопському повітовому училищі, військову — у дворянському полку в Петербурзі (1846—1849 рр.). Військову службу розпочав 1849 р. у лейб-гвардії Семенівського полку. Потім вступив до Академії Генерального штабу в Петербурзі, яку закінчив 1856 р. із золотою медаллю. Їм'я його як одного з кращих випускників академії було викарбуване на мармуровій дошці. Такої ж честі за всю історію існування академії було удостоєно ще М. Р. Шидловського ***.

1856 р. можна вважати початком наукової та публіцистичної діяльності Драгомирова. Тоді він написав, а наступного року опублікував першу наукову працю — дослідження про історію десантування військ ¹.

Після закінчення академії він служив у Генеральному штабі. 1858 р. штабс-капітана Драгомирова було відряджено на рік за кордон для збирання відомостей з військових наук, ознайомлення з упорядженням іноземних армій, а також для вдосконалення знань з тактики. Неофіційно йому запропонували зібрати відомості про нові винаходи, використані військами країн Західної Європи. Драгомиров мав побувати у Пруссії, Бельгії, Франції, Італії (Сардинське королівство) та Алжирі.

Великий фактичний матеріал про побачене за кордоном знаходимо в його звітах. Окремий рапорт присвячений діям супротивних сторін у війні Франції та Італії проти Австрії 1859 р. ²

1860 р. Драгомиров став помічником професора, а 1863 р. — професором тактики Академії Генерального штабу.

На формування суспільно-політичних поглядів молодого Драгомирова в той час впливали деякі відомі державні, політичні, військові та громадські діячі середини XIX ст., з якими він працював, спілкувався. Так, важливу роль у житті Драгомирова відіграв Д. О. Мілютін, один з найяскравіших представників тогочасного російського лібералізму, згодом — відомий державний діяч та військовий міністр. Свого часу Мілютін зазнав впливу соціаліста-утопіста М. Г. Чернишевського та ідеолога революційного народництва Росії, професора Михайлівської артилерійської академії полковника П. Л. Лаврова.

Критикуючи миколаївські порядки 40—50-х років, феодально-кріпосницьку систему загалом, будучи прихильником буржуазних реформ та перебудови суспільного життя, Мілютін все ж негативно ставився до революційно-демократичного руху, гадаючи, що істотних змін у житті можна досягти лише ліберальними методами, шляхом “революції спокійної”. Він писав: “Я розумію один рід корисних революцій: ті, які здійснені спокійно, обмірковано в головах людей, здатних розуміти, що є істинне добро для народу; але всяка революція, яка дихає фанатизмом, революційним насильством, народна, не веде до поліпшення суспільства, бо вона тільки руйнує, нічого заново не створюючи. Де сліпий фанатизм та сила безглузлого натовпу, там немає розсудливості, а без розсудливості навряд чи можна досягти успіху в запровадженні доброго ладу в суспільстві” ³.

Інший знайомий Драгомирова — член ЦК військової організації “Народна воля”, офіцер Генерального штабу капітан М. М. Обручев підтримував зв’язки з М. Г. Чернишевським та М. О. Добролюбовим. 1859 р. він познайомився з Т. Шевченком. Не виключено, що саме він в 1860 р. організував зустріч Т. Шевченка з М. Драгомировим. Зазначимо, що Тарас Григорович і Драгомиров чули один про одного, бо обоє спілкувалися з братами Лазаревськими. Отже, цілком природним було бажання Михайла Івановича познайомитися з поетом. Обручев також спілкувався з керівником таємного польського революційного гуртка, створеного в Академії Генерального штабу, З. Сераковським, другом Т. Шевченка. Можливо, Обручев “ближче” познайомив Драгомирова з Сераковським.

За революційної ситуації кінця 50-х — початку 60-х років у Росії відбулося розмежування класових сил. У поглядах Мілютіна, а також багатьох його сподвижників, зокрема Обручева та Драгомирова, мали місце деякі зміни: вони стали поміркованішими, що привело їх на ліберальні позиції.

Улітку 1866 р. за рекомендацією військового міністра Д. Мілютіна полковника Драгомирова терміново відряджено як військового агента до Пруссії, яка готувалася до війни з Австрією. Ця двомісячна (з 16 червня по 18 серпня) поїздка дала йому змогу оцінити стан готовності армій обох сторін, їхнє озброєння та можливості впливу морального чинника на здобуття перемоги, а також познайомитися з видатними державними діячами. Зокрема, його було відрекомендовано королю Пруссії Вільгельму, канцлерові Бісмарку, начальнику головного штабу армії генералові Мольтке та командуючому 5-м корпусом генералу Штейнмецу.

Після повернення з відрядження Драгомиров у рапортах змалював окремі військові операції, стан армій сторін, звернувши особливу увагу на їхнє виховання, навчання, тактичну підготовку. На основі узагальнення результатів поїздки Драгомиров опублікував дві праці ⁴.

У серпні 1866 р. Михайлу Івановичу було присвоєно звання генерал-майора, а 1869 р. його призначили начальником штабу Київського військового округу. Вже через рік командуючий військами КВО генерал М. Ф. Козлянінов у звіті цареві так характеризує генерала Драгомирова: в службовому відношенні — “відмінно старанний та сумлінний, свою справу знає відмінно”. В моральному відношенні — “повністю благонадійний, має рівний і твердий характер”. В розумовому відношенні — “здібностей відмінних, різнобічно освічений, володіє великим обсягом військових знань та інформації” ⁵. Саме в ці роки Драгомиров познайомився з багатьма діячами громадських, наукових та мистецьких кіл Київської громади, зокрема, з істориком, викладачем Київського університету св. Володимира В. Б. Антоновичем та філологом і громадським діячем П. Г. Житецьким.

1873 р. Драгомиров став командиром 14-ї піхотної дивізії, дислокованої в Одеському військовому окрузі. Її штаб розміщувався у Кишиневі. Тут він познайомився з письменником І. С. Левицьким (Нечуєм-Левицьким), на той час учителем історії та російської мови в гімназії.

В службових справах Драгомиров періодично приїжджав у Миколаїв, де перебував 54-й Мінський полк його дивізії. У військового губернатора Миколаєва адмірала М. А. Аркаса він, можливо, 1873 р. познайомився з двадцятирічним М. М. Аркасом, студентом природознавчого відділення фізико-математичного факультету Одеського університету, майбутнім автором опери “Катерина” на шевченківський сюжет та праці “Історія України-Русі”.

Часто він відвідував і Одесу, де розташовувався штаб військового округу. Саме тут Михайло Іванович встановив дружні контакти з видат-

ним діячем українського театру письменником М. Л. Кропивницьким і професором університету біологом І. Мечниковим.

Під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. 14-та піхотна дивізія під командуванням Драгомирова першою форсувала Дунай⁶. Однак важко поранений у ході боїв на Шипці генерал був змушений залишити театр воєнних дій.

1 квітня 1878 р. М. Драгомиров обіймає посаду начальника Миколаївської військової Академії Генерального штабу в Петербурзі. Про коло його знайомих з числа української та російської інтелігенції дізнаємося, зокрема, зі спогадів голови ради Російського театального товариства, працівника журналу “Новое время” В. С. Кривенка. “У нашому домі, — писав він, — частенько можна було зустріти видатних представників драматичної та оперної сцени, музикантів, художників, літераторів. Таке товариство, мабуть, справді було до душі М. І. (Драгомирову. — А. М.), він високо цінував творчість, мистецтво і водночас йому в такому товаристві працівників вільних професій дихалося легко... Розмови точилися про літературу, мистецтво, торкалися питань філософських. Часто в дискусії впліталися дотепи та жарти...”⁷.

В. С. Кривенко познайомив Драгомирова з багатьма талановитими людьми, зокрема, з актором В. М. Давидовим. “Як щирий хохол, М. І. розчулювався, слухаючи українських пісень. Бувало, В. М. Давидов як залетівся піснею “Не гай, а божий рай”, у Драгомирова виступають сльози, і просить він повторити ще й ще...”⁸, — згадував В. С. Кривенко.

Приязнював Михайло Іванович і з відомим письменником В. І. Немировичем-Данченком, з яким познайомився ще 1877 р. в діючій армії під час російсько-турецької війни.

1880 р., уникаючи переслідувань місцевих україножерів від науки, з Києва до Петербурга переїхав П. Г. Житецький. “Є у мене в Києві багато фальшивих друзів, які дуже раді тому, що спровадили мене з Києва”⁹, — писав він того самого року в одному з листів. На чий підтримку в Петербурзі розраховував Павло Гнатович? Саме Драгомиров допоміг йому влаштуватися з житлом та знайти роботу. 1 січня 1881 р. Житецький писав дружині: “Сиджу в хаті і вчуся... Рідко до кого виходжу... Їздив лише до Костомарова, до Прахова * та до Драгомирова... До Драгомирова поїхав на обід, розраховуючи вечір провести вдома, не знаючи, що ввечері у них буде ялинка. Після обіду хазяїн не відпустив, завів до кабінету і поклав спати; так що і я побував на тій ялинці”¹⁰. Отже, між ними встановилися товариські взаємини.

Проте Житецькому було нелегко жити в Петербурзі без сім'ї, і в 1882 р. він вирішив повернутися до Києва. Коли про це стало відомо друзям, Павло Гнатович отримав багато запрошень від тих, хто хотів з ним попрощатися. Про це він писав дружині: “...Маю побувати у добрих людей; попрощатися з ними. Завтра буду обідати у Пипіна, ** післязавтра — у Костомарова, а у вівторок — у Драгомирова... Якби ти знала, як тепло поставилися до мене друзі, коли я хворів. Хто тільки не відвідав мене у шпиталі, починаючи з Драгомирова! І тягне мене додому, і шкода мені залишати навіки місцевих людей. Драгомиров, жартуючи, каже: якщо залишитесь у Петербурзі, куплю Вам на 100 крб. німецьких книжок, які самі схочете. Якби цих людей перенести до Києва, що то за життя було б! Тільки у гостях добре, а вдома має бути краще”¹¹.

Саме завдяки Житецькому у 1881 р. генерал зблизився з українським істориком М. І. Костомаровим, а також мав змогу спілкуватися з істориком М. М. Стасюлевичем. З листів останнього до дружини ми дізнаємося,

що вони з Драгомировим часто відвідували один одного, а листувалися до останніх днів життя¹².

У Петербурзі доля звела Михайла Івановича з художником І. Ю. Рєпіним. На думку мистецтвознавця І. С. Зільберштейна, познайомити їх у 1889 р. міг академік Петербурзької академії мистецтв А. В. Стасов, який зустрічався з Драгомировим у спільного приятеля професора А. Ф. Петрушевського. Це знайомство мало неабияке значення і для Рєпіна. Він саме працював над картиною “Запорожці пишуть листа турецькому султанові”, розпочатою ще 1880 р.

Під час візиту до Петербурга історика Д. І. Яворницького І. Ю. Рєпін запросив його додому разом з М. Драгомировим, і вони жваво обговорювали, зокрема, майбутню картину “Запорожці”. До речі, на ній Яворницький зображений писарем, а Драгомиров фігурує як кошовий отаман Іван Сірко.

Гучний успіх образу Сірка на уславленому рєпінському полотні сучасники, що особисто знали генерала Драгомирова, пояснювали тим, що за модель для нього правив, власне, генерал. “М. І. Драгомиров був родом українець, — писав один з них. — Це відбилося в його типовій, оригінальній зовнішності з чисто запорозькими козацькими рисами обличчя, що правила Рєпіну за натуру в його відомій картині при зображенні кошового Сірка”¹³. З перших тижнів знайомства Рєпіна з Драгомировим їх бесіди мали ширший, дружній характер.

А 1889 р. Рєпін на замовлення Академії Генерального штабу намалював знаменитий портрет Драгомирова. Хоча портрет призначався для найвищого військового навчального закладу, Драгомиров зажадав, щоб у ньому не було нічого офіційного. Художник виконав його прохання. Це його найкраще портретне полотно неодноразово демонструвалося на виставках Рєпіна в Петербурзі та Москві. Нині портрет зберігається в фондах Московського історичного музею.

Зустрічі з Драгомировим справили на Рєпіна велике враження. “Треба бути філософом, як Драгомиров (наш відомий герой-генерал). Сьогодні третій день малюю з нього етюд для “Запорожців” і вражений його філософським поглядом на життя, глибиною розуму — не сподівався!”, — писав Рєпін у 1889 р.¹⁴ Безперечно, Драгомиров приваблював Рєпіна не тільки незалежною, відвертою вдачею, гострим безкомпромісним словом, а й поглядами на життя. Немає сумніву, що багато явищ літератури та мистецтва вони трактували майже однаково.

Начальником Академії Генерального штабу М. Драгомиров працював 11 років, після чого в серпні 1889 р. його призначили командувачем військами Київського військового округу. Не торкаючись військової специфіки його діяльності, зазначимо, що він багато уваги приділяв побуту солдатів. Адже інколи доведені до відчаю знущаннями офіцерів, солдати кінчали життя самогубством. Прагнучи певною мірою поліпшити умови перебування солдатів у казармах та військових підрозділах, зменшити їх тугу за рідною домівкою, командувач дбав, щоб представники одних місцевостей розміщувалися в одних частинах, а не були розкидані по всьому округу.

Драгомиров усвідомлював значення рідної мови, зокрема пісень, у справі піднесення духу й підтримання боєздатності військ. Його сучасник писав: “Слід сказати, що до Драгомирова співати у військах українських пісень було суворо заборонено, і знищення заборони було великою заслугою небіжчика перед батьківщиною. Кохаючись у рідних піснях і запровадивши їх у війську, Драгомиров не міг слухати рідні мотиви без особливого розчулення. Нерідко його можна було побачити в товаристві українського кобзаря з поводитарем, що співав під акомпанемент бандури якусь

старовинну українську думу з часів Сагайдачного, Дорошенка, Хмельницького, Мазепи”¹⁵.

1 січня 1898 р. командувача військами КВО генерал-лейтенанта Драгомирова призначили ще й київським, подільським та волинським генерал-губернатором¹⁶. На цій посаді він доклав багато зусиль для розвитку освіти та культури в Україні, через що мав чимало неприємностей.

За тих часів генерал-губернатора затверджував безпосередньо цар, і, як вища посадова особа краю, перший був наділений широкими правами та повноваженнями. Призначення Драгомирова на таку високу посаду представники реакційних верств, знаючи про його ліберальні погляди, сприйняли роздратовано, а демократична частина громадськості — з полешенням. Адже він замінив на цій посаді графа О. П. Ігнат'єва, який здобув її лише завдяки великим зв'язкам у Петербурзі.

Якщо Ігнат'єв був типовим царедворцем, позбавленим адміністративних здібностей та безініціативним, то М. Драгомиров — людиною щирою, іноді навіть різко відвертою, простою у спілкуванні і, безумовно, талановитим адміністратором. Не дивно, що сутички на службовому ґрунті виникали між ними дедалі частіше. І наприкінці 1897 р. графа, незважаючи на підтримку міністра внутрішніх справ І. Л. Горемікіна, було усунуто з посади генерал-губернатора “внаслідок незгоди з командувачем військами генералом Драгомировим”¹⁷.

Новий генерал-губернатор енергійно взявся за розв'язання давно назрілих, болючих місцевих питань. Поринувши в роботу, він всебічно вивчав життя населення України, почав розробляти заходи, які сприяли б піднесенню добробуту краю.

В одному із звітів цареві Драгомиров писав: “Уважно ознайомившись із становищем, в якому перебувають селяни, я переконався, що вони ще належно не влаштовані у громадянському, а надто в поземельному сенсі. Найважливіші їхні інтереси не забезпечені законом... Тому для поліпшення економічного впорядкування життя селян конче потрібен перегляд селянських положень у такому розумінні, щоб створити прості й точні закони, які зумовлювали б громадянське ставлення селян до надільної землі та до майна, що належить до наділу”¹⁸.

Старанно вивчивши стан землеволодіння, усвідомивши всю злиденність та убогість животіння українського селянина, він вважав за необхідне “спрямувати зусилля на піднесення добробуту та впорядкування життя населення краю, особливо селян, що найбільше потребують піклування в цьому сенсі”¹⁹.

Драгомиров ставив під сумнів доцільність запровадження в Україні деяких обмежень щодо устрою сільського та волосного самоврядування, доводив, що населення занадто обтяжене натуральним податком. Як прихильник земського самоврядування, він зазначав, що добробут краю залежить від правильного устрою земського вкрай занедбаного господарства²⁰.

Драгомиров вказував на зловживання, пов'язані з виконанням селянами натуральних повинностей. На його думку, обсяг цих останніх слід зменшити та замінити натуральні повинності на грошові²¹.

Виявивши істотні недоліки в організації та діяльності земських установ губернального, Драгомиров дійшов висновку про необхідність докорінно їх реорганізувати і надати чинності в Україні “Статуту про земські установи”, яким керувалися в інших регіонах імперії. Він виступав проти земського врядування з призначеними гласними, доводив безпідставність побоювань, пов'язаних з можливим наданням полякам та українцям західних земель права участі у виборах, і власноручно склав проект про запровадження у Південно-Західному краї виборного земства. Однак мініс-

терство внутрішніх справ укотре відхилило цей проект через “особливі місцеві умови” в Україні, де нібито відкривати установи, що ґрунтуються на виборній основі, завчасно. Уряд пам’ятав про польське національно-визвольне повстання 1863—1864 рр. “З огляду на особливі місцеві умови наших околиць, надавати їм установи, що ґрунтуються на виборній основі, передчасно”, — прочитав Драгомиров у відповіді МВС на його пропозиції²².

Драгомиров звертав увагу царя на те, що в Україні запроваджено багато всіляких обмежувальних законів, відсутніх в інших районах Росії: “Ці обмежувальні закони утискують такі істотні інтереси тієї частини людності, якої вони стосуються. А це, в свою чергу, змушує людність за допомогою грошей ці закони обійти”²³.

Враховуючи важливість географічного становища України, яка має спільні кордони із західними державами, Драгомиров вважав одним з своїх головних завдань прокладання зручних шляхів сполучення як стратегічного, так і місцевого значення, зокрема під’їзних шляхів до залізничних станцій.

Слід зазначити, що шляхи місцевого значення будували тоді селяни в ході виконання натуральної дорожньої та підводної повинностей. Такі повинності, “що лежать головним тягарем на селянстві краю, — писав Драгомиров, — лишаються досі невпорядкованими з огляду на затяжний перегляд задавненого статуту про земські повинності. Повинності ці відзначаються крайньою невіривняльністю, причому дорожня повинність, збираючи багато часу в населення, ще й малопродуктивна за браком технічного керівництва”. Тому Драгомиров добився призначення з інженерних військ округу “...особливого штату техніків для влаштування під’їзних шляхів...”²⁴.

Однією з найважливіших і найзанедбаніших ділянок, якою довелося займатися новому генерал-губернаторові, була охорона здоров’я населення краю. Тоді, наприклад, у Київській губернії один лікар мав обслуговувати 107818 жителів, у Волинській — 94217, Подільській — 99874. У зв’язку з цим Драгомиров не раз порушував питання про термінове значне розширення штатів медичних працівників, збільшення кількості ліжок у лікарнях. У відповідях урядовців на його клопотання зазначалося, що такі реформи за браком коштів здійснюватимуться протягом трьох років, зокрема в Київській губернії — з 1908 р.²⁵

Тим часом в Україні періодично спалахували епідемії сифілісу, трахоми, корости тощо. Вогнища цих захворювань виявляли навіть у військових частинах. Знаючи, як “оперативно” уряд розв’язує питання охорони здоров’я, Драгомиров для вироблення конкретних заходів боротьби з епідеміями вирішив скликати у Києві 1900 р. нараду лікарняних інспекторів Південно-Західного краю. Фактично це був другий епідеміологічний з’їзд в історії царської Росії (перший відбувся 1883 р. у Харкові).

Учасники наради, що тривала тиждень, ухвалили постанову про видання масовим накладом популярних брошур українською мовою на медичні теми та розповсюдження їх серед населення. Невдовзі їх було написано. Драгомиров переглянув їх рукописи і затвердив до видання. Однак царська цензура не дозволила їх друкувати, посилаючись на закон 1876 р. про заборону книгодрукування українською мовою. Тоді Драгомиров почав клопотатися про дозвіл, який, зрештою, був отриманий “як виняток із закону”. Брошури розіслали в лікарні та школи найвіддаленіших теренів України.

Вивчаючи стан народної освіти, Драгомиров виявив, що в підлеглих йому губерніях одна народна школа припадала на 11270 душ населення,

що проживали на площі 172 кв. км. Утримання шкіл покладалося на селян, переобтяжених податками. Драгомиров наполягав на збільшенні кількості народних шкіл і застерігав від заміни їх церковно-парафіяльними.

Однак без виділення понаднормативних коштів досягти успіхів у справі розвитку народної освіти було неможливо. Тому Драгомиров звернувся до Миколи II з клопотанням про надання додаткових асигнувань на ці потреби в його губернаторстві. Він писав: “Визнаючи необхідність термінового поліпшення народної освіти у краї як справу першочергову, державної ваги, я дозволю собі обтяжити Вашу Імператорську Величність ревним клопотанням про те, аби надалі, до зміни організації земського господарства, Ваша Імператорська Величність милостиво затвердили потрібні асигнування на відомчі народні школи Міністерства народної освіти...”²⁶ В результаті численних клопотань генерал-губернатора Державна Рада постановила виділити з 1 січня 1902 р. 60000 крб. “на утримання і влаштування початкових училищ”²⁷. Щоправда, за підрахунками, зробленими на прохання Драгомирова, на ці потреби належало витратити 317000 крб.

Цікавим, на нашу думку, є висловлювання Драгомирова про поліцію. У звіті цареві він писав, що поліція Південно-Західного краю завалена невластивою їй роботою. Крім того, дуже низька платня поліційним урядникам змушує їх брати хабарі. “...Внаслідок такої матеріальної незабезпеченості поліції вона поповнюється людьми малоосвіченими, здебільшого позбавленими твердих моральних якостей: за зібраними мною відомостями, виявилось, що в Київській, наприклад, губернії нема жодного справника, жодного помічника справника не тільки з вищою, а й із середньою освітою. У всьому краї з середньою освітою поліцмейстерів та справників налічується 5, а помічників справників — 11... Тож не дивно, що суспільство виробило дуже непривабливий погляд на поліцію та переконання, що за її допомогою можна обійти незручний закон”. І далі зазначав, що “...поліція поповнюється особами винятково російського походження, отже, вже своїм складом викликає недоброзичливе ставлення ...елементів, ворожих до всього російського”²⁸.

М. Драгомиров знайомився зі станом справ у Південно-Західному краї не тільки за документами, а й під час численних поїздок по губернії. До Петербурга було надіслано низку пропозицій та проектів здійснення перетворень в Україні, втілення в життя яких, на його думку, сприяло б поліпшенню добробуту українського люду. На деяких з них з'являлися обтічні резолюції “височайших осіб”. Досягти більшого Драгомирову вдавалося рідко.

Сучасник Драгомирова, розповідаючи про його боротьбу з міністерством внутрішніх справ за самоврядування людності краю, свободу совісті, зазначав: “Наполегливість, з якою він (Драгомиров. — А. М.) втілював у життя свої погляди, зіпсувала його стосунки з особою, яка очолювала міністерство внутрішніх справ. Він переконався у марності своїх зусиль, тому друга половина його діяльності на посаді головного начальника Південно-Західного краю була, можна сказати, пасивною. Упевнившись, що за такого ставлення Петербурга прислужитися краєві годі, він поставив перед собою завдання не завдати йому шкоди”²⁹.

Обіймаючи різні посади в різних містах, Драгомиров завжди прагнув розширити коло своїх приятелів серед діячів літератури та мистецтва, істориків, інколи навіть “неблагодійних”, але завжди чесних та цікавих людей.

Тривалий час Драгомиров приятелював з істориком та археологом, членом київської “Старої громади” В. Б. Антоновичем. Будучи висококультурною людиною з аналітичними здібностями, Михайло Іванович та-

кож не міг не цікавитися історією, зокрема археологією. З одного з його листів, надісланого 1873 р. з Херсона Антоновичу, дізнаємося, що генерал чекав на історика в місті, щоб познайомити з археологом-аматором, офіцером Корпусу топографів, який добре знав Херсонську та Катеринославську губернії і міг розповісти про місцеві, частково розкопані могили³⁰. В іншому листі з Петербурга (1886 р.) Драгомиров, зважаючи на великий авторитет Антоновича, просить відповісти на ряд запитань історичного характеру, бо тільки від нього сподівається дістати їхнє тлумачення³¹.

Не маючи змоги брати безпосередню участь в археологічних розвідках чи займатися науковою діяльністю в цій галузі, Драгомиров стежив за її успіхами та невдачами і сприяв проведенню археологічних з'їздів, нарад, клопотався про отримання дозволу на розкопки тощо. У 1899 р. він активно сприяв підготовці та проведенню XI всеросійського археологічного з'їзду в Києві. На його урочистому відкритті він виступив з вітальною промовою, в якій, зокрема, сказав: "Процвітання нашої Вітчизни перебуває у прямій залежності від розвитку в ній інтенсивної наукової діяльності. Розвиткові народного самопізнання серед інших наук найбільше сприяє вивчення вітчизняної історії, давнього побуту наших предків, історії їхньої культури та писемності..."³²

В цей час стосунки Драгомирова з Житецьким стали ще ближчими. У спогадах одного з сучасників читаємо: "Ім'я й особа Житецького були добре відомі киянам, серед яких він користувався великою симпатією та шаною. Не дивно, звичайно, що М. І. Драгомиров близько зійшовся з людиною, яка так підходила йому за своїм характером та світоглядом.

Недоброзичливці та вороги Драгомирова... вказували... на його українофільство, маючи на увазі, зокрема, і його щире товаришування з яскравим представником тодішнього українофільства викладачем колегії Павлом Галаганом П. Г. Житецьким, з яким нерідко можна було його зустріти на вулицях Києва"³³.

Оскільки за походженням Драгомиров був нащадком козаків і не приховував любов до рідного краю, йому часто закидали "якщо не повне співчуття сепаратному мареву, то якесь схвалення тенденцій щодо відокремлення Малоросії..." На звинувачення в симпатіях до України, в українофільстві він відповідав: "На всякий пчих не навідповідаєшся, народився я в серці Малоросії — чернігівському Конотопі, тому не може раптом з мене вийти якийсь там тамбовець, могильовець чи калужанин, і звісно не бердичівець — кожному своє"³⁴.

З відомим українським істориком, своїм земляком О. М. Лазаревським він підтримував дружні стосунки ще з дитячих років, коли вони навчалися в Конотопському повітовому училищі. Хоч Драгомиров належав до "сильних світу цього", обережний Олександр Матвійович, цінуючи його розум і талант, усе ж побоювався генералового "українофільства", чим дещо відрізнявся від П. Житецького та інших українських діячів культури, які захоплювалися Михайлом Івановичем.

Теплі взаємини склались у Драгомирова і з іншим відомим українським істориком Д. І. Багалієм, якого він називав своїм улюбленим у Христі братом. Познайомилися вони після призначення 1889 р. Драгомирова командувачем військами КВО і невдовзі заприятелювали. У одній із своїх праць Дмитро Іванович писав: "Згадаємо тут і про славного земляка М. І. Драгомирова, котрий, наїжджаючи у Харківщину, розмовляв по-українськи і щиро любив Україну і її побут"³⁵.

Освіта, культура народу нерозривно пов'язані з мистецтвом та літературою. Тому можна впевнено твердити, що до питань розвитку українсько-

го театру, зокрема, та української культури взагалі Драгомиров ставився прихильно. Відзначаючи цей факт, український драматург Микола Садовський писав про Драгомирова: “Це був, можу сказати, таємний Никодим українства. За його влади ми зітхнули вільніше... Тому, коли мені траплялося звертатися до нього в якійсь театральній справі, він завжди дуже радо мене зустрічав, уважно вислуховував усе й навіть балакав зі мною на офіційному прийнятті по-українському. Це одне вже свідчить про його прихильність до всього українського...”³⁶

Мистецтва українського народу, в тому числі театального, тогочасний царат офіційно не визнавав. Постановки п'єс українських драматургів рідною мовою цензура та влада забороняли. Особливо відзначався у переслідуванні українського театру київський генерал-губернатор Дрентельн. Відомий український драматург і режисер М. Л. Кропивницький писав, що, попри численні клопотання, зняти заборону показувати українські вистави в містах України він так і не зміг і “...лише зі вступом в генерал-губернаторство М. Драгомирова для нас відкрилися сцени малоросійських губерній”³⁷. Наприклад, драма Миколи Садовського “Богдан Хмельницький” дванадцять років “вивчалася” російською цензурою, і лише 1898 р. за клопотанням генерал-губернатора Драгомирова п'єсу дозволили ставити на сцені.

1898 р. Драгомиров підтримав клопотання композитора М. В. Лисенка перед міністерством внутрішніх справ про відкриття музичної школи в Києві. Про це композитор писав у травні 1898 р.: “Якщо міністерство внутрішніх справ, куди я надіслав клопотання через Драгомирова, дозволить мені, то буде нова музична школа Лисенка”³⁸. Того ж таки року дозвіл на відкриття цього навчального закладу було отримано.

Тоді ж до Драгомирова звернувся редактор часопису “Киевская старина” В. Науменко * з проханням дозволити друкувати в ньому статті українською мовою та надсилати журнал на перегляд місцевим цензорам, а не до Головного управління МВС у справах друку. Драгомиров надіслав до міністерства внутрішніх справ мотивоване клопотання, де, зокрема, зазначив: “...Протягом 16 років у м. Києві видається російською мовою історичний журнал “Киевская старина”, присвячений науковій розробці питань місцевої історії, археології, літератури та етнографії. Виконуючи свою програму, журнал не може не друкувати такі матеріали, які неминуче повинні висловлюватися українською мовою, як-от оригінальні твори народної писемності, старовинні літературні пам'ятки, етнографічні матеріали та нариси, місцеві легенди і т. ін... Але місцева цензура не може дозволити друкування статей і матеріалів з українським текстом без попереднього подання їх до Головного управління у справах друку... Тим часом зазначені труднощі в редагуванні місцевого історичного журналу, який керується винятково науковими цілями, не викликані необхідністю і практично шкодять корисній справі розвитку місцевих історичних та етнографічних досліджень”³⁹. Через певний час київській цензурі було надано право дозволяти друкування статей українською мовою без їхнього перегляду в Головному управлінні.

За влади ігнат'євих-юзефовичів передова громадськість Києва не могла і мріяти про те, аби дістати дозвіл на відзначення ювілею чи відправу панахид пам'яті геніального сина України Т. Шевченка. Однак за Драгомирова це стало можливим. Найактивніше в різний час клопоталися про отримання дозволу відправити панахиду по Т. Шевченку, використовуючи особисте знайомство з Драгомировим, О. М. Лазаревський, П. Г. Житецький, О. І. Левицький **, В. П. Науменко, сім'я Тарновських *** та багато інших. “Отримано від Драгомирова офіційний дозвіл відправити па-

нахиду по Т. Г. Шевченку та надрукувати в газетах оголошення”, — писав у лютому 1900 р. О. Левицький О. Лазаревському.

М. Драгомиров кохався у старовині і залюбки відвідував колекціонерів цінних наукових чи історичних старожитностей, зокрема музей Чернігівського губернського земства, музей старожитностей В. В. Тарновського, київську колекцію творів мистецтва Б. І. Ханенка **** та ін. Про відвідання садиби В. Тарновського восени 1892 р. П. Житецький залишив такий запис: “І мені Бог дав декілька щасливих годин. Позавчора увечері ми виїхали (я, Трегубов, Науменко та Драгомиров) до В. В. Тарновського в Качанівку; відсвіжились, утішились та отримали насолоду, а сьогодні о восьмій ранку до Києва повернулись”⁴⁰.

Дружні стосунки підтримував Драгомиров з відомим українським художником М. К. Пимоненком. У 1912 р. І. Репін писав письменникові І. І. Ясинському: “Як його любив та поважав знаменитий генерал, філософ Мих. Ів. Драгомиров, як щирий хохол, безмежно захоплювався він картинами Пимоненка”⁴¹. Завдяки Драгомирову ми маємо змогу милуватися картиною Пимоненка “У похід”, бо це чи не єдиний твір художника на історичну тематику, виконаний 1902 р. на замовлення командуючого. Досі невідома доля портрету Драгомирова його ж таки роботи, експонованого на XXVI-й пересувній художній виставці у Москві (1898 р.).

Драгомиров завжди приділяв увагу розвитку художніх талантів в Україні, підтримуючи як відомих малярів, так і молодих майстрів. Навіть важко хворий, за два тижні до смерті, він продиктував Репіну листа, в якому схвально характеризував учня Київського художнього училища Д. Ільченка⁴².

Обдарований публіцист, популярний письменник М. Драгомиров шанобливо ставився до літераторів. “Сам я, — писав він, — завжди, ще замолоду, був щирим прихильником друкованого слова, дуже люблю “блудити пером” і, як щирий прихильник літературного товариства, письменників, кореспондентів, рецензентів — взагалі людей пера — завжди із задоволенням підтримував з ними знайомство, що давало мені змогу вивчати це оточення...”⁴³.

Загальновідомими були простота і скромність Драгомирова, надто коли йшлося про друк. Він рішуче виступав проти самовихваляння. Коли громадськість Києва вирішила відзначити 30-річчя присвоєння Драгомирову генеральського звання, місцеві газети запланували опублікувати низку статей про ювіляра. Михайло Іванович переглянув більшість з них і повикреслював місця, де вихвалялися його заслуги.

Цензором внутрішньої цензури в Києві тоді був відомий “своїм деспотичним ставленням до друкованого слова та гласності” Б. М. Юзефович. Його сучасник і помічник так характеризував останнього: “За переконаннями Б. М. Юзефович був у цілковитому розумінні слова реакціонер, запеклий кріпосник, переконаний прибічник абсолютизму. Він відзначався свавільним, упертим характером і був нетерпимий до чужих думок та поглядів. Як цензор, він ні на йоту не відступав від букви закону, суворо додержувався циркулярів, яким у цензурному відомстві нема ліку”⁴⁴.

Природно, поділяти погляди такого цензора, як Юзефович Драгомиров не міг. 1898 р. на місце реакціонера був призначений інший цензор. Навіть підтримка впливових кіл Петербурга й Києва Юзефовичу не допомогла.

Стосунки з підлеглими Драгомиров будував на взаємній довірі. Він вважав, що простежити, як використовують необмежену владу вищі урядники, йому самому важко. Тож уважно розглядав і перевіряв скарги людей на начальників підлеглих йому губерній. Якщо в начальника, навіть губер-

натора, виявлялися ознаки манії величі, Драгомиров домагався переведення його в інше місце.

Драгомиров був мужньою людиною. Він завжди висловлював свою думку, навіть якщо вона суперечила твердженням впливових урядовців, і не боявся брати на себе відповідальність, рішуче захищав “неблагонадійних” осіб, на яких намагалися звести наклепи. Наприклад, у 90-х роках київською конторою Держбанку керував А. Г. Афанасьєв, відомий історик, автор низки досліджень з історії Франції. Його звинувачували в лібералізмі, читанні лекцій “неподобного змісту” і робили висновок про неможливість обіймати ним таку високу посаду. Коли звернулися до Драгомирова, той відповів, що бував на тих лекціях, цінує їх і вважає Афанасьєва достойною людиною. “Не може ж він замовчувати того, що була французька революція”⁴⁵. Водночас, характеризуючи сатрапа-наклепника, Драгомиров писав: “Всі ж доноси на нього (Афанасьєва. — А. М.) надходять від мерзотника Юзефовича, ...людини дуже низької моралі”⁴⁶.

Управителем канцелярії генерал-губернатора Драгомиров призначив Н. В. Молчановського, історика, з політичних причин усунутого від наукової діяльності, відомого своїми ліберальними поглядами, за що навіть відбув короточасне політичне заслання. Цьому призначенню сприяла рекомендація В. Антоновича, який добре знав Молчановського.

Діяльність М. Драгомирова — генерал-губернатора та його погляди адміністратора часто суперечили офіційним поглядам на керування краєм, що спричинило появу, з одного боку, багатьох його ворогів і заздрісників, а з другого — численних друзів.

Лібералові Драгомирову не довелося ухвалювати непопулярні постанови у зв’язку з масовими студентськими мітингами та демонстраціями, що розпочалися 1900 р. на знак протесту проти сваволі адміністрації київських навчальних закладів. Особливого розмаху вони набули в університеті св. Володимира після виключення з нього кількох учасників студентського мітингу 18 грудня. Драгомирову надійшов наказ застосувати щодо страйкарів силові методи, включаючи війська. Це його глибоко обурило, оскільки він завжди виступав проти виконання армією поліційних функцій, проти участі військ у кровопролитних сутичках із цивільними. Не маючи змоги ухилитися від виконання наказу, він влаштував грандіозне інсценування підготовки військ до “великого бою”. До університету підтягнули піхоту, кавалерію та артилерію. Про події тих днів Драгомиров писав: “Гадаю, що невдовзі буду звинувачений у ослабленні влади, та поки рукам волі не дадуть, держимордства від мене не дочекаються”⁴⁷.

Дійсно, до застосування сили не дійшло. Не пролунало жодного пострілу. Жертв не було.

Влітку 1903 р. в Києві знову почався страйковий рух. Першими застрайкували робітники залізничних майстерень. Потім до них приєдналася студентська молодь. Спочатку до конфліктів з поліцією та військами справа не доходила. Але 23 липня неподалік від залізничного вокзалу після взаємних погроз між сторонами спалахнула сутичка. У хід пішли каміння, кілки тощо. В результаті кількох револьверних пострілів демонстрантів двох солдатів було поранено. У відповідь війська відкрили рушничний вогонь. Було вбито двох і поранено 27 чол.

Драгомирова вразили ці події. Однак генерал-губернатор мав реагувати і на вказівки МВС, і на доноси жандармів, і на листи та телеграми губернаторів. А вони вимагали навести лад негайно і будь-якими засобами. Це вкрай обурювало Драгомирова. В останній рік генерал-губернаторства його почала обтяжувати ця посада й заповонило нестерпне почуття безсилля, усвідомлення того, що він не може вплинути на хід подій.

Та й літа давалися взнаки. Зрештою, влітку 1903 р. М. Драгомиров подає клопотання про звільнення його від займаних посад. Цар дав згоду і призначив членом Державної Ради. Наприкінці 1903 р. Михайло Іванович виїхав до рідного Конотопа. Журнал “Разведчик” з цього приводу писав: “М. І. Драгомиров залишив Київ... Пішов з бойового поста, що охороняв південну частину нашого західного кордону, відважний, справний вартувий. Пішов з військової кафедри, що випадково постала в стародавньому Києві, найоригінальніший розум, що освітлював своїм влучним, рельєфним словом найтемніші глибини військової справи. Пішов з “практичних занять” найталановитіший професор, чия уважна аудиторія тулилася не у вузьких стінах кам’яного будинку, а на всьому неосяжному просторі, де розташувалась російська збройна сила... Втомився, звичайно, не цей розум, що ставав з роками, можливо, навіть світлішим, спокійнішим та об’єктивнішим; втомився не цей життєдайний для війська дух, бадьорий, як усе, що має перед собою в житті ясні цілі, а втомилися і не витримали подальших випробувань фізичні сили, обмежені певними межами”⁴⁸.

Зміна способу життя генерала не позначилася негативно на його публіцистичній діяльності в галузі військової справи. Єдиним обмеженням працездатності було дедалі кволіше здоров’я. Йому стає все важче писати самому, все частіше він диктує свої праці дочці або дружині. Помер Михайло Іванович о другій годині ночі 15 жовтня 1905 р.

Звістка про його смерть швидко поширилася по містах Російської імперії та за кордоном. З’являються перші некрологи та статті, присвячені небіжчикові.

У ці дні невтішна вдова отримала близько шестисот телеграм зі співчуттям, в т. ч. від Генерального штабу, від Академії Генерального штабу, від болгарського воєнного міністра, від румунського короля та багатьох інших.

Драгомирова було поховано в Конотопі у щойно збудованому цегляному склепі на цвинтарі біля Вознесенської церкви. Після жовтневих подій 1917 р. могилу було пограбовано зловмисниками, що проникли до склепу і понівечили труну. Потім зник дубовий хрест, а згодом і огорожа. У 1918 р. селянами було спалено родовий будинок на хуторі під Конотопом, де загинула велика бібліотека генерала⁴⁹. 1920 р. зникли бібліотека та архів з будинку в Конотопі. Цей будинок Драгомирова на вулиці, названій його ім’ям, зберігся. Там 1992 р. йому встановлено пам’ятник, виконаний за проектом київського скульптора Б. С. Довганя. На превеликий жаль, у 50-х роках, при будівництві тиру, була повністю знищена могила генерала.

Михайло Іванович мав велику сім’ю. Одружившись 1864 р. з дочкою лікаря А. Григоровича — Софією, мав шестеро синів та двох доньок. Відомо, що його сини — генерал Абрам Михайлович після громадянської війни емігрував до Франції, а генерал Володимир Михайлович — до Югославії. Сини Андрій та Іван покінчили життя самогубством. Доля доньок Софії й Катерини, синів Михайла і Олександра нам невідома.

З багатьох відзнак і нагород, яких був удостоєний Михайло Іванович, назвемо лише деякі. Його було обрано почесним членом Київського та Московського університетів, Михайлівської артилерійської та Миколаївської академій Генерального штабу (згодом також почесним віце-президентом останньої), шведсько-норвезької Королівської військової Академії у Стокгольмі, почесним козаком Олександрівської станиці Терського козачого війська, почесним старійшиною Гіагінської станиці Кубанського козачого війська, зараховано до військового козачого стану товариства Єлисаветівської станиці Війська Донського, почесним козаком Кизильсь-

кої станиці Оренбурзького козачого війська, призначено почесним мировим суддею Київської округи та членом Державної Ради. Уряд Франції нагородив його орденом Почесного легіону 1 та 2 ступенів, а за сприяння спорудженню Київського політехнічного інституту 1902 р. йому було оголошено подяку від імені царя Миколи II ⁵⁰.

Під час перебування на посаді генерал-губернатора Драгомиров обирався членом багатьох добродійних товариств, зокрема почесним головою київського, подільського та волинського генерал-губернаторства, почесним членом губернського статистичного комітету, віце-президентом губернського комітету товариства піклування про тюрми, почесним мировим суддею та навіть почесним членом київського відділення Імператорського Російського товариства рибоводства та рибальства тощо. За активну участь у бойових операціях під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. його обрано почесним громадянином міста Систов (нині — Свиштов, Болгарія).

Київська міська Рада 17 червня 1999 р. за № 297/398 прийняла ухвалу: “Присвоїти новій вулиці в Печерському районі міста Києва (від вул. Підвисоцького до вул. Салтикова-Щедріна) ім'я Михайла Івановича Драгомирова”. Нарешті, в Києві, місті, де тривалий час жив, працював і творив генерал Михайло Драгомиров, з'явилася вулиця, названа його ім'ям. Маємо надію, що у 2000 р. нам подарують і ювілейний поштовий конверт, і марку, присвячені генералові, і меморіальну дошку на колишньому будинку командуючого військами КВО на вул. Грушевського, 32. Сподіваємося також, що й у Києві буде споруджено пам'ятник цьому дивовижному генералові з козацького роду, патріотові, гордості й славі військовиків російської армії, а відтепер і нашої батьківщини, моральне обличчя якого так охарактеризував один із сучасників: “То була видатна, глибоко самотня постать, яку не можна було підігнати під жодний шаблон. Величезний іскрометний розум, один з найкращих європейських тактиків і чесний, у широкому, різносторонньому значенні слова чоловік і солдат — Драгомиров на тлі російського вельможного панства, що обікралося, оббрехалося, спідлилося у лакузові та в особистих інтриганствах, на цьому сумному й похмурому тлі був світлом, що палало яскраво й самотньо...” ⁵¹.

* Всі дати подаються за старим стилем.

** Раніше датою народження М. І. Драгомирова вважали 8 листопада. Однак у довідці Конотопської консисторії за 1830 р. зазначалося: “В метрической города Конотопа, четырехдесятилетней церкви за тысяча восемьсот тридцатый год книге значится: ноября девятого дня у майора Ивана Драгомирова и жены его Анны родился сын Михаил, крещен приходским священником Стефаном Быстрицким” (Російський державний історичний архів (далі — РДІА), ф. 1343, оп. 20, спр. 31766, арк. 10).

*** М. Р. Шидловський (1826—1880) — генерал-лейтенант, сенатор, походив з дворян Харківської губернії.

¹ Драгомиров М. И. О высадках в древние и новейшие времена. — СПб., 1857.

² Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА), ф. 544, оп. 1, спр. 469.

³ Російська державна бібліотека. Відділ рукописів, ф. Д. О. Мілютіна, М. 7918, арк. 73.

⁴ Драгомиров М. И. Австро-прусская война в 1866 году с большим планом Кенигградского сражения. — СПб., 1867; Драгомиров М. И. Очерки австро-прусской войны в 1866 г. — СПб., 1867.

⁵ РДВІА, ф. 1, оп. 2, спр. 483, арк. 41.

⁶ Матвієнко А. А. Переправа російських військ через Дунай (1877 р.) // Укр. іст. журн. — 1978. — № 2. — С. 78—81.

⁷ Кривенко В. С. Памяти М. И. Драгомирова // Русский инвалид. — 1905. — № 236.

⁸ Там же.

⁹ Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України (далі — ЦНБ НАН України), Інститут рукописів. — III.48008.

- * А. В. Прахов — український та російський мистецтвознавець. Викладав історію мистецтва у Петербурзькому та Київському університетах.
- ¹⁰ Там же, І. 48022.
- * О. М. Пипін — академік, відомий дослідник російської літератури.
- ¹¹ Там же, І. 48087.
- ¹² Стасюлевич М. М. и его современники в переписке. — СПб., 1911. — Т. 1. — С. 410.
- ¹³ Різниченко В. а. Земляки, достопамятні уродженці землі Конотопської. — К., 1916. — С. 11.
- ¹⁴ Репин И. Е. Художественное наследство. — М.; Л., 1948. — Т. 1. — С. 191.
- ¹⁵ Різниченко В. М. И. Драгомиров. — Чернигов, 1916. — С. 7.
- ¹⁶ РДВІА, п/с 79-396, арк. 4.
- ¹⁷ Витте С. Ю. Воспоминания. — М., 1960. — Т. 2. — С. 359.
- ¹⁸ РДІА, ф. 1282, оп. 3, спр. 329, арк. 12.
- ¹⁹ Там же, арк. 5.
- ²⁰ Там же, арк. 7.
- ²¹ Там же.
- ²² Там же, арк. 88.
- ²³ Там же, арк. 10.
- ²⁴ Там же, арк. 9.
- ²⁵ Там же, арк. 89.
- ²⁶ Там же, арк. 8.
- ²⁷ Там же, арк. 9.
- ²⁸ Там же, арк. 10.
- ²⁹ Богданов С. Памяти М. И. Драгомирова // Киевская газета. — 1905. — № 294.
- ³⁰ ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. — III. 66907.
- ³¹ Там же, III. 66908.
- ³² Киевлянин. — 1899. — 2 авг.
- ³³ Голос минувшего. — 1916. — Кн. V—VI. — С. 383.
- ³⁴ Русская старина. — 1910. — № 144. — С. 821.
- ³⁵ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Харків, 1993. — С. 230.
- ³⁶ Садовський М. К. Мої театральні згадки. — К., 1956. — С. 130—131.
- ³⁷ Южные записки. — 1905. — № 14. — С. 78.
- ³⁸ Лисенко М. В. Листи. — К., 1964. — С. 291.
- ³⁹ Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 848, спр. 461.
- * В. П. Науменко (1863—1918) — український історик, публіцист, етнограф, редактор-видавець журналу «Киевская старина».
- ** О. І. Левицький (1848—1922) — український історик, академік АН УРСР.
- *** Тарновські — українські меценати. Василь Васильович (старший) (1810—1863) дотримувався ліберальних поглядів. Зібрав колекцію козацької зброї та побутових речей XVI—XVIII ст. Василь Васильович (молодший) поповнив колекцію батька, а також зібрав рукописи творів Т. Шевченка і подарував їх у 1897 р. історичному музею Чернігівського губернського земства. Григорій Степанович — меценат наук і мистецтва. У повісті «Музикант» Т. Шевченко вивів його під іменем кріпосника Арновського.
- **** Б. І. Ханенко (1858—1917) — український колекціонер-меценат, археолог. На базі його колекцій творів мистецтв у Києві було засновано музей мистецтв ВУАН (згодом — музей західного та східного мистецтва).
- ⁴⁰ ЦНБ НАН України. Інститут рукописів, І. 48132.
- ⁴¹ Лист зберігається у відділі рукописів публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина у Петербурзі.
- ⁴² Лист зберігається у Петербурзькій художній академії.
- ⁴³ Русская старина. — 1909. — № 12. — С. 643.
- ⁴⁴ Голос минувшего. — 1916, — Кн. V—VI. — С. 384.
- ⁴⁵ Витте С. Ю. Воспоминания. — М., 1960. — Т. 1. — С. 69, 70.
- ⁴⁶ Там же. — С. 70.
- ⁴⁷ Русский инвалид. — 1905. — № 236.
- ⁴⁸ Разведчик. — 1903. — № 676. — С. 1.
- ⁴⁹ Мицлов С. Р. Синодик. — Париж, 1925. — Кн. I. — С. 45.
- ⁵⁰ РДВІА, п/с 79-396, арк. 4—5.
- ⁵¹ Биржевые ведомости. — 1905. — 28 окт.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

І. К. ПАТРИЛЯК (Київ)

Військові плани ОУН(б) у таємній Інструкції Революційного проводу (травень 1941 р.)

Загальновідомо, що після розколу Організації українських націоналістів у лютому 1940 р. так зване Революційне крило ОУН (бандерівців) розгорнуло активну діяльність, спрямовану на підготовку українських збройних загонів, які мали взяти участь у війні Німеччини проти СРСР, що назрівала, і стати осередком національної армії¹. Ці бойові частини, відомі як легіони українських націоналістів, створювалися “під крилом” німецького вермахту в травні—червні 1941 р. на території третього рейху². Проте вони були далеко не єдиними військовими загонами, на організацію яких спрямовувалася творча енергія молодих націоналістів-революціонерів. Згідно з планами оунівських провідників, головна збройна боротьба українського народу повинна була розгорнутися у формі всенародного антирадянського повстання, піднятого спеціально сформованими на території УРСР підпільними повстанськими групами. Тож пропонуємо документ, в якому детально викладені військові плани Революційного проводу ОУН(б). Даний документ зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України (ф. 3833, оп. 2, спр. 1, арк. 25—33) під назвою “Боротьба й діяльність ОУН під час війни” (фактично це таємна Інструкція для оунівських підпільників на території УРСР). Датований матеріал травнем 1941 р. (день не вказано). Однак відома точна дата його захоплення органами НКВС. На першій сторінці Інструкції зроблено такий запис: “Взято: Краснянським рай. від. НКВС 24/ I. 1945 р.”³ Інструкція є копією, зробленою, щоправда, самими оунівцями. Вона займає 75 машинописних сторінок і складається з шести розділів: А. Загальні напрями. Б. Політичні вказівки. В. Військові інструкції. Г. Інструкції на перші дні організації державного життя. Ґ. Інструкції Служби безпеки. Д. Пропагандистські вказівки⁴.

У кожному з названих розділів міститься ряд глав, які в свою чергу діляться на параграфи. Як зазначалося вище, документ дуже цікавий та інформативний. Будь-який його розділ може стати об’єктом окремого наукового вивчення. Ми ж пропонуємо до уваги дослідників третій розділ — “Військові інструкції”, в якому міститься багатюща інформація стосовно військових планів ОУН(б) за місяць до початку німецько-радянської війни. Аналізований розділ налічує майже дев’ять друкованих сторінок (через один інтервал), які збереглися без пропусків і значних ушкоджень тексту. Він поділяється на п’ять глав: I. Головні завдання. II. Підготовчий етап. III. Вибух війни. IV. Зрив. V. Організація опанованого терену.

На жаль, у вітчизняній історіографії пострадянського періоду склалося так, що в усіх значних документальних збірках, які стосуються діяльності ОУН у роки війни (“Літопис УПА”⁵; “Літопис Нескореної України”⁶; “ОУН—УПА * в роки війни”⁷; “Десять буремних літ”⁸ й ін.) упорядники

* Українська повстанська армія.

обходять мовчанням цей надзвичайної ваги документ. Лише В. Косик⁹ та А. Кентій¹⁰ подають незначні за обсягом витяги з Інструкції.

Не переказуючи змісту наведеної нижче Інструкції, спробуємо продемонструвати, у чому полягає її наукове значення для вивчення історії західноукраїнських земель загалом й ОУН, зокрема, в роки Другої світової війни. Щоб краще це зрозуміти, нагадаємо, що у квітні 1941 р. відбувався II Великий збір ОУН(б), який принципово підтвердив засади революційної націоналістичної боротьби, що спирається на “власні сили українського народу, відкинувши загалом орієнтацію на чужі сили”¹¹. В той же час, 2 квітня 1941 р. Альфред Розенберг видає свій знаменитий меморандум № 1, у якому пише про майбутнє утвердження в Україні “власного національного життя”¹². Це дуже важливий, поворотний момент, який спричинився до еволюції поглядів молодих керівників Революційного проводу від повного несприйняття будь-якої іноземної допомоги до визнання значного впливу можливих союзників на розвиток ситуації у майбутньому. Не виключено, що під впливом розенбергівського меморандуму вже в своїх травневих Інструкціях оунівські провідники ведуть мову про організовану співпрацю із союзниками і навіть про те, що широкомасштабне антирадянське повстання націоналістичні активісти можуть підняти лише після поразки Червоної армії на фронті (ч. I, п. 5; ч. III, п. 11 Інструкції). Більше того, знаючи про тісні контакти в травні 1941 р. між шефом абверу адміралом Канарісом та довіреною особою Бандери — Р. Ярим¹³, можна припустити, що завдання оунівським підпільникам, пов’язані з розкладом Червоної армії (ч. III, пп. 10 й 11 Інструкції), були погоджені з керівниками німецької військової розвідки.

Також, лише володіючи інформацією про плани ОУН(б), викладені у пропонованій читачам Інструкції, можна зрозуміти, чим керувався Іван Климів (Легенда) — провідник Організації українських націоналістів (бандерівців) на українських землях і керівник підпільних антирадянських повстанських загонів, наказуючи всім бойовим групам ОУН “...нав’язати контакти з Начальною командою Української національної армії та негайно й на все підпорядкуватися їй в усіх своїх діях”¹⁴. Цей наказ № 1 знаменитого “лейтенанта Легенди” був виданий відповідно до планів Проводу ОУН(б), викладених у ч. V, пп. 1—3 Інструкції.

Безперечно, цікаво проводити паралелі також між принципами комплектування і структурою партизанських загонів, передбаченими в Інструкції, та між принципами комплектування й структурою загонів Української повстанської армії. Очевидно, що повстанські частини в 1943 р. формувалися значною мірою за планами, складеними ще у травні 1941 р. Навіть поява такого специфічного явища, як іншонаціональні загони в УПА, не була випадковою. Можливість відповідного розвитку подій передбачалася невідомими авторами Інструкції, які планували з “поневоленних народів творити окремі відділи” (ч. IV, п. 12 Інструкції).

Водночас завдяки Інструкції можна прослідкувати також еволюцію ставлення революційної Організації українських націоналістів до вирішення проблеми національних меншин. Якщо у розділі “Військові інструкції” зазначається, що “в часі хаосу й замішання можна дозволити собі ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів” (ч. IV, п. 15 Інструкції), то вже через два роки у документах створеної ОУН Української головної визвольної ради підкреслюється, що в Україні “буде забезпечення всіх громадянських прав усім національним меншостям”¹⁵.

Аналізуючи документ, неважко помітити, що він майже цілком був складений зі значною переоцінкою власних потенційних можливостей ОУН(б) і недооцінкою сили ймовірного противника (радянського караль-

но-репресивного апарату). (Принагідно зауважимо, що ця притаманна оунівцям деяка відірваність від реалій життя була однією з причин поразок націоналістичного руху у 40-х—50-х рр.). За час, який лишався до початку війни, просто неможливо було втілити в життя більшість планів оунівського Проводу, а особливо розбудувати організаційну мережу ОУН на центральних та східних землях України. Історія засвідчує, що реалізувати передвоєнні плани націоналістам частково вдалося лише на землях Західної України, де ще з польських часів існувала розгалужена мережа підпільних організацій¹⁶. Читаючи Інструкцію, можна також помітити, що її автори перебували під сильним впливом українського історичного досвіду з часів Першої світової й громадянської воєн і повсякчасно намагались екстраполювати долю Російської імперії на СРСР. Вони були переконані, що з початком війни між Німеччиною та Радянським Союзом боєздатність Червоної армії буде настільки підірвана дезертирством і бунтами серед солдатів, що це врешті-решт призведе й до краху всієї системи державного управління СРСР (ч. III, пп. 10—12 Інструкції). Однак пропонований матеріал цікавий насамперед тим, що він (чи не єдиний) повністю відображає плани оунівського революційного керівництва стосовно розгортання антирадянської повстанської боротьби після нападу Німеччини на Радянський Союз, демонструє той ідеальний сценарій, за яким мали діяти підпільники ОУН(б) у разі війни третіх держав з СРСР та втілення якого, на думку членів бандерівського Проводу, мало привести до формування Української держави й її головної опори — Української армії.

Наприкінці зазначимо, що особливості правопису документа та оригінальні підкреслення збережено. Авторське розшифрування скорочень подається в квадратних дужках.

Боротьба й діяльність ОУН під час війни (Травень 1941 р.)

В. ВІЙСЬКОВІ ІНСТРУКЦІЇ

I. Головні завдання

Головне військове завдання ОУН — це: підготувати наші організаційні військові кадри так, щоб вони могли в рішучий момент: 1. Провести певні бойові акції. 2. Зорганізувати повстання широких мас та опанувати їх, підпорядкувати одному центрові відрухові виступи (мас і червоноармійців). 3. Керувати військовими діями повстанських загонів. 4. Помогти Проводові перебрати й організувати владу (адміністрацію й інші ділянки національного життя) на місцях. 5. Організувати армію, міліцію та інші парамілітарні організації з метою: а) опанувати революційну стихію мас і ситуацію так, щоб ми всіли самі упорядкувати й зорганізувати на опанованих нами від большевиків теренах ціле життя та всюди зустрічати надходящих союзників у зорганізованій формі зі зброєю в руках; б) щоб нашим військовим почином ми дали зав'язок будучій Українській армії.

II. Підготовчий етап

1. Потворити, загалом упланувати (з оглядів конспіративних) в кожній оселі, загалом в більшому людському скупіщі (колгосп, фабрика) наші бойові відділи. Найменше — гурток на оселю (10—15 люда). Ці люди

повинні бути військово вишколені (б[увші] вояки, загалом люди з поза-військовим вишколом) або бодай добрі організатори з певним (бодай теоретичним) військовим знанням. В міру розросту кількості військових відділів (час зриву) певні люди відходили б звідси на к[оманди]рів до новостворених частин, а цей відділ поповнювався б новими людьми.

2. Творити, загально планувати спеціальні **партизанські** (для саботажницьких акцій і диверсій) й **повстанські** (для загального зриву) **осередки**, якими керувати мають наші люди. В часі підготовка їх тільки намічається. Переговорювати можна тільки з будучими командирами відділів.

3. Військовий провідник оселі:

а) має знати свій теренок найдокладніше так щодо людей (наші, чужі, симпатки, військові: старшини, підстаршини, спеціалісти, здібні до війська і т. п.), як теж щодо матеріальних засобів (зброя, амуніція, коні, вози, авто, худоба, збіжжя і т. п.).

б) Він завчасу опрацьовує певний мобілізаційний план:

1. Намічає собі **помічників** (заступників мобілізаційного, збройового, харчового, матеріально-харчового), що уже заздалегідь підготовляють себе в даному напрямі та в час зриву автоматично перебирають свої функції. Останні чотири не мусять бути військово здібні. Добрі є до цього кооператори, крамарі, магазинери * і т. п. 2. Намічає собі кількість нових гуртків (відділів, що їх може дати дана оселя в час зриву) докладно з устійненням особового складу частин залежно від кількості зброї й підстаршин. 3. Намічає план акції на випадок зриву. 4. Військовим командиром стає найздібніший військово, з найкращим організаційним хистом член ОУН. По більшій часті буде це провідник ОУН оселі, що в час зриву передає всеціло невійськові справи своєму політичному (організаційному) заступникові. Військовий командир стає військовим комендантом оселі; мобілізаційний веде (при допомозі збройового, харчового й речового) справи поповнення людей, постачання (придбання й організування) зброї, амуніції, харчів, вирядження. Коли військовий командир виходить з військовим відділом з оселі, тоді військовим комендантом оселі являється мобілізаційний. 5. Районні, повітові, окружні й обласні військові коменданти мають в час миру й підготовки подібні завдання як коменданти осель тільки в ширшому масштабі: а) пізнати докладно силові засоби (людські й матеріальні) свого терену; б) намітити командирів вищих одиниць бойових (сотня, загін, курінь), старшин до штабів та спеціалістів до різних родів зброї (наших і не наших); в) мати в евіденції усі важливі об'єкти свого терену та г) підготувати та узгодити план військових акцій на своєму терені та наладити співпрацю усіх підпорядкованих відділів.

Вони теж домовляють з підлеглими частинами способи зв'язку й порозуміння на випадок воєнної завірюхи й передбачених подій, як також мусять вирішувати надвижки ^{2*} й браки ^{3*} на поодиноких теренах.

Найширшою організаційною одиницею, що всеціло організовуватиме терен, буде район (гляди організаційну схему) ^{4*}.

Найвищою владою району є військовий **комендант** району, якому й підлягає **комендант військової управи** району, теренова військова організація, адміністрація та командири частин, що стаціонують в районі.

Комендантом району є з найстаршим ступенем (чи функцією) старшина в районі (або комендант військової управи). Військовий комендант району дбає про лад, порядок й безпеку в своєму районі.

* Магазинери — робітники складів.

^{2*} Надвижки — неординарні ситуації.

^{3*} Браки — недостачі.

^{4*} На жаль, згаданої схеми в Інструкції немає. Мабуть, вона була втрачена.

Початок виступу

6. Якщо в міжчасі * не назначено інакше (кур'єр, радіо, спадун)^{2*}, то **час виступу** визначає найвища теренова влада, що має зв'язок з дальшими клітинами. Найідеальнішим станом речі було б, якщо б хоча 1—2 області могли виступити рівночасно, після одного плану. Однак з огляду на дуже великі труднощі зв'язку між поодинокими областями чи теж повітами може зайти ситуація, що кожний командир повіту (або району) рішатиме самостійно про час і форми виступу. Командир терену увесь час (так в час підготовки, як також зриву) старається утримувати, загалом зав'язати (коли перерваний) зв'язок зі своїм безпосереднім зверхником і сусідами.

7. **Найдогідніший** момент до загального зриву (як теж військових акцій і виступів) буде тоді, як Червона армія й советська адміністрація (НКВД) заломляться під ударами ззовні (поразка на фронті) чи знутра (дизерція^{3*}, бунти серед червоноармійців).

Тому до цього моменту **не належить ініціювати, теж допускати** (так серед членів, як і нечленів) до військових акцій і виступів, які ворог, ще добре зорганізований, може знищити й втопити в морі крові (хіба, що був би наказ згори). Це могло б нам забрати багато сил і енергії, потрібних до всецілого й повного використання догідного моменту. Виступати, однак, треба сей час, коли бачимо, що досить крупні місцевості вже піднесли повстання.

Важливі військові об'єкти

8. В час підготовки місцеві військові провідники та їх помічники мають старатися пізнати й мати в своїй евіденції (пам'яті) усі важливі військові, промислові, господарські й комунікаційні об'єкти. В тій цілі на нижчих ступенях самі військові командири з помічниками, на нижчому ступені спеціальні люди (розвідники) стараються точно розвідати й мати в своїм свіденні такі об'єкти: а) військові касарні^{4*}, летовища^{5*}, парки, станиці НКВД^{6*}, уряди^{7*}, гаражі, парки, магазини^{8*} (зі зброєю, **амуніцією**, харчами, убранням, шкірою і т. п.), станції МТС, порохівні; б) поштові уряди^{9*}, телефонлінії, військові телеграфні централі, телефонні проводи, радіостанції та інші засоби зв'язку; в) мости залізничні й шляхові (особливо на важливих лініях), переправи (човни, пороми), викопи, насипи, тунелі, закрути і т. п.; г) збірники з нафтою, бензином, електривні^{10*}, газівні^{11*}, збірники з водою (вежі тиснень)^{12*}; г) фабрики (зброї, аmunіції, одежі, моторів), рафінерії^{13*}, млини, важливі верстати, державні гуртівні^{14*} й склепи^{15*}.

* В міжчасі — протягом певного часу.

2* Спадун — парашутист.

3* Дизерція — дезертирство.

4* Касарні — казарми.

5* Летовища — аеродроми.

6* Станиці НКВД — дільничні відділи міліції.

7* Уряди — державні установи.

8* Магазини — склади.

9* Поштові уряди — поштові відділення.

10* Електривні — електростанції.

11* Газівні — газозаправочні станції.

12* Вежі тиснень — водонапірні вежі.

13* Рафінерії — нафтопереробні заводи.

14* Гуртівні — бази.

15* Склепи — магазини.

Притому треба докладно устійнити *: а) яка охорона (формація й сила) ^{2*} береже даний об'єкт, коли зміна варті й т. д.; б) яка можливість доступу, опанування, знищення охорони та втримання в своїх руках; в) скільки потрібно для того (мінімально) сил та інших засобів.

Вже в час миру треба передати потрібні плани та приготувати потрібні до того засоби.

План виступу й акції

9. Приготовити потрібний план виступу. Передбачити, які акції та в якій черзі проводитимемо (залежно від їх важливості) і якими силами й засобами. Притому не розпорошуватись забагато. **Краще знищити чи захопити кілька найважливіших об'єктів (станція НКВД, магазини зі зброєю), чим, розпорошившись, не зробити нічого.**

III. Вибух війни

1. Спокійно вести далі підготовку. 2. Не датися спровокувати до передчасного виступу, впливати в тому сенсі на маси. 3. Потрібних людей не пускати з терену (оберігати в безпечному місці, не в себе в хаті). 4. Визначити засоби зв'язку для дальшого порозуміння, знаки на випадок небезпеки (окруження села, наближення ворога) та для піднесення загального зриву (дзвони, вогонь). 5. Визначити місця збірки на випадок алярму ^{3*}, розбиття і т. д. 6. Визначити засоби зв'язку для дальшого. 7. Подбати про охорону цивільного населення: а) протилітунську ^{4*} та протигазову оборону; б) евакуацію й забезпечення населення на випадок сильного ворожого терору. 8. Від самого початку війни старатися різними способами (саботування, задержування, невиконання завдань, розповсюдження різних фальшивих вістей, пропаганда серед р[абоче]-к[рестьянской] К[расной] а[рмии]) вводити безладдя та хаос серед большевиків та тим способом доводити до зірвання мобілізації й заломання режиму. 9. Неконечним для наших акційних — йти до РККА. Старатись теж і тим способом не допускати до великого підпілля. Коли ж таке повстає, то подбати про належний розподіл. Озброєні відділи тримати ближче до терену акцій, неозброєних людей (особливо жінок і дітей) відставити в безпечне місце, даючи їм конечну охорону. Абсолютно **не доводити**, щоб за нашим **озброєним відділом тягнувся хвіст цивільного населення** (небезпека паніки). 10. Старатися зв'язувати зв'язки з червоноармійцями-українцями, урядниками ^{5*}. Старатися при їхній допомозі впливати на решту війська та урядників (пропаганда, фальшиві вісті і т. п.). 11. Людям, що йдуть до совітської армії, дати точні інструкції, як мають розкладати ворожу армію, як мають організовувати в її нутрі клітини бунту та як у відповідний момент мають зробити внутрішній переворот, зорганізуватись у військову частину й виступити збройно проти совітського режиму. (Пропаганда, ворожі совітам кличі в РККА, організувати ядра, що у відповідний момент виступили б та захопили б дану частину в свої руки. Наш чоловік стає дорадником командира, якщо йому вдається його загітувати для себе. Спільний марш на Україну, як є змога. Поширення бунту до інших частин. Саботаж й акції відпо-

* Устійнити — з'ясувати.

^{2*} Формація й сила — відомча приналежність охорони та її чисельність.

^{3*} Алярм — тривога.

^{4*} Протилітунська — протиповітряна.

^{5*} Урядники — службовці.

відно до ситуації). Кожний українець в ССРСР повинен тямити, що, де б він не був, усюди може зробити користь для справи, коли в час вдасться розложити якусь ворожу частину чи виконати якусь роботу.

IV. Зрив

Форми виступу

1. З вибухом війни ціла Організація переходить на воєнну стопу. Над цілістю акцій перебирає команду військовий провідник. В справах мобілізації, безпеки й постачання підлягають йому усі цивільні уряди. В час повстання обов'язують воєнні закони й суди. 2. Можливі дві форми виступу: а) загальний зрив і б) постійне посилювання акцій.

а) Найбільший успіх може мати загальний зрив. Але тільки тоді, коли відбудеться на більшому терені (охопить 1—2 повіти) одночасно з найбільшим заскоченням для ворога **усіми силами**. Йде про те, щоб ворогові завдати відразу сильний удар, спантеличити його і в той спосіб з місця досягнути якнайбільший успіх. Тут треба теж тямити про забезпечення успіху (забезпечення здобутих позицій). б) Коли такий виступ (загальний зрив) з огляду на загальну ситуацію й брак зв'язку неможливий, тоді форми його можуть бути різні. Від дрібних акцій і ударів підпілля й населення з НКВД і частинами РККА переходитиметься поступово до щораз більших і на більшу скалю * закроєних акцій, що охоплюватимуть щораз більше місцевостей.

Перший день виступу

3. Захопивши в свої руки чи очистивши від ворога якусь місцевість, сей час очистити її від ворожих елементів (станіці НКВД, міліція, урядники і т. п.), передати владу цивільну в руки поважних, знаних місцевих громадян-діячів (іменування війта, коменданта міліції і т. п.). Відразу відібрати від них присягу-приречення відданості провідникові ОУН Ст[епа-нові] Б[андері] та назначити місцевого мобілізаційного (військовий комендант місцевості), якщо цього досі не зроблено.

4. Рівночасно з назначенням влади цивільної проголошує військовий комендант оселі загальну мобілізацію. Він організовує вже заздалегідь передбачені нові відділи (в першу чергу з симпатиків й прихильників) відповідно до кількості машин і засобів зброї. Решту мобілізованих (без зброї) оставляє наразі на місці в евіденції мобілізаційного. Він теж менше здібних до війська організує в службу безпеки (поліція, міліція) та допоміжну службу. Зорганізовані військові частини сей час скошаровує ^{2*} (школа, фільварок, театральна зала і т. д.); загалом, коли грозить наскок ворожих відділів (мародери, недобитки), — виводить частину з оселі ближче [до] закритого й недоступного місця (ліси, гори і т. п.), звідки проводить поодинокі завдання (ліквідування менших ворожих відділів, виловлювання мародерів і т. п.). Про перебіг зриву в місцевості сей час зголошує вгору й до сусідів. Коли гора ^{3*} зліквідована, перебирає у відношенні до сусідів сам ініціативу, загалом порозумівається з ними відносно створення нового військового осередку (вищого тіла ^{4*}).

* На більшу скалю — в більшому масштабі.

^{2*} Скошарувати — сконцентрувати.

^{3*} Гора — вища організаційна інстанція.

^{4*} Вищого тіла — тобто керівної ланки.

5. Пограничні місцевості (повіти здовж Збруча) стараються з вибухом війни, а найбільше з моментом ознак захитання режиму (поразка на фронті, розруха всередині), загалом з вибухом загального повстання на з[ахідних] у[країнських] з[емлях] перекинути сильніші озброєні партизанські відділи за Збруч з завданням: а) ширити диверсію й саботажні акції на глибоких тилах ворога; б) побудити до зриву антисовітські елементи на с[хідних] у[країнських] з[емлях]; в) організувати збройні виступи й загальне повстання.

Опанування важливих об'єктів

6. Наступна чинність — це опанування важливих військових, комунікативних, промислових та господарських об'єктів:

а) знищення, загальне роззброєння військових залог, опанування військових магазинів (зброя, амуніція, харчі, одіння і т. п.), гаражів, парків, станцій, МТС, порохівень, летищ і т. п. Зайнятим добром частини поповнюють в першу чергу запотребування, решту ховають (магазинують) у певних місцях. Що не встигнуть забезпечити, віддають до вжитку чи на переховання населенню (особливо коні, харчі, одіння, мотори, а навіть зброю і т. п.). Що не можна забрати й забезпечити — знищити, коли б це майно мало б знову попасти в руки ворога. Над змагашинованими речами (особливо зброєю) назначити нагляд.

б) Черговими об'єктами являються **засоби зв'язку й комунікації**. З місця обсадити поштові уряди, поперегинати лінії військового зв'язку, опанувати радіостанції, мости, важливі переходи. Коли якогось засобу не вдасться втримати (телефон, централь радіостанції), краще знищити їх. При мостах, тунелях і т. п. звертати увагу на мости, насправду важливі для ворога. Їх нищити шойно тоді, коли нема сили їх втримати й коли їх знищення може принести ворогові більшу оперативну втрату (відтинається тим ворогові можливість доставки засобів, відвороту й т. п.). Краще тарасувати * шляхи на вузьких місцях й закрутах виколесеними ^{2*} поїздами, деревними завалами і т. п. Поперегинання ворожих телефонів, отримання ^{3*} та знищення його засобів зв'язку, як теж знищення засобів комунікації й транспорту, висадження мостів, тарасування доріг, нищення моторів, машин і т. п. можуть нанести ворогові більше втрат, чим ліквідування навіть більшого ворожого відділу.

в) Важне є теж опанування й забезпечення перед ворогом господарських об'єктів.

Тактика повстанських відділів. Організація

7. Імпровізований характер повстанських відділів, слабкий вишкіл, узброєння, а передусім слабкий командний склад (брак вищих штабових старшин взагалі) і дуже великі труднощі зв'язку будуть зумовляти діяння малими відділами. Такі відділи діятимуть майже виключно ненадійними й неспильними нападами, передусім гранатою й багнетом. Коли перший удар на зорганізовану боездатну ворожу частину не повівся — тоді відділ відступає, загалом на випадок сильного ворожого протиудару розпорошується на те, щоб знову зібратися на умовленому згорі місці для нового наскоку. **В затяжний бій** зі сильнішою регулярною частиною повстанський відділ з засади **не вдається**.

8. З того огляду найвищою одиницею, що в терені зможе діяти суцільно, буде курінь-загін (на терені загону 10—15 сіл). Засадничо будуть діяти

* Тарасувати — трасувати (тут в значенні перегороджувати).

^{2*} Виколесні поїзди — поїзди, зняті з колій.

^{3*} Отримання — виявлення.

менші відділи. З того огляду, як теж з огляду на труднощі зв'язку, повітові окружні й обласні військові команди будуть радше координуючими, чим оперативними командами частин свого терену (Виміна інформацій, наладнання співпраці, доручення проведення певних завдань на терені повіту, округу, опанування осель, де повстання не відбулося, і т. п.).

9. Коли б, однак, була змога поставити вищу одиницю від куреня, тоді треба:

а) якнайшвидше створити **відповідний штаб** для даної вищої одиниці (повіт — полк, округа — дивізія); загалом, коли вже такий є, підсилити його відповідними старшинами — фахівцями з совітської армії. До того дуже добре можуть надатися старі українські старшини та українці-старшини з РККА, що підуть до нас на службу добровільно або під примусом, особливо в перших початках, як це робив Махно. Коли такий старшина працює під примусом, то дати до його солідну сторожу. Першу спробу саботування карати розстрілом;

б) подбати про конечні для бойової самовистачальності даної одиниці вогневі й технічні засоби (важкі кулемети, гранатомети, артилерія, сапери, зв'язок, протипанцирна та протилетунська зброя, валки * і т. п.).

В такому випадку вища теренова команда сей час перемінюється (переорганізовується) в штаб вищої тактичної одиниці, оставляючи для територіально-мобілізаційних справ конечну, вже чисто територіальну команду (поповнення, мобілізація).

Відношення до повстанських відділів з Червоної армії

10. При творенні повстанських відділів приймати до себе теж утікачів з РККА, а то й цілі частини (сей час нав'язувати зв'язок зі збунтованими частинами). При тому треба бути обережним, особливо в перших початках (можливість провокації). Коли ж, однак, ми маємо до діла зі збунтованою частиною, що виступали збройно проти совітів, тоді можна сміло їх прийняти до нас. Притому поодиноких дезертирів давати до наших відділів. До збунтованих частин висилати наших сильніших людей (зв'язкові).

11. Українців — вояків і старшин, що ми їх включили у наші військові уряди, трактувати як своїх (соборництво), уділяти їм всякої помочі та охороняти їх перед полоном. Старшин-придніпрянців оставляти на ЗУЗ ^{2*}, взяти їх до праці.

12. При роззброєнні якогось відділу провести сей час розподіл по національностях. Українців прийняти до себе, заприязнених з нами поневолених Москвою народів на їх бажання — теж. Краше з них (поневолених народів) творити окремі відділи. Давати їм (нашим і приятелям) усяку поміч та опіку (як в політ[ичній] інстр[укції]).

З рештою роззброєного війська так: московську мужву по роззброєнні віддати в полон німцям, загалом ліквідувати. Інші народності пустити [до] домів. Політруків і значних комуністів та москалів ліквідувати. Те саме (дещо гостріше) — з частинами НКВД.

Роль членів ОУН в Червоній армії на о[середніх] [та] с[хідних] у[країнських] з[емлях]

13. Те саме, що ми в часі повстання робимо на ЗУЗ, стараємося при допомозі наших людей в заводах, тих, що є при РККА, або, що як збігці

* Валки — обози.

^{2*} ЗУЗ — західноукраїнські землі.

або партизанські відділи прийшли на ОСУЗ^{*}, зробити теж саме й на с[хідних] у[країнських] з[емлях]. З тим, що ми там виступаємо радше як організатори, дорадники. Старатися ангажувати до праці якнайбільше місцевих. Особливо серед РККА старатися зробити якнайбільше (перетягти до повстання цілі частини).

14. Головним завданням членів-військовиків на СУЗ^{2*} буде притягти тамошній елемент до боротьби з Москвою, закріпити їх до творення власної регулярної армії й дальшої боротьби за повну нашу незалежність й суверенність.

*Очищення терену від ворожого елементу.
Обмундирування й відзнаки повстанців.*

15. В час хаосу й замішання можна дозволити собі ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів, особливо прихильників большевицько-московського імперіалізму.

16. Від самого початку організації повстанських відділів старатися **однаково обмундирувати й озброювати** поодинокі відділи (бодай між собою). Коли нема військових совітських одностроїв, тоді бодай однаковий цивільний одяг. Передусім старатися мати на лівій руці синьо-жовту опаску (10—15 см. ширину). Теж по можливості однаково накривати голови (інакші шапки, перемалювати шолом)^{3*}. Для відрізнення ступенів даний старшина має на ковнірі^{4*} виповнений ріг кляпи^{5*} білим полотном, підстаршина — білий пасок на кляпі.

Місце головних сил. Відношення до союзницької армії

17. Свої головні сили концентрувати подальше [від] головних шляхів і там посилити свою акцію, щоб заки відносини стабілізуються, мати там все в своїх руках. В тих теренах будуть повстанські загони мати ще довший час багато праці при ліквідації розбитих і розпорошених в терені ворожих військових відділів. При головних шляхах тримати тільки невеликі озброєні частини, що встигли б сей час перебрати владу і зав'язати контакт з союзниками. Люди, що організували повстання і перебрали владу, остаються на місцях аж до приходу союзницьких військ. Повстанські частини, сформовані на місцях, остаються на них, а не вдаються в погоню за Червоною армією.

18. З приходом союзницької армії виходять напроти неї представники ОУН (цивільної й військової влади), вітають їх як союзників, а заявляють, що ОУН очистила вже терен від большевиків, перебрала владу в свої руки, завела спокій і порядок, і питають, чи є при їхньому (союзницькому) відділі представники ОУН Ст[ефана] Бандери, з якими вони хотілися б зв'язатися. Люди, що перебрали владу, стараються далше її затримати, загалом можуть її передати до диспозиції ОУН.

19. Військові представники ОУН заявляють, що вони хочуть далше разом з німецькою армією воювати проти Москви, вказують на konieczність формування регулярної української армії, що є конечно теж з огляду на внутрішню безпеку, лад і порядок. Коли не вдасться створити регулярної армії, старатися переформуватися на горожанську міліцію (в крайності).

^{*} ОСУЗ — осередні та східні українські землі.

^{2*} СУЗ — східноукраїнські землі.

^{3*} Шолом — шолом (військова каска).

^{4*} Ковнір — комір.

^{5*} Кляпа — лацкан.

20. Коли б союзники домагалися розформування відділів, тоді поступити після окремої інструкції ОУН.

V. Організація опанованого терену

1. З хвилиною, коли повний терен всеціло опанований, тоді військо перебирає тільки військові справи терену. Решту справ перебирає цивільна влада.

2. З місця переформувати повстанські загони в регулярні частини. До співпраці в тому напрямі притягувати усіх старшин, підстаршин і рядовиків-українців з Червоної Армії. Притягати теж бувших польських старшин-українців та старих старшин У[країнської] г[алицької] а[рмії] і У[країнської] Н[ародної] Р[еспубліки], оскільки вони ще в військовій формі.

3. На Придніпрянщину послати добрих наших організаторів, що підшукали б спосібніших поміж придніпрянців. Тих старатися притягнути до нас, і при їхній допомозі мати вплив на армію. Члени ОУН в армії на ОСУЗ не виступають самі на чолі місця, а стараються як дорадники мати вплив на формування правдивої Української армії. Коротко: на ЗУЗ ми самі організовуємо Українську армію й творимо її ядро, займаємо командні пости. На ОСУЗ стараємося серед придніпрянців підшукувати ідейних старшин і при їхній допомозі будувати армію.

¹ К о с и к В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. (Переклад з французької Р. Осадчука). — Париж, 1986. — Репринт. вид. — Львів, 1993. — С. 100.

² П а т р и л я к І. К. Легіони Українських Націоналістів (1941—1942): історія виникнення та діяльності. — К.: Знання, 1999. — С. 9—10.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та Управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 2, спр. 1, арк. 15.

⁴ Там же, арк. 15—89.

⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1. — Київ; Торонто, — 1995. — 481 с.; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. — Київ; Торонто, — 1999. — 723 с.

⁶ Літопис Нескореної України. Документи, матеріали, спогади. — Кн. II. — Львів, 1997. — 664 с.

⁷ С е р г і й ч у к В. ОУН—УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — К., 1996. — 496 с.

⁸ С е р г і й ч у к В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр. Нові документи і матеріали. — К., 1998. — 944 с.

⁹ К о с и к В. Назв. праця. — С. 499—500.

¹⁰ К е н т і й А. В. Нарис історії Організації Українських Націоналістів (1929—1941 рр.). — К., 1998. — С. 155—156.

¹¹ К о с и к В. Назв. праця. — С. 85.

¹² Там же. — С. 495—496.

¹³ Матеріали до позиції визвольної боротьби українського народу 1941—1945. — Мюнхен, 1993. — С. 19.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 41, арк. 5.

¹⁵ Г у н ч а к Т. Україна: перша половина XX-го століття. — К.: Либідь, 1993. — С. 287.

¹⁶ Там же. — С. 225.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Р. Д. МИХАЙЛОВА (Київ)

Деякі особливості розвитку художньої культури Волині в X — першій половині XIV ст.

Художню спадщину Волині X—XIV ст., що є складовою загальноруської культури, М. Грушевський кваліфікував як таку, що відображає “сполуку українсько-візантійських основ життя з західними впливами”¹. Втім, фундаментальні видання, присвячені історії давньоруської культури та мистецтва, не пояснюють, у чому саме полягала ця сполука, посиляючись на те, що коло пам’яток є надто обмеженим. Дослідженнями 60—90-х рр. XX ст. виявлені зв’язки майстрів Південно-Західної Русі з майстрами інших давньоруських регіонів: галицьких і волинських ювелірів з ювелірами Чернігова та Києва², різьбярів і керамістів Володимира-Волинського, Галича та Володимира-Суздальського³, київських і волинських малярів⁴, зодчих Чернігова, Володимира-Волинського та Галича⁵, волинських і гродненських будівників⁶, які відтворюють “українсько-візантійські основи” давньоруської художньої культури Волині. Проте співвідношення художньої культури Волині з сучасним їй європейським мистецтвом практично не вивчалось. В той же час основні стадійні тенденції західноєвропейського мистецького розвитку дістали відображення не тільки на Волині, але й у культурі всього південно-західного регіону Русі; причому процес формування середньовічної художньої культури на Волині мав такий послідовний розвиток, якого не знало жодне інше князівство Давньої Русі⁷.

Історію мистецтва середньовічної Європи прийнято ділити на три етапи — дороманський (VI—X ст.), романський (XI—XII ст.) та готичний (XIII—XIV ст.), хоча у різних країнах зафіксовані хронологічні розбіжності у розвитку цих стилів⁸. Давньоруське мистецтво розвивалося своїм шляхом, з власною періодизацією та типологізацією⁹, хоча ідеї про його входження в X—XIV ст. до світу романського та готичного мистецтва час від часу з’являлись у науковій літературі. Так, у польській історії мистецтва В. Моле було визначено, що на архітектурі Володимира-Волинського позначилися західноєвропейські впливи, що могли йти з Польщі або з Угорщини¹⁰; подібні зауваження мали місце і у вітчизняній практиці. В наш час, коли художню культуру Волині репрезентують не лише архітектурні пам’ятки, але й монументальна та дрібна пластика з каменю, живопис, різноманітні вироби з металу — зброя та військове спорядження, ювелірні прикраси, речі державно-адміністративного призначення, оригінальні керамічні вироби, є можливість більш глибоко простежити зв’язки художньої культури Волині з західноєвропейським світом.

Головними осередками розвитку художньої культури Волині в X—XIV ст. були міста. Тут мешкали представники панівної верхівки суспільства, формувалися смаки, уподобання, мода на ті чи інші речі, і, в кінцевому підсумку, вироблялися ідеали краси свого часу¹¹. Підкреслимо, що формування центрів художньої культури на Волині в X—XIV ст. мало, в

свою чергу, співвідношення з розвитком місцевих ремесел та промислів, які становили основу розвитку різних форм художньої діяльності¹².

Одним з найбільш значних культурних та ремісничо-розвинутих центрів у часи феодальної роздробленості на Волині було стольне місто Володимир-Волинський. Переданий в 988 р. київським князем Володимиром Святославичем в уділ своєму синові Всеволоду¹³, Володимир-Волинський вже в X ст. почав розбудовуватися як центральне місто Волинського князівства¹⁴.

На терені Володимира-Волинського знайдені залишки восьми архітектурних кам'яних споруд XII—XIII ст. церковного призначення. В Галицько-Волинському літописі під 1276 р. згадується “муж-умілець” на ім'я Олекса, який “багато городів поставив” в часи князювання на Волині Василька Романовича. До найважливіших споруд у Володимирі-Волинському відносилися Успенський собор (1156—1160) та Стара Кафедра (друга половина XII — початок XIII ст.). Про існування великої кількості церков у Володимирі-Волинському свідчать назви урочищ — Введенщина, Апостолівщина, Зап'ятниче, адже, крім значення адміністративного, політичного та економічного центру, місто дедалі розвивалося як релігійний центр Волині. У 992 р. тут було засновано одну з перших руських єпархій (у 1097 р. її відвідав Нестор-Літописець¹⁵), а у 1303 р. — незалежну митрополію; першим митрополитом — главою місцевої церковної адміністрації — став Петро Ратенський¹⁶. Як відомо, церковні установи у середньовіччі були центрами писемності, де збиралися старовинні рукописи та переписувалися нові книги¹⁷. Книги, що “сам описа”, а також переписані його дружиною Ольгою Романівною як церковні підношення надсилав до монастирів Луцька, Чернігова та Володимира-Волинського волинський князь Володимир Василькович — один з найбільш освічених на Русі людей XIII ст.¹⁸ Серед таких зібрань були і грецькі рукописи, і західноєвропейські хроніки, частина яких дійшла до початку XX ст. у монастирських зібраннях на Волині¹⁹.

Очевидно, що на культуру краю у добу середньовіччя мали впливи і колонії іноземців, що сформувалися за попередні часи і стали частиною населення багатьох міст Волині. Здавна у Володимирі-Волинському існувала громада німців²⁰. До неї входили народи “латинського походження” — австрійці, італійці, ризькі-лівонські німці, поляки, хрестоносці Тевтонського ордену. Крім німецької колонії, у Володимирі мешкали “сурозці”, тобто кримські греки, новгородці, “жидове”²¹.

Пересічним, звичним явищем в X—XIV ст. були одруження волинських князів з іноземками, які привозили з собою “двори” з різних країн. Дружиною володимирського князя Ізяслава Ярославича була Гертруда — донька польського князя Мешка II та племінниця германського імператора Оттона III Рикси. Вихована в традиціях європейської латинської культури, Гертруда залишила помітний слід в історії Польщі, Русі та Німеччини, завдяки написаній нею письмовій пам'ятці, відомій як Трирська Псалтир, або Кодекс Гертруди (XI ст.)²². У Володимирі-Волинському цей молитовник був прикрашений мініатюрами. Гертруді-Олисамі належала також печатка-булла з зображеннями святих Гавриїла та Олисами (відома в двох примірниках)²³. Ця печатка була виготовлена для неї за часів, коли Гертруда овдовіла та перебувала на Волині у свого сина Ярополка Ізяславича. Ім'я “Гавриїл”, викарбоване на печатці, було православним ім'ям Ярополка. При католицькому хрещенні він одержав ім'я Петро. Після того, як 1253 р.²⁴ Данило коронувався у Дорогичині²⁵, галицько-волинські правителі почали використовувати всі атрибути королівської влади: корону, скипетр, герб, державну печатку, прапор²⁶. Ці атрибути на Волині за-

знавали впливу західної геральдики²⁷. З гербів Волині XII—XIV ст. відомі вершник на білому коні, зображення якого у XII ст. набуло ознак належності до культу Св. Юрія, та герб у вигляді білого прямого хреста на червоному тлі. Основу волинських гербів давньоруського часу становив варязький щит.

У 1075 р. володимирський та луцький князь Ярополк Ізяславич одружився з Кунігундою, донькою графа орламюндського і маркграфа мейсенського Отто фон Орламюнде, а першою дружиною волинського князя Ізяслава Мстиславича в середині XII ст. стала принцеса з роду німецького імператора Фрідріха I Барбаросси²⁸. На боці баварського політичного угруповання гвельфів, що вели в Європі боротьбу, відому як боротьба між “Священною Римською імперією” та папством за панування в Італії, в середині XII ст. виступив волинський князь Ізяслав Мстиславич, а на початку XIII ст. волинський князь Роман Мстиславич, вождь руських західників, як назвав його Л. Гумільов, взяв участь у тій же боротьбі на боці гібеллінів²⁹. Поразка гібеллінів спричинила, на думку дослідника, уповільнення темпів розвитку Галицько-Волинського князівства, яке у разі їх перемоги могло б стати європейським королівством, подібним до Польщі чи Богемії.

За часів князювання Ізяслава Мстиславича, коли Волинь отримала статус спадкової вотчини й надовго закріпилася за його родом, волинські князі стали вести незалежну політику на міжнародній арені, створюючи вигідні для себе союзи. Так, володимиро-галицька панівна верхівка прагнула дружби з Візантією та Малою Польщею, а волинсько-чернігівсько-смоленська — з Угорщиною та Мазовією³⁰.

Частиною міжнародних зв'язків, що розвивалися на Волині в X—XIV ст., були торговельні стосунки з країнами Західної Європи. Завдяки торгівлі на територію Волині потрапляли ремісничі вироби з художніх центрів Європи³¹. Через Володимир-Волинський йшов шлях на Чехію, Сілезію та Південну Польщу. Тут проходив відрізок дороги Київ—Регенсбург, який зв'язував промислові центри Західної та Центральної Європи з великими містами Сходу — Багдадом, Самаркандом, Пекіном. Водний шлях Західним Бугом через Володимир-Волинський, в свою чергу, вів на Литву та у Північну Польщу, а звідти — до прибалтійських ганзейських міст та до Магдебурга. У Володимирі-Волинському так само, як у Києві, Новгороді, Смоленську, був розташований торговельний двір іноземних купців³². Найзахідніший прикордонний центр Волині — Дорогичин Надбужький був загальноруською митницею. З товарообміном пов'язані знайдені тут так звані “дорогичинські пломби”, яких завдяки сучасним дослідженням відомо декілька десятків тисяч³⁴. Їх функціональне значення залишається остаточно не з'ясованим, але за типом вони являють собою різновид свинцевих булл³⁵.

Товарні пломби з Дорогичина, які відливалися прямо на місці, є одночасно виробами дрібної пластики, що потребували поєднання кількох ремісничих професій, принаймні ливарництва та ювелірної справи. Різноманітність образотворчих мотивів, котрі зустрічаються на товарних помбах з Дорогичина, потребує спеціального вивчення. Відмітимо лише, що зображення деяких з них виявляють близькість до польських та чеських середньовічних гербів³⁶.

З художньою культурою Малопольщі³⁷ та Моравії безпосередньо пов'язують і деякі тенденції в архітектурі Волині³⁸. Так, тип церкви-ротонди, відомий за знахідкою в урочищі Михайлівщина у Володимирі-Волинському, що датується межею XIII—XIV ст., мав розвиток в архітектурі Малопольщі та Моравії в X—XI ст. Їх прототипами були ранні культові

християнські споруди центричного типу — мавзолей Санта-Констанца в Римі (IV ст.), церква Сан-Стефано-ротондо та мавзолей Галли Пладиції в Равенні (V ст.). Їх форми у подальшому відтворені в перших монументальних спорудах “варварів” — у мавзолеї остготського короля Теодоріха в Равенні (близько 530 р.), церкві Карла Великого в Аахені (близько 798 р.), французькій церкві Жермін’ї-де-Пре (IX ст.), баптистерії у Пізі (XI ст.), восьмикутній ротонді Св. Духу у шведському місті Висбі на острові Готланд (XII—XIII ст.).

Від польських та моравських прототипів походять також деякі ювелірні вироби з волинських скарбів X — початку XI ст. та XI — початку XII ст. І хоча у виробництві тиснених сережок, намистин, гудзиків, перснів, медальйонів, декорованих дрібною зерню, на Волині склалася власна реміснична традиція, ці вироби були спільного походження з речами з Польщі та Моравії, де подібні витвори мали свої регіональні модифікації³⁹.

Риси західноєвропейського мистецтва, зокрема притаманні романському стилю, знайшли на Волині своє втілення у різьбярстві по каменю. Найбільший розвиток різьбярство по каменю одержало у Холмі, куди близько 1237 р. в зв’язку з татаро-монгольською навалою була перенесена столиця Галицько-Волинського князівства⁴⁰. На порталах церкви Св. Іоанна, яку літописець називає “красною” та “лепою”, скульптором “хитрецом” Авдієм було виконано зображення Спаса та Св. Іоанна⁴¹. Кам’яні рельєфи цієї церкви розфарбовані та позолочені. Подібне явище відоме в Німеччині, де у Фрайбургу, в Саксонії так була прикрашена церква Св. Марії (XII ст.), завдяки чому її скульптурний портал з кольоровим розфарбуванням та золотим декором отримав назву “Золоті ворота”⁴².

Склепіння холмського храму Св. Іоанна, крім того, на кожному куті спиралися на стовпи, прикрашені різьбленими зображеннями людських голів. Подібні стовпи прикрашали храми у Польщі; вони відомі в костьолі Св. Трійці в Стрільні (близько 1180 р.), костьолі Св. Вінцента у Вроцлаві (XII ст.), кляшторі в Йонджейові (початок XIII ст., Музей народовий, Краків), костьолі Св. Войцеха в Костелку (близько 1240 р.)⁴³. В олтарі храму Св. Іоанна стояла сінь на стовпах з цілого каменю. Її верхня частина була прикрашена золотими зірками, розкиданими на лазурному тлі. Двоє дверей також прикрашав декор з різьбленого білого галицького та зеленого холмського каменю — різновидів туфу, травертину та серпентину — білого та мармурового кольорового вапняку, поклада якого відомі на Волині та Закарпатті⁴⁴.

У Холмі також був збудований кам’яний стовп, на якому “орел камен изваян, высота же камени десять локоть, головами же и с подножиями двенадцать локоть”⁴⁵. Кам’яні та дерев’яні стовпи з різьбленим декором відомі з мистецтва Німеччини та Франції XII ст.: різьблений стовп прикрашав портал церкви в Суйяку (XII ст.), а дерев’яний стовпоподібний пульт був встановлений в монастирі в Альперсбаху (близько 1150 р.) в Німеччині⁴⁶. Холмський стовп з зображенням орла та чотирьохликі капітелі церкви Св. Іоанна характеризують загальноноруські тенденції, що класифікуються як романський стиль. Разом з масками суздальського собору Різдва Богородиці (1222—1226), трьохликими капітелями Георгієвського собору в Юр’єві-Польському та Богородичним стовпом з Боголюбова — резиденції Андрія Боголюбського в гирлі річки Нерль та Суздальщині вони становлять загальноноруське коло подібних за стилістичними ознаками витворів⁴⁷. У праці над ними брали участь майстри з Німеччини, яких надіслав Фрідріх I Барбаросса⁴⁸. Виходячи з того, що Фрідріх Барбаросса знаходився в дипломатичних відносинах з волинськими кня-

зями, то, напевно, майстри були направлені на Волинь і вже звідти потрапили до Володимиро-Суздальської землі.

Внутрішнє оздоблення волинських храмів являло собою синтез різних видів мистецтва, насамперед монументального та декоративно-прикладного. У розробленій на той час системі декору обов'язковими були фресковий живопис, керамічні полив'яні плитки, церковні меблі та начиння, іконостас. У холмській церкві Св. Іоанна три олтарні вікна прикрашені "римським склом", тобто вітражами, що з'явилися в Європі як оздоблення католицьких храмів ⁴⁹.

Про фресковий розпис, який зберігся фрагментарно і тому важко підлягає аналізу, згадується в Іпатіївському літопису, але, на жаль, констатовані таким чином факти залишилися без жодних коментарів: "...у Володимири же списа святого Дмитреа всего" ⁵⁰; про церкву Георгія в Любомлі: "...поча же бише писати ю и списа все три олтари і тия вся списана бысть, но не скончена, зайде бо и болесь" ⁵¹. Напевно, розписувалися і церкви в інших містах — Благовіщення та Дванадцяти Апостолів у Кам'янці, Дмитра у Більську. В такий самий спосіб сповіщається у Галицько-Волинському літописі і про церковне начиння. В оповіді про Володимира Васильковича перелічуються предмети ужиткового мистецтва, замовлені ним для церковних підношень. Серед них — дзвони, мідні двері, службовий посуд, мідні та срібні кадильниці, ікони та книги у срібних окладах з коштовним камінням, "цата з фініптом" з зображенням Бориса та Гліба, монисто золоте з камінням, розшиті перлами тканини ⁵².

Підлога храмів часто викладалася керамічними полив'яними плитками, хоча існували й інші способи оздоблення підлоги. Підлога в церкві Св. Іоанна в Холмі була відлита з міді та олова і виблискувала, "наче дзеркало". В Успенському соборі Володимира-Волинського плитки прямокутної та квадратної форми були вкриті темно-червоною, зеленою та жовтою поливою, у "Старій Кафедрі" — квадратні та прямокутні плитки мали жовту та зелену поливу, в Михайлівській ротонді — квадратні, трикутні, ромбічні та видовжені прямокутні були вкриті жовтою, зеленою та коричневою поливою. Зазначимо, що подібне оздоблення підлоги в XII ст. було типовим для західноєвропейських церков, зокрема у Франції, Англії, Польщі, що наслідували, до певної міри, наборні підлоги перших християнських храмів, наприклад Санта Марія Маджоре у Римі (432—440 рр.) ⁵³. Примітно, що у Франції в XII ст. подібні плитки були єдиним видом керамічної продукції ⁵⁴. Залишки плиток для підлоги збереглися в паризькій церкві Сен-Дені, в церкві міста Лігуже, монастирській церкві Сен-Бенуа-сюр-Луар; в Англії — у монастирі Чертсі, каплиці Вестмінстерського абатства в Лондоні, абатства Кейсхем в Сомерсеті; в Польщі — в Катедрі Германовській на Вавелю (XII ст.) ⁵⁵. Керамічні плитки для підлоги продовжували своє існування в європейському мистецтві готики. Зважаючи на ознаки самостійності, на Волині подібне художнє явище було не стільки тожним з європейським, скільки синхронним з ним.

Романський та готичний стилі дістали подальший розвиток у Луцьку, який в XII—XIII ст. став столицею уділу, а в XIII—XIV ст. — значним центром культури Волині. Європейські орієнтації художньої культури Луцька органічно поєдналися з давньоруською основою і знайшли відбиток у практиці місцевих майстрів. Наприкінці XIII ст., за князювання Мстислава Даниловича, коли на території дитинця в Луцьку розпочали будівництво замка, ранньоготичні форми були застосовані у В'їзній та Стировій вежах. Поширення на території Волині готики відбувалося одночасно з поширенням цього стилю в інших європейських країнах. Примітно, що ніде, крім Франції, цей стиль в XII—XIII ст. не набув достат-

нього розвитку, його розквіт припадає на часи піднесення європейських міст дещо пізніше⁵⁶. Частину оборонної стіни Луцького замка XIII—XIV ст. прикрашали готичні сітчасті орнаменти з солярними знаками, іноді поєднані з образотворчими мотивами. Від готичних взірців походить зображення вершника, типового у німецькому мистецтві, та нічного сторожа на плитках, що прикрашали стіну замка. Крім Німеччини, подібні мотиви досить часто зустрічаються на готичних кам'яних рельєфах у Чехії та Польщі⁵⁷.

Орієнтири на європейські зразки відбилися і у пам'ятках монументального живопису. Дослідження фрагментів фресок кафедрального собору Іоанна Богослова в Луцькому замку з зображенням Христа та святих, а також розписів олтарної перепони у вигляді завіси, подекуди тлумачаться як такі, що тяжіють до південнослов'янських балканських пам'яток⁵⁸. Нетипові в практиці розпису давньоруських храмів сюжети з зображенням білого коня, зірок та геометричних фігур в той же час є надзвичайно поширеним явищем у німецькому мистецтві, де такі зображення мали давні традиції. Образ кіннотника лейтмотивом проходить у німецькому середньовічному мистецтві, починаючи з знаменитого рельєфу вершника з Хорнхаузена (близько 700 р., Музей Халле)⁵⁹. Доба готики в Німеччині відмічена двома надзвичайно цікавими пам'ятками монументального мистецтва подібної тематики — статуєю вершника в Бамбергу (середина XIII ст.) та пам'ятником імператору Оттону I, що був першим готичним твором такого роду в середньовічній Європі⁶⁰. В переліку аналогічних пам'яток — зображення коня на надгробку Болеслава Сміливого у Польщі (XIII ст.)⁶¹. На наш погляд, не виключена можливість участі у волинських розписах майстрів з північно-східної частини Європи, зокрема з Бургундії, де клюнійські монастирі брали живу участь не тільки в європейській торгівлі та розвитку ремесел, але й у розвитку мистецтва. З Бургундії дістав значний розвиток фресковий живопис так званої “школи синів фонів”, для якої були притаманні темні та контрастні кольори, деталізований малюнок, ретельно розроблені драпіровки, що саме ми й бачимо у фресках з Луцька, включаючи їх характерне синє тло⁶².

Книжкова мініатюра Волині X—XIV ст. представлена декількома визначними пам'ятками, серед яких — Трирська Псалтир та Добрилово Євангеліє, яким притаманні західноєвропейські риси. На чотирьох мініатюрах Добрилово Євангелія (1184) зображені євангелісти, що сидять перед пюпітрами і переписують книжки або прикрашають їх малюнками. Постаті євангелістів, що закомпановані в стилізовані зображення церков, а також символи євангелістів — крилатий лев (Марк), орел (Іоанн), бик (Лука), ангел (Матвій) — перегукуються з образами ранньохристиянських мозаїк та фресок, котрі, як відомо, справили вагомий вплив на стиль книжкової мініатюри взагалі, а архітектурне облямування наближає мініатюри Добрилово Євангелія до декору французьких та англійських рукописів початку XII ст. В цілому фольклорні мотиви, язичницька фантастика, тваринний епос, яскрава візерунчатість та самобутня експресія, що характеризують цю пам'ятку, є ознаками романського стилю⁶³. Риси романського стилю притаманні і Трирській Псалтирі. В мініатюрах з сюжетами “Різдво Христове”, “Розп'яття”, “Христос на троні вінчає князя Ярополка та княгиню Ірину” — творча манера художника має західноєвропейський характер, на відміну від зображення Богоматері на троні, образ якої пов'язують з печерською, тобто київською, художньою школою⁶⁴.

Мініатюри Трирської Псалтирі, що були виконані між 1078 та 1087 р. на Волині, поєднують художні традиції Києва, Володимира-Волинського, Луцька та монастиря Св. Якова під Регенсбургом⁶⁵. В цілому книжко-

ва мініатюра, що є частиною мистецтва живопису, демонструє на Волині специфічну “компромісність” романських, руських та візантійських елементів.

Узагальнення та синтез трьох основних середньовічних стилів — візантійського, романського та готичного — стало характерною рисою художньої культури Волині X—XIV ст. В силу певних історичних умов романський та готичний стилі, між якими, як відомо, немає чіткої хронологічної межі, тут не набули остаточного розвитку, на відміну від більшості західноєвропейських країн. В той же час їх сплав з київсько-візантійськими рисами визначав архітектоніку та образне навантаження як архітектурних споруд, так і виробів мистецтва. Перелічені особливості, що тяжіли до різних європейських джерел, виявилися настільки органічно поєднаними, що створили абсолютно самобутнє мистецтво і стали регіональними ознаками волинської художньої школи X—XIV ст. Її характеризували суворі та лаконічні форми, що відобразилися в архітектурі, живопису, книжковій мініатюрі, прикладному мистецтві: єдиний стилістичний напрям виник на основі втілення одних і тих же ідей специфічними художніми засобами, властивими для кожного виду мистецтва.

Художня культура Волині X—XIV ст. — не просто західна в ряду інших європейських культур. Вона є частиною загальноєвропейського мистецького поступу. Залишаючись, безумовно, європейською, культура Волині, разом з тим, вибивається з загального ряду — її західність особливого роду, як взагалі особлива західна та національно своєрідна за своїми основами вся давньоруська культура ⁶⁶. Для нас абсолютно зрозуміло, що положення про якесь руське євразійство, про руську прикордонність між Заходом та Сходом недоречні. Справа у тому, що європейська у своїй основі, давньоруська культура зсередини Заходу створює дещо надто своєрідне, аби розчинитися в загальному процесі формування середньовічної культури. Таке явище, тобто національну своєрідність та нерозчинність, можна простежити у будь-якій західній національній культурі, але в нашому випадку мова йде про таку сталу своєрідність, що у своїх модифікаціях вже не вкладається у європейський шаблон типологій та періодизацій. В культури середньовічної Русі свій ритм і своя послідовність епох та течій.

Регіональна художня культура Волині X—XIV ст. у своїх часових та типових проявах, як ніяка інша серед давньоруських князівств, наближалася до загальноєвропейського процесу творення середньовічного образотворчого мистецтва. По відношенню ж до давньоруської своєрідна художня культура Волині віддзеркалила не тільки поступальний розвиток загальноруських традицій, але й засвідчила існування власних регіональних надбань європейського рівня художньої зрілості та самобутності.

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ; Львів, 1913. — С. 138.

² Якубовський В. І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області // Археологія. — 1975. — 16. — С. 87—104; Макарова Т. М. Черное дело Древней Руси. — М., 1986. — С. 78.

³ Вагнер Г. К. Декоративное искусство и архитектура Руси X—XIII вв. — М., 1964. — С. 97.

⁴ Богусевич В. А., Міляєва Л. С. Станковий живопис (Давньоруське мистецтво) // Історія українського мистецтва. — Т. 1. — С. 322—340.

⁵ Раппопорт П. А. Из истории Киево-Черниговского зодчества XII века // КСИА. — 1984. — Вып. 179. — С. 59—63.

⁶ Воронин Н. Н. Древнее Гродно // МИА. — 1954. — 41. — С. 140—148; Социнский О. И., Василенко В. М. Искусство IV—XIII веков. — 1973. — Т. 2. — С. 394.

⁷ В культурі Володимиро-Суздальського князівства готичний стиль розвитку не мав. Див.: Всеобщая история искусств. Искусство средних веков. — Т. 1. — Кн. 1. — М., 1960. — С. 121—124.

- ⁸ Всеобщая история искусств. — Т. 1. — Кн. 1. — М., 1960. — С. 229—232.
- ⁹ Сапронов П. А. Культурология. Курс лекций по теории и истории культуры. — СПб., 1998. — С. 499.
- ¹⁰ Historia Sztuki Polskiej — Sztuka sredniowieczna. — Т. 1. — MCMLXL. — Krakow. — S. 173—178.
- ¹¹ Михайлова Р. Д. Художня культура Південно-Західної Русі Х — першої половини XIV ст. (за матеріалами декоративно-прикладного мистецтва) // Автореф. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — С. 18—20.
- ¹² Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 509.
- ¹³ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. XII—XIII век. — К., 1980. — С. 105.
- ¹⁴ Кучинко М. М. Стародавній Володимир-Волинський. — Луцьк, 1987. — С. 81.
- ¹⁵ Татищев В. М. История Российская. — Т. 1. — М., 1962. — С. 83.
- ¹⁶ Історія України. Курс лекцій: в двох книгах. — Кн. 1. — К., 1991. — С. 76.
- ¹⁷ Усков В. В. История древнерусской литературы. — М., 1977. — С. 33.
- ¹⁸ Котляр Н. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. — К., 1996. — С. 238.
- ¹⁹ Цинкаловський О. Стара Волинь. Волинське Полісся. — Вінніпег, 1986. — Т. 2. — С. 373, 442, 443, 524.
- ²⁰ Костюк М. Літописна Волинь і німці // Волинь і Волинське зарубіжжя: тези міжнародної наук. конференції. — Луцьк, 1994. — С. 115—116.
- ²¹ Волинско-Галицкая летопись, составленная с концом XIII в. — Львов, 1871. — С. 87.
- ²² Malewicz M. Rekopis Gertrudy Piastowny-naiwczeŃmeiszy zabytek pismiennictwa Polskiego // Materiały do historii filozofii sredniowieczny w Polsce. — Wrocław — Warszawa — Krakow — Gdańsk, 1972. — Т. V. — S. 29.
- ²³ Янин В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк // Нумизматика и эпиграфика. — Вып. 4. — М., 1963. — С. 158—160.
- ²⁴ За іншими даними, 1255 р.
- ²⁵ Полное собрание русских летописей // Ипатьевская летопись. — М., 1962. — Т. 2. — С. 983.
- ²⁶ Історія України. Курс... — С. 77.
- ²⁷ Бондаренко Г. Герб Волині: основні елементи і кольори // Волинь і Волинське зарубіжжя: тези міжнародної наукової конференції. — Луцьк, 1994. — С. 205.
- ²⁸ Костюк М. Літописна Волинь... — С. 115.
- ²⁹ Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. — М., 1992. — С. 356, 358, 335.
- ³⁰ Давня історія України. — Кн. 2. — К., 1995. — С. 122, 123, 154.
- ³¹ Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X—XIV вв.). — САИ. — К 1—57. — 1966. — С. 105.
- ³² Давня історія України. — Кн. 2. — К., 1995. — С. 132.
- ³³ Sztuka sakralna w Polsce Malarstwo. — Warszawa, 1958. — R. 8.
- ³⁴ Авенариус Н. П. Дрогичин Надбужский и его древности // МАР. — 4. — СПб., 896, 1890. — С. 3—42; Рыбаков Б. А. Торговля... — С. 273.
- ³⁵ Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X—XV вв. — Т. 1. — М., 1970. — С. 168.
- ³⁶ Авенариус Н. П. Указ. соч. — С. 9.
- ³⁷ Мала Польша — Malopolska, Polonia Minor — історична назва частини Польської держави, що відповідає, в основному, сучасним Краківському, Жешувському та Люблінському воєводствам. Утворилася в IX ст. В 20-х рр. XIV ст. була приєднана королем Владиславом I Локетком до території Великої Польщі.
- ³⁸ Поп И. И. Искусство Чехии и Моравии IX — начала XV вв. — М., 1978. — С. 10; Historia sztuki... — S. 66, 68. — R. 26, 27, 29, 31; Иоанисян О. М. Основные этапы развития галицкого зодчества // Древнерусское искусство. — М., 1989. — С. 41—59; Нессельштраус Ц. Г. Искусство Западной Европы в средние века. — Л.—М., 1964. — С. 31, 44.
- ³⁹ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XII вв. — М., 1954. — С. 65.
- ⁴⁰ Ипат., 1871. — С. 843.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Нессельштраус Ц. Г. Искусство... — С. 180, 204. — Илл. 57, 70.
- ⁴³ Historia sztuki... — Т. 1. — R. 60. — S. 66—68.
- ⁴⁴ Закономерности развития региональной тектоники Украины. — К., 1983. — С. 37.
- ⁴⁵ Ипат., 1871. — С. 844.
- ⁴⁶ Нессельштраус Ц. Г. Искусство... — С. 180, 204. — Илл. 57, 70.
- ⁴⁷ Вagner Г. К. Четырехликая капитель из Боголюбowa // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 298—310.
- ⁴⁸ История русского искусства: В двух томах. Т. 1. — М., 1979. — С. 27.
- ⁴⁹ А. де Моран. История декоративно-прикладного искусства. — М., 1982. — С. 274.
- ⁵⁰ Ипат., 1871. — С. 608.

- ⁵¹ Там же. — С. 610.
- ⁵² Волинско-Галицкая летопись, составленная с концом XIII века. — Львов, 1871. — С. 139—140.
- ⁵³ Н е с с е л ь ш т р а у с Ц. Г. Искусство... — С. 29. — Илл. 5.
- ⁵⁴ А. д е М о р а н. История... — С. 273, 274, 291—294.
- ⁵⁵ Historia sztuki... — Т. I. — S. 163—164. — R. 101; А. д е М о р а н. История... — С. 273.
- ⁵⁶ История искусства зарубежных стран. Средние века. Возрождение. — М., 1982. — С. 56—59.
- ⁵⁷ Д м и т р и е в а Н. А. Краткая история искусства. Очерки. Выпуск I. — М., 1968. — С. 168—175.
- ⁵⁸ Думка, висловлена в приватній бесіді М. В. Малевською, фахівцем відділу давньо-руського мистецтва Державного Ермітажу. Див.: М а л е в с к а я М. В. Исследования в Луцком замке и в с. Зимно // АС. — 1986. — М., 1988. — С. 203—204.
- ⁵⁹ Н е с с е л ь ш т р а у с Ц. Г. Искусство... — С. 335. — Илл. 123, 124, 126.
- ⁶⁰ Там же.
- ⁶¹ Monuments du Mogen. — Age et la Renaissance dan L'Ancienne Pologne. — A Varsovie et a Paris. — 1853. — R. 1253.
- ⁶² А. д е М о р а н. История... — С. 272.
- ⁶³ Д м и т р и е в а Н. А. Краткая история... — С. 152.
- ⁶⁴ Л о г в и н Г. Мініатюри древнього кодексу // Мистецтво. — 1966. — № 6. — С. 17—20.
- ⁶⁵ А с е є в Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. — К., 1980. — С. 145.
- ⁶⁶ С а п р о н о в Н. А. Культурология... — С. 496.

ДИСКУСІЇ

Т. Г. ЯКОВЛЄВА (Росія, С.-Петербург)

Іван Богун: проблеми біографії

Останнім часом з'явилося чимало праць-біографій різних діячів епохи Хмельниччини, які заповнюють довгий провал у вивченні козацької старшини того періоду. До них належить стаття О. І. Гуржія, присвячена Івану Богуну¹, який був однією з найяскравіших фігур в історії України середини XVII ст. Особа Богуну в усі часи викликала жвавий інтерес і неоднозначну оцінку. Дивно, що досі йому було присвячено лише кілька невеликих праць, більшість з яких (наприклад, брошура Д. Мишка) мала пропагандистський характер. Тим часом у біографії цього полковника, який відіграв велику роль не тільки при Богдані Хмельницькому, а й до своєї смерті в 1664 р., було і досі залишається ряд білих плям і суперечливих моментів.

О. Гуржій у згаданій статті сперечається з моєю тезою про ідентичність Івана Богуну та Івана Федоровича і зазначає, що автор повторює її слідом за В. Липинським. Слід, однак, звернутися до історіографії проблеми Богун—Федорович, проблеми, якої торкалася більшість провідних українців різних поколінь. Справді, першим це припущення висловив В. Липинський². З його висновками погодився М. С. Грушевський і в своїй “Історії України-Руси” ототожнював Богуну—Федоровича³. Щоправда, М. С. Грушевський згадував про працю М. Петровського, в якій той висловив протилежну думку, на що посилається О. Гуржій. Однак більш правильним він все ж таки вважав ототожнення Богуну з Федоровичем, наводив додаткові докази (зокрема, список присяги в Переяславі 1654 р.) і був переконаний, що це питання заслуговує окремого дослідження⁴. І. Крип'якевич, який детально вивчив старшину Гетьманщини, слідом за М. Грушевським також вважав Богуну і Федоровича однією особою⁵. Їх думку поділяють і сучасний західний історик Гетьманщини Г. Гаєцький⁶ і Ю. Мицик. Останній наводить на користь цього припущення список козацьких полковників від липня—серпня 1649 р., в якому кальницьким полковником значиться “Іван Федоренко Іван Богун”. Мицик трактує це як пояснення — “Іван Федоренко, тобто Іван Богун”, справедливо вважаючи, що двох полковників в одному полку, в один момент бути не могло⁷. Всі названі історики спеціально займалися біографією Богуну або ж історією старшини, що в даному випадку однаково важливо. Нарешті, в нещодавно виданому “Курсі української історії” В. Й. Борисенко також ототожнює Богуну й Федоренка, говорячи, що в 1649 р. під Збаражем “сильне поранення дістав вінницький полковник Іван Богун”⁸, що, як відомо, сталося з Іваном Федоровичем.

У цьому вагомому списку імен окремо стоїть М. Петровський, який у своїх трьох працях намагався довести, що мова йде про двох різних людей⁹. Найвірогідніше, що теза Липинського про шляхетного “Івана Федоровича Богуну” ніяк не вписувалася в радянську схему, в якій ім'я “народного героя Богуну” носив уславлений в роки громадянської війни полк М. Щорса. Тут особливо цікавим є те, що ще в 1922 р. М. Петровський вважав Богуну і Федоровича однією особою¹⁰, а вже в 30-і¹¹ і особ-

ливо в 40-і роки ¹², коли запанувала “радянська” концепція історії України (одним з найактивніших авторів якої був саме Микола Неонович) і вимагалось створення образів народних героїв, він починає шукати докази проти концепції Липинського. Звідси й теорія “селянського” походження Богуна, висловлена Д. Мишком, з якою, до речі, О. Гуржій не погоджується.

Особа Богуна настільки видатна, що давно заслуговує досконального вивчення не в рамках статті. Однак у даній праці ми торкнемося кількох важливих моментів його біографії. Повернемося до самого початку: звідки взагалі взялася ідея, що Богун і Федорович — одна особа?

Справа в тому, що до складу Кальницького полку, за Реєстром 1649 р., входило м. Вінниця ¹³, а до складу Вінницького полку, згідно з присягою 1654 р., — Кальник ¹⁴. Ці два незаперечні факти роблять неможливим існування водночас “кальницького полковника Федоровича” і “вінницького полковника Богуна”. Це просто був один полк і полковник у ньому в один період міг бути тільки один. Але через дивну причину в 1649—1655 рр. в різних обставинах полковником кальницьким і вінницьким виступають то Іван Богун, то Іван Федорович (Федоренко).

У хронології появи то одного імені, то другого відсутня будь-яка логіка: з восени 1648 р. і протягом 1649 р. ми постійно бачимо полковника Федоренка (Федоровича) під Львовом ¹⁵, у Барі ¹⁶, під Межибожем ¹⁷, під Збаражем ¹⁸. Він досить відомий і цілком природно стає кальницьким полковником, за Реєстром 1649 р. Але одразу після цього він несподівано зникає зі сцени, а вже в серпні 1650 р. з’являється відсутній у реєстрі “якийсь полковник Богун”, який мав уже такий вплив при Чигиринському дворі, що польський посол Адам Кисіль з роздратуванням писав про нього Яну Казимиру: він “моїй близькості до запорозького гетьмана так завадив, що я ледве зміг знову її відновити” ¹⁹. З січня 1651 р. Богун—кальницький і вінницький полковник, який відзначився під Вінницею, Берестечком і т. д., аж до осені 1653 р., коли знову з’являється Іван Федоренко, полковник кальницький, який зустрічає посольство Бутурліна ²⁰, присягає в Переяславі ²¹ і знову зникає на кілька років — аж до 1657 р., коли підписує Корсунський договір зі Швецією, знову як полковник ²². Між цими подіями, протягом нескінченних битв з поляками 1654—1655 рр. постійно виступає кальницький-вінницький полковник Іван Богун, який 1657 р. бере участь у знаменитому поході на допомогу Ракочі. А Іван Федорович знову зникає — аж до Чудновського договору 1660 р., ще раз поступившись місцем Богуну. При цьому ні в одному з документів, підписаних особисто Федоровичем, ні в його листі В. Бутурліну в грудні 1653 р., ні в присязі в січні 1654 р., ні під Корсунським договором він не називав себе “наказним”.

Як пояснити ці провали в біографіях двох людей (якщо це дві різні особи) та існування двох полковників у ті ж самі роки? Куди зникає Федоренко в 1650 р.? Припустимо, що він був поранений під Збаражем і довго хворів. Але тоді чому його призначили реєстровим полковником — більш як через місяць після поранення? Куди він зник, щоб потім з’явитися через чотири роки на чолі почесної й відповідальної місії — зустрічі російських послів? І що ще більше незрозуміло — звідки в 1650 р. з’являється полковник Іван Богун, чиє ім’я жодного разу ніким (крім Кушєвича) не згадується протягом 1648—1649 рр.? У перші роки Хмельниччини високе й впливове звання полковника просто так не діставали — адже в 1648 р. прославилися багато “ватажків”, але так і не добилися пернач. Треба було або особливо відзначитися, або мати впливові сімейні зв’язки. Це найуразливіше місце прихильників концепції “двох різних

людей” — Богуна і Федоренка. Розумів це і М. Петровський, а тому й заявив, що, за Реєстром 1649 р., Іван Богун був у полковій сотні Чигиринського полка, а отже, відігравав значну роль у 1648—1649 рр.²³ О. Гуржій також вважає одним з головних доказів факт, що, за Реєстром 1649 р., існував кальницький полковник Іван Федоренко і козак у Чигиринському полку Іван Богун²⁴.

Проте все було значно складнішим. Справа в тому, що в Чигиринському полку, за Реєстром 1649 р., було два козаки на ім'я Іван Богун (!) — у чигиринській і в максимівській сотнях, а також Іван Богунов у Чигиринській сотні²⁵. То якого ж з них О. Гуржій вважає майбутнім вінницьким полковником? Крім того, в Реєстрі є й інші “Івани Богуни” — у Канівському та в Уманському полках²⁶, а загалом — 15 Богунів і 166 Федоренків, з них 15 — Іванів. Таким чином, достовірно стверджувати про одночасне існування в Реєстрі полковника Федоренка і на іншій посаді — Івана Богуна, того самого, який згодом став відомим полковником, ми не можемо. Та й як міг рядовий козак, чиє ім'я жодного разу не згадувалося в джерелах за 1648—1649 рр., у мирний час протягом півроку (не через кілька років) зробити феєричну кар'єру — стати полковником іншого полка? Адже Чигиринський полк — абсолютно чужа територія для майбутнього “народного героя”, який був завжди вінницьким-кальницьким, паволоцьким чи подольським полковником, а також діяв на Брацлавщині. А саме у Кальницькому полку, за Реєстром 1649 р., немає жодного Богуна — навіть з іншим ім'ям.

Можна звернутися до історії призначення інших полковників у період 1650—1651 рр. Михайло Зеленський, який замінив загинлого Брацлавського полковника Данила Нечая в 1651 р., був, за Реєстром 1649 р., сотником м'ястоківським Брацлавського полка²⁷. Іван Стародуб, який після 1651 р. зайняв місце каневського полковника Семена Савича, за Реєстром 1649 р., був сотником стародубським Каневського полка²⁸. Григорій Гуляницький, який став корсунським полковником незабаром після страти Лук'яна Мозира в 1652 р., за Реєстром 1649 р., був п'ятим у списку Корсунського полка²⁹. Григорій Сахнович-Лісницький, що замінив покараного на смерть після Білоцерківського договору Максима Гладкого, замикав першу “двадцятку” Реєстра 1649 р. Миргородського полка³⁰. Ясько Воронченко, який став прилуцьким полковником у 1653 р., після того, як Носач став генеральним обозним, за Реєстром 1649 р., був черкаським полковником³¹. Чернігівським полковником після смерті Мартина Небаби в 1651 р. став Степан Подобайло, який, за Реєстром 1649 р., був першим у списку після полковника у Чернігівському полку³².

Таким чином, можна свідчити про загальне правило: полковниками ставали або сотники, або найавторитетніші козаки того ж полка. Виняток становили Золотаренко і Тетеря, які були зятями, відповідно, Хмельницького та Виговського. Їм вдалося “плигнути” в полковники, але вже те, що Тетеря зміг одержати пернач лише в 1653 р., коли багато старшин, які відзначилися в перші роки війни, вже загинули або були страчені. І. Крип'якевич зазначає, що полковниками, як правило, призначалися особи з того ж полка, а причиною заміни найчастіше була смерть³³. І, звичайно, ні в якому іншому полку не було постійного чергування двох людей — полковників, причому в жодному з джерел не зустрічається навіть намагання пояснити таку недоладність. Чому ж Кальницький полк став таким винятком з правил? О. Гуржій вважає, що Богун був головним полковником, а Федорович — наказним. Але така практика абсолютно не була поширена у Війську Запорозькому, і саме таку можливість і заперечували всі послідовники теорії Липинського, експерти Гетьманщи-

ни, починаючи з М. Грушевського. Крім того, незрозуміло, чому “наказний” полковник значиться в усіх основних юридичних документах Гетьманщини — в Реєстрі 1649 р., присязі в Переяславі в 1654 р., він підписує корсунський договір, а знаменитий Іван Богун не фігурує ні в одному офіційному документі того часу. Про Богуну, як правильно пише О. Гуржій, — “найлегендарнішу особу періоду Визвольної війни”, жодного разу не згадує Хмельницький — тільки про Федоровича. З іншого боку, якби Федорович був настільки впливовим, що міг підписувати найважливіші документи гетьманщини, то чому ж він не мав ніяких звань, крім “наказного полковника”, чому не дістав жодної з вакансій вишого кола козацької старшини і чому, зрештою, немає жодного документа того часу — ні польського, ні російського списку старшин, в якому б фігурували водночас і Богун, і Федорович? У даному випадку перелік із згадуванням обох прізвищ у пізньому літопису Величка, відомого своїми містифікаціями, ми не можемо вважати серйозним доказом, так само як Гуржій не визнає посилання автора на згадку Кушевичем Богуну під Львовом у 1648 р.

Тут слід звернутися до доказу ідентичності Богуну — Федоровича, який наводить Ю. Мицик. Це список реєстрових полковників, складений невідомим поляком у липні—серпні 1649 р. Документ зберігається в Бібліотеці Чарторийських у Кракові. Список повністю збігається з аналогічними, але стосовно Кальницького полка в ньому зазначено: “Іван Федоренко: Іван Богун”³⁴. Ю. Мицик вважає, що ці імена не відокремлені ніякими знаками, а на нашу думку, там є двокрапка. І те, й інше може означати тільки одне: автор має на увазі одну особу. Тим більше, що на тому ж листку поляк у переліку правобережних полковників дає пояснення: “Демешко Лисянський на місці Кривоноса”; “Сава з Ічні на місці Главацького”. При цьому він не пише: “Іван Богун на місці Івана Федоренка”, а ставить двокрапку. В даному питанні було б цікаво почути думку експерта польської мови XVII ст.

І останній аргумент, що вимагає додаткових коментарів експертів. Автор спробував провести графологічний аналіз почерку Богуну і Федоровича. На жаль, якщо в нашому розпорядженні є цілий універсал Богуну від січня 1651 р., то рукою Федоровича написано лише кілька слів, а саме — його підпис (Іван Федоренко полковник комісар) на Корсунському договорі у жовтні 1657 р. (причому дві літери написані латиною). Крім того, минуло майже сім років, і почерк будь-якої людини за цей період значно змінюється, тим більше за період таких бурхливих років. Однак Санкт-Петербурзькі експерти вважають, що, як мінімум, немає підстав стверджувати, що перед нами почерк двох різних осіб. Навпаки, ряд характерних літер написані однаково, а загальним характером почерк на документах надзвичайно схожий і нестандартний для української старшини — дрібний, красивий, упевнений і закруглений. Можливо, українські палеографи й криміналісти висловлять свою точку зору в цьому питанні.

Поряд із суто логічними і технічними доказами того, що мова йде про одну й ту саму людину, є ще ряд збіжностей, які, нагромаджуючись, також стають доказами. І Федорович, і Богун були людьми письменними — є лист Федоровича з Бара (зберігся тільки в копії XVII ст., не автограф), його підпис на Корсунському договорі, а також універсал Івана Богуну. Всі три документи — власноручні, хоча ні в одному з них це окремо не зазначається, в чому помітна скоріше польська, ніж українська традиція. Причому Федорович однаково вільно володів як українською, так і польською мовами³⁵. Вже один цей факт дає право з великою вірогідністю говорити,

що йдеться про шляхтичів (бо навіть такі відомі старшини, як Т. Носач, А. Одинець, Т. Цецура, І. Сірко та ін., були неписьменними)³⁶. Не можна погодитися з тезою О. Гуржія про те, що Богун не міг бути шляхтичем, оскільки поляки пропонували йому нобілітацію. Як відомо, шляхту, яка брала участь у Хмельниччині, було оголошено бонітами, і за Гадяцьким та Чудновським договорами були знову нобілітовані такі безперечні шляхтичі, як Юрій Хмельницький, Григорій Лісницький, Остафій Гоголь, Павло Тетеря та ін.³⁷ Про цю парадоксальну практику нобілітації шляхтичів (причому часто багаторазової) писав ще Липинський³⁸. Не можна серйозно довіряти і відгукам поляків про Богуна як про “людину”, “козацького отамана”³⁹. Поляки мали всі підстави ненавидіти Богуна, а всі повстанці були для них “зрадниками” й “бунтівниками”. З іншого боку, В. Коховський залишив палкі відгуки про Богуна, називаючи його “доблесним мужем”⁴⁰.

Є епізоди, про які одне джерело свідчить, що в них брав участь Богун, а інші називають Федоровича. Так, під час Чудновської битви в 1660 р. Коховський писав, що “з Юрієм Хмельницьким були такі ветерани, як Тимофій Носач, обозний, Григорій Гуляницький, Федорович, Лісницький, Зеленський...”⁴¹, а Циклинський зазначає, що Хмельницький послав під Чудновим на переговори з поляками “найкращих їхніх полковників і офіцерів, як Тимофій Носач, обозний війська запорізького, Зеленецький, Гоголь, Богун, Ханенко, Каплонський, Попара”, — тобто згадує всіх, названих Коховським, за винятком Федоровича, зате говорить про Богуна⁴². Тут слід зазначити, що Петровський взагалі вважав, ніби ім’я Федоренко останній раз зустрічається в 1658 р., і наводить це як один з доказів того, що ми маємо справу з різними людьми⁴³. Та, як ми бачимо, це не так.

Існує дуже дивна польська легенда, пов’язана з Богуном. Її згадує Юзефович, описуючи похід поляків узимку 1664 р., коли, як відомо, загинув Богун. “Під час цього походу.., — пише Юзефович, — загинув, як розповідають, у боротьбі з нашими славний ватажок козаків Солодивий Боняк, поляків найбільший ворог і підбурювач ненависті, страховище, диявол в образі людини”⁴⁴. Характеристика не дуже схвальна, але вона найбільше підходила до Богуна, одне ім’я якого з 1651 р. викликало жах у поляків. Юзефович переказував легенду, нібито цього Боняка не брали кулі, він не міг загинути — а тільки зникнути⁴⁵. Найдивовижніше те, що відома лише одна схожа легенда про “Полковника Кальницького Івана Федоренка”, якого теж “кулі не брали” і його “застрелили освяченим образком чи гудзиком”⁴⁶.

На нашу думку, наведених фактів досить, щоб, як мінімум, визнати, що припущення про ідентичність Богуна—Федоровича має право на існування. Саме тому такі відомі вчені-україністи різних поколінь погоджувалися з теорією Липинського. Критичним стає питання: які є аргументи проти цієї теорії? Петровський знайшов лише два: нібито Богун і Федоренко знаходилися в різних місцях у січні 1658 р. та восени 1653 р.; як менше переконливе наводив друге — те, що Федоренко присягнув у Переяславі, а Богун, нібито, не присягав.

Розглянемо детально кожний з цих епізодів і подивимося, чи достатньо вони ґрунтовні, щоб вважати Богуна і Федоровича різними людьми.

Почнемо з січня 1658 р. Є “Краткое описание украинских событий” (тобто звіт) волинського кастеляна Станіслава Казимира Беневського, польського дипломата, який брав найактивнішу участь у спробі розпочати мирні переговори з Іваном Виговським. Звіт цей датовано січнем і, на жаль, немає більш точної дати. В ньому Беневський пише, що, отримавши

повідомлення як від пана Ворошила, підчашія Київського, так і від міщан городельських про те, що козацькі послы Федоренко і Демко відправилися до його королевської милості, він надіслав листа королю “с некоторыми своими рассуждениями насчет отправления этих послов...”⁴⁷. Отже, що ми знаємо? Що Беневський одержав інформацію від польського магната і городельських міщан про відправлення козацьких послів, включаючи Федоренка.

Що в той час відомо про Богуна? 18 січня Богун разом з Виговським був присутнім на переговорах з російським воєводою Н. Зюзіним⁴⁸ (це, до речі, доказ того, що ми не можемо розділяти цих людей як “дипломата” Федоренка і “рубаку” Богуна). 7 лютого (за н. с.) Н. Зюзін повідомляв, що надійшла звістка від Богуна і Сербіна про бій з Пушкарем⁴⁹. Сам Пушкар писав царю, що між ним та Богуном і Сербінін 4 лютого відбувся бій⁵⁰. Якби Богун навіть і їздив до Польщі у січні і повернувся б до моменту битви з Пушкарем (він цілком міг обернутися за місяць, адже ми не знаємо, коли саме в січні писав Беневський — тут докази Петровського дуже слабкі), то навряд щоб він міг повернутися до 18 січня і бути присутнім на дуже важливій розмові із Зюзінін. Але залишається питання: чи їздив насправді до Польщі Федоренко?

Із звіту Беневського ми знаємо тільки про чутки — нібито, поїхав Федоренко. Питання можливого початку переговорів з козаками в січні 1658 р. було дуже важливим для поляків. Виговський ставився до них з відвертою зневагою, і його полки постійно порушували встановлену лінію перемир'я⁵¹. Таким чином, приїзд довгожданих послів повинен був би викликати адекватну реакцію серед поляків. 8 січня (за н. с.) С. Потоцький пише Беневському: “У нас разнесся слух, будто бы, козацкие послы отправились к королю”⁵². А вже 9 січня сам Виговський рекомендує С. К. Беневському посла — пана Федора Томкевича⁵³. Цей Томкевич був відомим дипломатом на службі у гетьманів. І найвірогідніше, що саме його ім'я (невідоме в недипломатичних колах) й переплутали джерела “інформації” Беневського. І вийшов у них замість Федора — Федоренко, а замість Томкевича — Демко. Що дає автору право стверджувати це? А те, що в нас немає жодного документа, в якому містилися б відомості про приїзд чи відправку Демка і Федоренка, — жодного, хоч існує мало не щоденне листування Виговського з поляками. Про відправку козацьких послів не пише ні гетьман (хоч пише про Томкевича), ні Воронич, який знаходився у Чигирині, ні Беневський у своїх детальних звітах, ні поляки, які приймали послів. Дивний збіг, тим більше, що про Томкевича пишуть усі. Зокрема, в другому своєму обширному повідомленні (на цей раз від лютого) Беневський, виправляючи своє попереднє донесення, зазначав: “Феодосій, який їде з листами від гетьмана Запорозького, є грек, міщанин львівський...”⁵⁴. На цей раз Беневський був першоджерелом, оскільки, за його власними словами, Томкевич, “прибув до мене 10 лютого, захворів... і поїхав від мене прямо на Львів; з Львова поспішив до вашої королевської милості...”⁵⁵. Той же Беневський називає Томкевича то “Феодосій”, то “грек”. А 14 березня Є. Лещинський писав Немиричу: “Повернувшись з Берліна.., я застав у Варшаві п. Теодора, посла від й. м. п. Гетьмана Запорозького”⁵⁶. Отже, Томкевича називали ще й “паном Теодором” і при цьому — послом гетьмана Запорозького. Те, що Лещинський писав саме про Томкевича, стверджує депеша папського нунція Відоні від 4 березня (за н. с.): “Того ж дня Козацький депутат Грек — житель Леополя, з'явився, щоб засвідчити добрий настрій цього народу і покірність його Величності”⁵⁷. Тобто протягом трьох місяців Польща була зайнята обговоренням приїзду козацького посла Федора Томкевича, простого “львівського

купця”, і ніхто ні разу не згадав про приїзд козацького полковника і колишнього генерального осавула. Парадокс, котрий можна пояснити тільки таким чином: Федоренко і Демко ніколи не їздили до Варшави. До речі, М. Грушевський, докладно розглядаючи “місію Томкевича”, жодного разу не згадає “Федоренка-Демка”, очевидно, вважаючи їх приїзд помилковою чуткою, що не потребує коментарів⁵⁸.

Таким чином, перший “доказ” М. Петровського навряд чи можна вважати обґрунтованим, адже у нас немає фактів для ствердження, що в січні 1658 р. Богун і Федоренко знаходилися в різних місцях.

Другий доказ М. Петровського більш серйозний — це посилення на те, що на початку грудня 1653 р. Іван Богун брав участь у переговорах з кримським ханом (але не у воєнних діях під Жванцем, як пише О. Гуржій)⁵⁹, а Іван Федорович — у прийомі російського посольства Бутурліна.

Участь Івана Федоренка (Федоровича) в зустрічі російських послів сумнівів не викликає, як і дати, пов’язані з цією подією. Федорович виїхав з-під Бара, очевидно, 18 листопада (за н. с.) (від цього числа з ним був лист Б. Хмельницького)⁶⁰, приблизно 7 грудня (за н. с.) він проїхав через Київ⁶¹, а 13 грудня — був у Путивлі⁶². Сам Федорович сказав росіянам, що він з-під Бара “тому четвертий тиждень”⁶³. Чому Федорович так довго їхав (приблизно втричі довше, ніж усі інші) — це дуже цікаве питання, що потребує окремого дослідження. До 16 грудня (за н. с.) він був у Путивлі, а потім виїхав у “порубіжне місто”⁶⁴. 19 грудня він прибув у Ромно⁶⁵, а 1 січня (за н. с.) знову зустрівся з російським посольством — під Коробутовим⁶⁶.

Менш точні відомості маємо про старшину, яка брала участь у переговорах з ханом. Одразу зазначимо, що в жодному з численних польських джерел згадок про участь у переговорах козаків взагалі немає. Всі українські свідчення, записані росіянами, ми зводимо в одну таблицю (с. 154).

Є ще одне цікаве джерело — лист “білоруського вістового”, що зберігся у двох списках. Один список, опублікований в Актах ЮЗР, було надіслано в Москву В. Бутурліним, другий, виданий в Архіві ЮЗР, потрапив у “Польські справи”. Ці два списки різняться тільки тим, що в другому зазначається: за проханням хана на переговори “...гетьман війська запорізького послав шість тисяч козаків, Івана Євстахійовича Виговського, а з ним суддю військового Самійла Зарудного, Івана Гуляницького — полковника корсунського, Григорія Сахновича — полковника миргородського, Івана Богуна — полковника вінницького з товаришами”⁶⁷. Ця вставка в першому списку відсутня, як і розповідь про те, як посланці гетьмана, дізнавшись про мир, повернулися в табір. Те, що в другому списку говорить: “... ис под Гусятина... в прошлом, 1652, году, декабря в 7 день, пошли есмь...”, — свідчить про те, що цей список писався вже пізніше, як мінімум у 1654 р., причому писар допустився помилки і вказав неправильно рік. Список зазнав “обробки” московського писаря, про це свідчить те, що Виговського називають “Іваном Євстахійовичем”, — навряд чи можлива ця форма для “білоруського вістового”.

Безумовно, серед названих джерел найцінніше — розповідь самого Івана Виговського. Цікаво, що ніхто більше не представив такий склад старшин, як це зробив генеральний писар. Богуна називають багато хто, миргородського полковника тільки О. Горбієнко та вістовий, ніхто не згадає М. Пушкаря (полтавського полковника), водночас чимало згадок про кропивенського полковника Ф. Джеджалія, про якого не говорить Виговський. Свідчення “другого списку” вістового про участь у переговорах Гуляницького і Зарудного навряд чи можна сприймати серйозно, тим більше, що сам Виговський про них не згадає.

Джерело	Дата	Свідчення	Дані
Уманський козак Г. Семенов від гетьмана з листом	17.12 (н. с.)	Козаки помирилися з поляками. На “мир” з’їхалися Жажалія кропивенський та полковники Іван Богун і гетьманський писар Іван Выговський	Акты ЮЗР, т. X, № 3, стор. 89
Отаман Іван Києнець та шаргородський козак Остап Волошенін	19.12 (н. с.)	Хочуть миру з поляками “...гетман де посылал писаря Ивана Выговского да полковников: крапивенского Жижалова да кальницкого Ивана Богуну”	Там же, стор. 86
Козак Боженко	19.12. (н. с.)	“...а поехали де от крымского царя и от гетмана к королю, для миру, царевич и мурза, и писарь Иван Выговский при нем Боженки”	Там же, стор. 86
В Бабані сотник Тимофій, який їхав від війська до Вінниці з Б. Хмельницьким	27.12. (н. с.)	А на з’їзді від гетьмана був писар Іван Выговський, а від кримського хана Сеферкази Ага	ВУР, т. III, № 205, стор. 386
Лохвицький сотник Остафій Горбієнок з листом від гетьмана, переданим миргородським полковником Г. Сахновичем	4.01. (н. с.)	“...приезжали к нему, Хану, писарь Иван Выговской, да миргородцкой полковник Григорей Сахнович, да писарь Мужеловской”	Там же, стор. 450
Тимофій Цуцура, переяславський козак	6.01. (н. с.)	“...присылал де на тот съезд крымской царь... Сеферказы-агу, а от гетмана де был писарь Иван Выговский...”	Акты ЮЗР, т. X, № 4, стор. 202
Розповідь Івана Выговського російським послам	1.01. (н. с.)	Гетьман за наказом кримського царя послав під Кам’янець-Подільський Выговського та полковників: “миргородского, да полтавского, да веницкого”	Там же, № 195, стор. 391

Якщо Богун—Федорович одна особа, то чому Федорович нічого не говорив росіянам про свою участь у переговорах? Це питання пояснюється просто. Старшина старанно приховувала свої переговори з королем і союз з ханом. Насправді так точно й невідомо, чи був цей союз. У січні 1654 р. сам Богдан Хмельницький заявляв В. Бутурліну: “А у него де, гетмана, с королем съезду и договору никакова отнюдь не бывало. А присылал де король к гетману лист, чтоб он прислал на съезд писаря Выговского да обозничего, и они де отказали, что они на съезд не едут, и говорит с ними не о чем. А как де был на съезде от хана Сеферказы-ага, а от короля корунной Корыцинский, а Выговской де стоял с войском далече и съезду у него, Выговского, с ними и договору никакова отнюдь не было ж... А Выговской говорил к той же речи: был де он в те поры, как съезжался Сеферказы-ага с канцлером, стоял далеко, и увидел де ево канцлер и поехал от него прочь”⁶⁸.

З іншого боку, сам Федорович говорив Бутурліну: “...сказываю де вам по присяге: будет гетман похочет, и крымский хан будет под государевою высокою рукою”⁶⁹. Таку заяву “під присягою” полковник, якому було доручено відповідальну місію, міг робити, лише маючи на те якісь підстави.

І логічно припустити, що Федорович дійсно брав участь у переговорах з татарами.

Головна проблема полягає в тому, що жодне джерело не говорить точно про час переговорів, точніше — на якому з їх етапів брав участь Богун. Наприклад, 11 грудня (за н. с.) глухівський сотник Пилип Уманець і переяславський осавул Софрон Богданов, які виїхали з табору Богдана Хмельницького 4 грудня (за н. с.), розповідали: “И гетман де тому миру рад, толко велит себя с королем мирить крымскому царю...”⁷⁰. Однак ці самі козаки описують і такий епізод, свідком якого вони були: “...посылал король из своего войска под гетманские полки, для языков, пять знамен полских людей; и гетман де и крымской царь, уведав про тое их посылку, посылали казаков и Татар, и тех де литовских людей многих побили и живых взяли...”⁷¹. Йдеться, безперечно, про той епізод, з яким сам Федорович ознайомив Бутурліна (до речі, так вважав і М. С. Грушевський)⁷². Федорович розповідав, що він ходив на кам'янецького підстаросту Хростовського, який командував шеститисячним загоном поляків і разом з татарами побив їх і захопив підстаросту в полон⁷³. Тобто козаки описували бій, що не міг бути пізніше 18 листопада (за н. с.), таким чином і переговори, про які вони повідомляють, також могли відбутися ще в період перебування Федоровича в таборі.

Свідчення Виговського також дуже суперечливі. З одного боку, є його лист до В. Бутурліна від 10 грудня (за н. с.), в якому він пише: король польський “...вже до царя кримського трьох послів своїх прислав...”. Далі він розповідає про зміст цих переговорів і в кінці повідомляє, що поляки “в сих днях имеют прислать некоторого Войниловича до хана...”⁷⁴. З іншого боку, в січні під час розмови з Бутурліним Виговський заявив, що аж до запрошення ханом козаків на переговори, “...гетман де и он, Иван, и полковники про тое их ссылку в то время не ведали”⁷⁵. Чи це означає, що перший з'їзд послів, на якому, як говорить Виговський, з ним було троє полковників — миргородський, полтавський та вінницький — відбувався задовго до 10 грудня? Чи словам Виговського взагалі не можна цілком довіряти, бо він, з одного боку, всіляко заперечує свою участь у процесі підтвердження Зборівського договору, а з іншого, — демонструє свою роль “захисника інтересів Москви”. Крім того, писарю навряд щоб хотілося розповідати про катастрофічну для козаків картину укладення польсько-татарського договору за їх спиною і таким чином показувати свою слабкість у момент укладення союзу з царем. Цілком вірогідно й те, що на заключному етапі переговорів був тільки Виговський (так свідчить багато польських і українських джерел), а він назвав трьох полковників, щоб розділити з ними відповідальність за переговори з поляками в час, коли з Москви вже виїхали послы з рішенням прийняти Україну “під високу руку”.

(Далі буде)

¹ Г у р ж и й О. І. Іван Богун: деякі міфи та реальність // УІЖ. — 1998. — № 1. — С. 99—111.

² L i p i n s k i W. Z dziejow Ukrainy, Stanislaw Mich. Krzyczewski, z dziejow walki szlachty ukrainskiej. — Kijow—Krakow, 1912. — S. 144—149.

³ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — К., 1995. — Ч. 3. — С. 277 та ін.

⁴ Там же. — Т. IX. — Ч. 1. — К., 1996. — С. 735.

⁵ К р и п ' я к е в и ч І. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 164; Його ж. Рецензия на Липинского // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Т. 115. — С. 189; Його ж. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Т. 51. — С. 129.

⁶ G a j e c k i G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Cambridge, Massachusetts, 1978. — V. 2. — P. 602.

- ⁷ М и ц ь к Ю. А. Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. — Днепропетровск, 1988. — С. 41—42.
- ⁸ Б о р и с е н к о В. Й. Курс української історії. — К., 1998. — С. 197.
- ⁹ П е т р о в с ь к и й М. До біографії Івана Богуну // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — 1930. — Кн. 10. — С. 47—58; Його ж. Іван Богун // Радянська Україна. — 1941. — № 2. — С. 72—87; Його ж. Іван Богун. — Саратов, 1942. — С. 16.
- ¹⁰ П е т р о в с ь к и й М. Псевдо-діяріуш Саміила Зорки // Записки Ист.-фил. ВУАН, 1992. — Кн. XVII. — С. 182.
- ¹¹ Його ж. До біографії Івана Богуну // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — 1930. — Кн. 10. — С. 47—58.
- ¹² Його ж. Іван Богун // Радянська Україна. — 1941. — № 2. — С. 72—87; Його ж. Іван Богун. — Саратов, 1942. — 16 с.
- ¹³ Реєстр Війська Запорозького. — К., 1995. — С. 282.
- ¹⁴ Воссоєдинение Украины с Россией. — М., 1953. — Т. III. — С. 540.
- ¹⁵ Сведения львовских доминиканцев. Октябрь—ноябрь 1948 г. // Джерела до історії України-Руси. — Т. VI. — Львів, 1903. — С. 188, 190.
- ¹⁶ Письмо Ивана Теодоровича, полковника подольского, каштеляну каменецкому Ляндц-корунскому, 24 февраля 1649 г. из Бара, опубл.: L i p i n s k i W. Z dziejow Ukrainy... — S. 348.
- ¹⁷ Отписка путивльского воеводы 5 апреля 1649 г. и др. // Акты Юго-Западной России (далее — Акты ЮЗР). — СПб., 1861. — Т. III. — С. 54.
- ¹⁸ K o s c h o w s k i W. Pamietniki do panowania Zygmunta III, Wladislawa IV i Jana Kazimierza. — Warszawa, 1846. — Т. II. — S. 69; Обширный дневник обороны Збаража // M i c h a l o w s k i J. Ksiega pamietnieza. — Т. II. — Krakow, 1864. — N 150. — S. 459.
- ¹⁹ Воссоєдинение Украины с Россией... — Т. II. — № 170. — С. 388.
- ²⁰ Статейный список В. Бутурлина // Воссоєдинение Украины с Россией. — Т. III. — С. 435 та ін.
- ²¹ Г р у ш е в с к и й М. К истории Переяславской рады 1654 г. // Доклады АН СССР. — № 16. — Л., 1929. — С. 301.
- ²² AGAD, фонд микрофильмов, отдел Cosasica, N 89.
- ²³ П е т р о в с ь к и й М. Іван Богун // Радянська Україна. — 1941. — № 2. — С. 73.
- ²⁴ Г у р ж и й О. І. Назв. праця. — С. 102.
- ²⁵ Реєстр Війська Запорозького. — С. 27, 28, 49.
- ²⁶ Там же. — С. 97, 203.
- ²⁷ Там же. — С. 253.
- ²⁸ Там же. — С. 99.
- ²⁹ Там же. — С. 131.
- ³⁰ Там же. — С. 373.
- ³¹ Там же. — С. 63.
- ³² Там же. — С. 477.
- ³³ К р и п ' я к е в и ч І. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Т. 151. — С. 126.
- ³⁴ Бібліотека Чарторийських (далі — БЧ), № 1657, арк. 144.
- ³⁵ Підпис Федоровича на Корсунському договорі розпочатий по-польському, а закінчується по-українському.
- ³⁶ За них усіх розписувалися інші люди в Переяславі 1659 р.; Акты ЮЗР. — СПб., 1863. — Т. IV. — № 115. — С. 272.
- ³⁷ Volumina Legum. — Т. IV. — Petersburg, 1859. — S. 303, 360.
- ³⁸ L i p i n s k i W. Z dziejow Ukrainy. — S. 265.
- ³⁹ Г у р ж и й О. І. Назв. праця. — С. 100.
- ⁴⁰ K o s c h o w s k i W. Annalium Poloniae ab obitu Vladislavi IV. — Vol. 1. — Cracovice, 1683. — S. 229.
- ⁴¹ K o s c h o w s k i W. Historia do panowania Jana Kazimierza. — Т. II. — S. 97.
- ⁴² Wojna polsko-moskiewskie pod Cudnowem. — Warszawa, 1922. — S. 92.
- ⁴³ П е т р о в с ь к и й М. До біографії Івана Богуну // Записки Ніжинського інституту... — Кн. 10. — 1930. — С. 57—58.
- ⁴⁴ J o z e f o w i c z T. J. Kronika miasta Lwowa. — Lwow, 1854. — S. 266.
- ⁴⁵ Там же. — С. 267—268.
- ⁴⁶ I z o p o l s k i e h P. E. Piesni i Skazki ukrainski. Badania podan lubu // Atheneum. — 1843. — Т. I. — S. 26.
- ⁴⁷ Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов. — Изд. 1-е. — Т. III. — К., 1852. — С. 189—190.
- ⁴⁸ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА), столбцы Белгородского ст., № 602, л. 10.
- ⁴⁹ Акты ЮЗР. — Т. IV. — № 55. — С. 91.
- ⁵⁰ Там же. — Т. XV. — № 2. — С. 4.

- ⁵¹ Див. детально про українсько-польські відносини взимку 1657—1658 рр.: Яковлев в а Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 251—255.
- ⁵² Памятники... — Изд. 1-е. — Т. III. — № XL. — С. 175.
- ⁵³ Там же. — № XLII. — С. 181.
- ⁵⁴ Там же. — № LL. — С. 219.
- ⁵⁵ Там же. — С. 220.
- ⁵⁶ БЧ. — cdx. 388, арк. 180.
- ⁵⁷ Litterae Nuntiorum Apostolicorum. Historiam Ucrainae illustranter. — Т. IX. — Romae, 1963. — N 4267. — S. 87.
- ⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — С. 305—307.
- ⁵⁹ Гружій О. І. Назв. праця. — С. 102.
- ⁶⁰ Воссоединение... — Т. III. — № 210. — С. 497—498.
- ⁶¹ Там же. — № 205. — С. 435.
- ⁶² Там же.
- ⁶³ Там же.
- ⁶⁴ Там же. — С. 438.
- ⁶⁵ Там же. — № 214. — С. 501.
- ⁶⁶ Там же. — № 205. — С. 447 та ін.
- ⁶⁷ Архів ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 4. — К., 1914. — С. 778.
- ⁶⁸ Воссоединение... — Т. III. — № 205. — С. 270.
- ⁶⁹ Акты ЮЗР. — Т. X. — № 4. — С. 169.
- ⁷⁰ Там же. — С. 172.
- ⁷¹ Там же. — С. 173.
- ⁷² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. I. — С. 691.
- ⁷³ Акты ЮЗР. — Т. X. — № 4. — С. 166.
- ⁷⁴ Там же. — С. 188—190.
- ⁷⁵ Воссоединение... — Т. III. — № 195. — С. 391.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Г. Я. РУДИЙ (Київ)

IX Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи”

28—29 вересня 1999 р. у Дніпропетровську відбулася IX Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи”. Її організаторами виступили Інститут історії України НАН України, міністерства освіти, культури та мистецтв України, Дніпропетровська обласна державна адміністрація, Всеукраїнська спілка краєзнавців. У конференції взяли участь провідні вчені, викладачі вищих учбових закладів, вчителі, культосвітні працівники, архівісти, краєзнавці-аматори. Серед них: 2 академіки, 20 докторів, 95 кандидатів наук — всього майже 300 чол.

З теплим привітанням до учасників наукового форуму звернувся Президент України *Л. Д. Кучма*. На пленарному засіданні з доповіддю “Історичне краєзнавство на межі тисячоліть” виступив голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік НАН України *П. Т. Тронько*. Він звернув увагу на настання нового етапу в розумінні ролі краєзнавства у духовному розвитку суспільства. У час становлення незалежної Української держави, — наголосив доповідач, — краєзнавчому загалу насамперед необхідно зайнятися відновленням історичної пам’яті, духовності через вивчення минувшини, кожного куточка рідної землі, створення вичерпних літописів усіх регіонів, великих і маленьких населених пунктів, висвітлення маловідомих сторінок, пов’язаних з героїчною історією кожного народу.

“Охорона історико-культурної спадщини на зламі тисячоліть” — тема доповіді директора Інституту археології НАН України, академіка НАН України *П. П. Толочка*. Промовець на багатому фактичному матеріалі розглянув ситуацію, що склалася в сфері охорони пам’яток історії та культури України, і вніс конкретні пропозиції щодо обліку, збереження, нагляду, ремонту, реставрації та реконструкції пам’яток.

Обґрунтованою була доповідь заст. директора Інституту історії України НАН України, д-ра іст. наук *О. П. Ресента* “Погляд у третє тисячоліття (перспективи розвитку суспільних наук Української держави)”.

Проблеми і завдання підготовки “Зводу пам’яток історії та культури України” глибоко проаналізував зав. відділом історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук *В. О. Горбик*.

Професор Національної гірничої академії *Г. К. Швидько* поділилася досвідом роботи краєзнавців Дніпропетровщини в сучасних умовах.

Робота конференції продовжувалася на семи секційних засіданнях: “Етапи розвитку історичного краєзнавства”, “Джерельна база історико-краєзнавчих досліджень”, “Видатні постаті краєзнавчого руху”, “Наукові та громадські форми дослідження рідного краю”, “Сучасний етап дослідження історії населених пунктів України”, “Проблеми вивчення та

відтворення історико-культурної спадщини”, “Історико-краєзнавчі дослідження Дніпропетровщини”. Всього на конференції було виголошено близько 100 доповідей і повідомлень.

Учасники наукового форуму були єдині в тому, що краєзнавство — як наука, має бути високо піднесене в Українській державі, одержувати від неї систематичну допомогу і підтримку. У зв’язку з цим першочерговим, найголовнішим завданням учених і краєзнавців є видання на основі нових документальних джерел правдивого, об’єктивного літопису — багатотомної “Історії міст і сіл України”.

На думку багатьох доповідачів — видання цієї праці дало б новий могутній поштовх у розвитку краєзнавства в Україні, його наукових, громадських і шкільних форм, сприяло б відродженню багатьох сторінок історичної пам’яті українського народу. Пропонувалося в найближчий час підготувати необхідні урядові документи “Про видання багатотомної “Історії міст і сіл України”.

На підсумковому пленарному засіданні конференції були схвалені рекомендації щодо подальшого розвитку історичного краєзнавства в Україні. Учасники наукового форуму отримали збірник наукових доповідей і повідомлень IX Всеукраїнської наукової конференції “Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи”. Для них проводились екскурсії, зустрічі з краєзнавцями Дніпропетровщини.

На форумі працювали прес-центр, виставка краєзнавчої літератури, де можна було глибше ознайомитися з історією краєзнавчого руху в Україні.